

**Ош мамлекеттик
университетинин
ЖАРЧЫСЫ**

**ВЕСТНИК
Ошского
государственного
университета**

№1– 2017

ISSN 1694-7452

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

**ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН
ЖАРЧЫСЫ**

ОшМУ жарчысы

ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

Журнал жылына 4 жолу чыгарылат

№ 1-2017

**Илимий журнал Кыргыз мамлекеттик китеп палатасынан 2000-жылдын 28-
декабрынан каттоодон өткөн.**

Жарыяланган макалалар тууралуу маалымат №564-10/2016 келишими боюнча *Россиялык
илимий цитата берүү индекси менен индекстелет (РИНЦ)*

Жыйнакка кирген материалдар автордук редакцияда жарыяланды. Макаланын
мазмуну жана шексиздиги үчүн жоопкерчилик авторлорго жүктөлөт. Редакциянын пикири
макалалардын авторунун пикири менен дал келбеши мүмкүн.

Жыйнактын электрондук версиясын www.ohsu.kg, elibrary.ru сайттары аркылуу эркин
кирип көрүүгө болот.

**Башкы редактор,
филол.и.д., профессор**

Исаков К.А.

**Башкы редактордун орун басары,
тех.и.д., профессор**

Кенжаев И.Г.

РЕДАКЦИЈАЛЫК КОЛЛЕГИЈА:

МЕДИЦИНАЛЫК ИЛИМДЕРИ:

1. Жээнбаев Ж.Ж. – мед.и.д., проф.
2. Жолдубаев Р.Дж. – мед.и.д., проф.
3. Жумабаев А.Р. – мед.и.д., проф.
4. Тайчиев И.Т. – мед.и.д., проф.
5. Осумбеков Б.З. – мед.и.д., проф.
6. Эшиев А.М. – мед.и.д., проф.

БИОЛОГИЈАЛЫК ИЛИМДЕР:

1. Каримова Б.К. – б.и.д., проф.
2. Тажибаев А. – б.и.д., проф.

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ:

Физика:

1. Арапов Б.А. - ф.-м.и.д., проф.
2. Саипбекова А.М. - ф.-м.и.д., проф.
3. Ташполотов И.Т. - ф.-м.и.д., проф.

Математика:

1. Алымкулов К.А. - ф.-м.и.д., проф.
2. Каримов С.К. - ф.-м.и.д., проф.
3. Матиева Г.М. - ф.-м.и.д., проф.
4. Сатаров Ж.С. - ф.-м.и.д., проф.

ЭКОНОМИКАЛЫК ИЛИМДЕРИ:

1. Купуев П. К. – э.и.д., проф.,
КРУИАнын мүчө-корреспонденти
2. Тургунбаев Ж.Т. – э.и.д., профессор
3. Эргешбаев У.Ж. – э.и.д., доцент
4. Култаев Т.Ч. – э.и.д., доцент
5. Зулпукаров А. – э.и.д., профессор

ФИЛОЛОГИЈА ИЛИМДЕРИ:

1. Зулпукаров К. З. – филол.и.д.,
профессор
2. Жусупакматов Л. – филол.и.д.,
профессор
3. Калыгулова С.Ш. – филол.и.к., доцент
4. Мурадымов Н.М. – филол.и.к., доцент
5. Элчиев Ж.Э. – филол.и.к., доцент

ПЕДАГОГИКА ИЛИМДЕРИ:

1. Бабаев Д.Б. – пед.и.д., профессор
2. Момуналиев С.М. – пед.и.д.,
профессор
3. Син Е.Е. – пед.и.д., профессор
4. Алтыбаева М.А. – пед.и.к.,
профессор
5. Батыралиев А. – пед.и.к., доцент
6. Акматова Т.А. – пед.и.к., доцент

УКУК ЖАНА ЮРИСПРУДЕНЦИЯ ИЛИМДЕРИ:

1. Дүйсенов Э.Э. – ю.и.д., профессор
2. Мукамбаева Г.А. – ю.и.д., профессор
3. Кулдышева Г.К. – ю.и.д., профессор
4. Арабаев Ч.И. – ю.и.д., профессор
5. Борубашов Б.И. – ю.и.д., профессор
6. Секимбаев Э.Н. – ю.и.д., профессор

САЯСАТ ТААНУУ ИЛИМДЕРИ:

1. Абдурешев А.Б. – саяс.таануу.и.д.,
профессор
2. Омукеева Ж.А. – саяс.таануу.и.д.,
профессор
3. Ибраимова С.С. – саяс.таануу.и.к.,
доцент
4. Абазбек у. Р. – саяс.таануу.и.к.,
доцент

ТАРЫХ ИЛИМДЕРИ:

1. Абытов Б.К. – т.и.д., профессор
2. Алымбаев Ж.Б. – т.и.д., профессор
3. Нурумбетов Б. – т.и.д., профессор
4. Кененсариев Т.К. – т.и.д., профессор
5. Асанканов А.А. – т.и.д., профессор
6. Чоротегин Т. – т.и.д., профессор

ФИЛОСОФИЈАЛЫК ИЛИМДЕР:

1. Аттокуров Т.А. – филос. и.д.,
профессор
2. Шарипова Э.К. – филос.и.д.,
профессор
3. Карабеков К. – филос.и.д., профессор
4. Кулназаров А.К. – филос.и.д.,
профессор
5. Балтабаева А.Т. – филос.и.д.,
профессор

МАЗМУНУ

1	<i>Абдрасулова С. ЖОЖдогу студенттердин илимий-изилдөө иштерин жүргүзүү үчүн чыгармачыл компетенцияларын калыптандыруу</i>	6
2	<i>Абазбек уулу Р. Окутуунун натыйжалары жана аларды ички жана сырткы баалоо системаларында колдонуу</i>	11
3	<i>Айзатулина О., Динчерлер Х. Теоретические и эстетические основы педагогической деятельности</i>	16
4	<i>Айзатулина О., Умарова Х., Динчерлер Х. Психолого-педагогические аспекты формирования личности</i>	21
5	<i>Асилбек кызы Ж. Интеграциялык бирикмелердин эл аралык тажрыйбасы жана ЕАЭБ</i>	24
6	<i>Ахмеджанова А., Пратова А. Мамлекеттин өнүгүшүндөгү каада-салттардын орду</i>	28
7	<i>Аширбаева А.Ж., Аракеева А.М. EXCEL каражатында сызыктуу эмес дифференциалдык теңдемелерди чыгаруу</i>	32
8	<i>Борубекова Г., Абдувапова А. Интерактивдүү усулдарды колдонуу менен студенттердин активдүүлүгүнүн жогорулашы</i>	36
9	<i>Жумабаева А., Тургунбаева К. Адистик эмес факультеттерде жана орто мектептерде чет тилин окутуунун инновациялык ыкмалары</i>	39
10	<i>Каденова Б.А., Эргеибаева Н., Эшмамбет к А. Концентрационно-деформационные структур в твердом теле</i>	45
11	<i>Каденова Б.А., Эргеибаева Н., Кошунбетов М.А. Механизмы создания радиационных дефектов в щелочно-галоидных кристаллах</i>	47
12	<i>Каденова Ж.Т. «Манас» эпосундагы сүйүнчүлөө салты</i>	50
13	<i>Каденова Ж.Т. Кыргыз эл педагогикасындагы балалуу болуу идеялары</i>	53
14	<i>Камалов Э.Т. Развитие малого и среднего предпринимательства как фактор улучшения инвестиционного климата</i>	56
15	<i>Камалов Э.Т. Пути повышения эффективности использования производственных ресурсов в аграрном секторе экономики</i>	61
16	<i>Каримова Н.А. Особенности репродуктивного анамнеза, течения беременности и родов у первородящих и многорожавших женщин низкогогорья, среднегорья и высокогорья</i>	67
17	<i>Колдошов Т.Р. Э.Эрматовдун поэзиясындагы элегиянын орду</i>	71
18	<i>Коиназарова Ч.А., Сабиров Б.З., Джапарова Ш., Полотов И.Ж. Исследование получения термо и водостойкого угольного брикета на основе битума (полученного терморастворением угля) и бентонитовой глины</i>	76
19	<i>Кулубекова А.О. Дискурс лингвистикалык изилдөөнүн объектиси катары</i>	80
20	<i>Кулубекова А.О., Токтогулова Г. Понятие «Отрицание» и его лингвистические средства выражения в английском языке</i>	85
21	<i>Кулубекова А.О., Фозилов Ш. Лексические значения английских глаголов “to come” and “to go”</i>	89
22	<i>Култаева А.К. Момошева Г.А., Ибрагимова Р.С. Кыргызстанда жана анын түштүк аймагында туризмдин өнүгүү тенденциялары жана маселелери</i>	92
23	<i>Култаева А.К. Момошева Г.А., Ибрагимова Р.С. Туризмдин өнүгүүсүн мамлекеттик жөнгө салуунун айрым жактары</i>	96
24	<i>Кушбак кызы Г., Аширбаева А.Ж. Тармактар аралык баланс модели үчүн Ms Excel каражатын колдонуу</i>	100
25	<i>Маданбекова Ж.А. Физика боюнча класстан тышкары иштерди уюштуруунун билим берүүчүлүк максаты жана тарбиялык мааниси</i>	105
26	<i>Маданбекова Ж.А. Физиканы окутууда компьютердик технологияларды колдонуунун методикасы</i>	109
27	<i>Маматова /А. Физика сабагын окутууда окуучулар менен жүргүзүлүүчү ар</i>	114

	<i>турдүү өз алдынча иштердин формалары жана алардын өз ара байланышы</i>	
28	Маткасымова В.К., Ибрагимова Р. <i>Применение интерактивных методов на уроке английского языка</i>	118
29	Мурадымов Н.М., Оразова М. <i>Эволюция мотива крушения семьи, судьбы в литературе (о традициях повести «Бедная Лиза» Н. М. Карамзина)</i>	122
30	Муратова Ч.К. <i>Влияние миграции населения на социально-экономическое развитие Кыргызстана</i>	128
31	Муратова Э.К., Жанибекова Б.А., Калдыбаева Ж.А. <i>Особенности строения односоставных предложений в русском языке</i>	131
32	Нуралиева Н. <i>У истоков сценической жизни театров Кыргызстана (роль русской классики в профессиональном становлении театра)</i>	134
33	Ободоева Г.С., Сапарова Г.Б., Зундуева Э.Д. <i>Сущность, субъект и особенности маркетинга образовательных услуг</i>	139
34	Ойчуева Б.Р. <i>Необходимые и достаточные условия минимальности некоторых трехмерных распределений в пространстве E_3</i>	141
35	Омаралиев А.Ч. <i>Дидактические возможности использования информационных технологий в учебном процессе</i>	145
36	Райимбердиева Ж.К. <i>Ош облусунда иштетүү өнөр жайынын учурдагы абалы</i>	148
37	Сабиров Б.З., Цой А.В., Джапарова Ш., Полотов И.Ж., Кошназарова Ч.К. <i>Терморастворение угля</i>	152
38	Садыкова Н.Т. <i>Адамдын каруусунун теориялык аспектери</i>	160
39	Садыкова Н.Т. <i>Аялдардын коомдук жана саясий активдүүлүгү</i>	163
40	Садыкова Н.Т. <i>Образ женщины в политике</i>	166
41	Самиева Г. <i>Нравственное воспитание младших школьников</i>	170
42	Сапарова Г.Б., Маматова Р. <i>Методы, виды и сущность прогнозирования</i>	172
43	Сатылганова Н.А. <i>Азыркы кездеги кыргыз-тажик аймактык чек ара маселелери</i>	175
44	Сатаров Ж., Исакова К.С. <i>Об описании Дика групп</i>	181
45	Сатаров Ж., Маатов К.М. <i>Замкнутость радикала Джекобсона относительно внешнего умножения</i>	182
46	Саттарова К.С., Имаралиев Ө.Р., Асылбеков Т.Д. <i>Маркетинговые исследования. Методы статистического анализа в маркетинговом исследовании</i>	184
47	Саттарова К.С., Имаралиев Ө.Р., Асылбеков Т.Д. <i>Пути повышения достоверности в маркетинговых исследованиях</i>	186
48	Сейдалиева М.К. <i>Адамдагы социалдыктын жана биологиялыктын диалектикасы</i>	189
49	Султанова Д.Т. <i>Мектептин азыркы этаптагы өнүгүүсүндөгү башкаруучулук маданиятынын маңызы жана мазмуну</i>	191
50	Таикулов К.Д., Абдикаарова Г. <i>Изучение тонкой структуры спектра натрия в лабораторном практикуме по физике</i>	198
51	Тойчубекова Г.К. <i>Инвестициялык ишмердүүлүктүн туризмдеги эффективдүүлүгүн жогорулатуунун жолдору жана формалары</i>	201
52	Тургунбаева К. <i>Семантические особенности основных единиц словообразовательной модели</i>	206
53	Тыныбекова Ч. Мамарасулова А. <i>Англис тили сабагында студенттердин өз алдынча иштерин уюштуруу</i>	210
54	Умарова Х. <i>Коммуникативная компетенция в начальном образовании</i>	214
55	Эйбаева Ч.А. <i>Клинические признаки спонтанной пролиферативной активности в-лимфоцитов при раннем ревматоидном артрите.</i>	218

УДК: 378.126.(37133)(575.2)

*Абдрасулова С.Ж., улук окутуучу,
Ош мамлекеттик университети***ЖОЖДОГУ СТУДЕНТТЕРДИН ИЛИМИЙ-ИЗИЛДӨӨ ИШТЕРИН ЖҮРГҮЗҮҮ
ҮЧҮН ЧЫГАРМАЧЫЛ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРЫН КАЛЫПТАНДЫРУУ****FORMATION OF CREATIVE COMPETENCES IN UNIVERSITY STUDENTS IN
SCIENTIFIC RESEARCH**

Аннотация: Макалада азыркы учурда коомдун жана жумуш берүүчүлөрдүн талабы жана кызыкчылыгы ЖОЖдун бүтүрүүчүлөрүнөн техникалык, социалдык, медициналык жана экономикалык маселелерди чечүүдө кандайча чыгармачыл компетенцияларды калыптандыруу керек экендиги каралган.

Аннотация: В статье показана как нужно в наше время формировать творческие компетенции у студентов вуза в научно-исследовательской деятельности, для того чтобы подготовить выпускников по востребованию работодателя и общества.

Abstract: Nowadays, society and employers need the graduates who are keen in siding new and extraordinary ways of solving technical, social, medical and economical issues with a formed style of professional thinking, i.e. the ones, who have a proficient level of innovative thinking.

Ачкыч сөздөр: компетенциялар, модель, илимий изилдөө иштер.

Ключевые слова: компетенции, модель, научно-исследовательская работа

Key words: competences, model, scientific exploring employment.

Азыркы учурда коомдун жана жумуш берүүчүлөрдүн талабы жана кызыкчылыгы жогорку окуу жайын бүткөн бүтүрүүчүлөрдөн техникалык, социалдык, медициналык жана экономикалык маселелерди өз алдынча жана адаттан тышкаркы чечимдерге алып келүүчү кесипкөйлүк ой жүгүртүүнү талап кылат, башкача айтканда чыгармачыл компетенцияларынын эң жогорку деңгээли керек болот. Мындагы кесипкөйлүк чыгармачылык дегенде билимдин, кыла билүүнүн, мүмкүнчүлүктөрдүн жана ыкмалардын, татаал көндүмдөрдүн алгач зарыл түрдө пайда кылып, андан кийин материалдык жана руханий баалуулуктарды оптималдаштырууну түшүнөбүз. Мындай баалуулуктар алгач коомду канааттандыруусу зарыл. Албетте зээндүү жана жөндөмдүү жаштарды (айрыкча кыргыз жаштарын) табуу жана аларга өз жөндөмдүүлүктөрүнө жараша билим жана тарбия берүүдө ар бир педагогдун ээлеген орду, анын профессионалдык иш аракеттеринин өндүрүмдүүлүгү боюнча жекече педагогикалык–психологиялык жана психофизиологиялык билим деңгээли өтө чоң роль ойнойт.

Компетенттүүлүктүн жогоркудай аракеттери билимдин практикалык багыттарына өтүүнү талап кылат. Ал эми бул болсо студенттердин илимий изилдөө иштерин сабактан тышкаркы учурда уюштурулушун камсыздап, ЖОЖдордо студенттердин өз алдынча ой жүгүртүүсүн талап кылат.

Теориялык анализдин жыйынтыктары эксперименталдык түрдө текшерилип, ал болсо жогорку окуу жайлардагы студенттердин чыгармачылык жактан компетенттүүлүгүн өстүрүүнү талап кылат жана максаттуу, мазмундуу жана операциялык жыйынтыктардын топтомун пайда кылат (сүрөт) 1/ [1].

Максаттуу блогу модель түрүндө жаштарга билим берүүдөгү коомдун социалдык буйрутмасын түзөт. Ал болсо студенттердин билим алуусундагы 3-жаштык муунга туура келип, ЖОЖдогу студенттердин сабактан тышкаркы убактарда илимий жана практикалык өсүүсүндөгү калыптанууну билгизет.

Мазмундуу блогу студенттердин илимий изилдөө ишмердигинин этаптарын жана мазмунун камтыйт. Сабактан тышкаркы студенттердин илимий изилдөө иштерин ЖОЖдун администрациясынын жана профессордук-окутуучулук жамааттын,

студенттердин эки жактуу илимий максаттуу чыгармачыл процесси катары карайбыз жана ал 4 этапта ишке ашат. Студенттердин илимий изилдөө ишмердүүлүктөрүнүн 2 түрүн бөлүп карайлы: окуу процессин толуктоочу жана окуу процессине параллель [2].

Операциондук ишмердүүлүк блогу студенттердин илимий изилдөө иштеринин негизги формалары жана методдорун камтыйт, ошондой эле моделдин мазмунун реализациялоо каражаттары кирет. Студенттердин илимий изилдөө иштеринин формаларына мисалы олимпиадалар, студенттик илимий уюмдар, илимий конференциялар жана конкурстар, илимий-техникалык чыгармачылык көргөзмөлөр.

Ал эми студенттердин илимий изилдөө ишмердүүлүктөрүнүн параллель формасына илимий-изилдөө изденүү иштери (б.а.гранттар, проектер), интеллектуалдык менчик объекттерге болгон буйрутмалар. Сабактан тышкары студенттердин илимий-изилдөө иштеринин негизги методдоруна изилдөө жана издөө методдору, өндүрүштүк жагдайларды моделдештирүү, өндүрүштүк-техникалык, экономикалык маселелерди чечүүнү киргизсек болот.

Баалоочу-жыйынтыктоочу блогу - бул сабактан тышкары студенттердин илимий-изилдөө ишмердүүлүктөрүнүн ЖОЖдогу мазмунунун ишке ашуусунун жыйынтыгы.

Бул блок студенттердин ишмердүүлүктөрүндө *мотивациалык, когнитивдик* жана *чыгармачыл-практикалык* компоненттүүлүгүн калыптандырат.

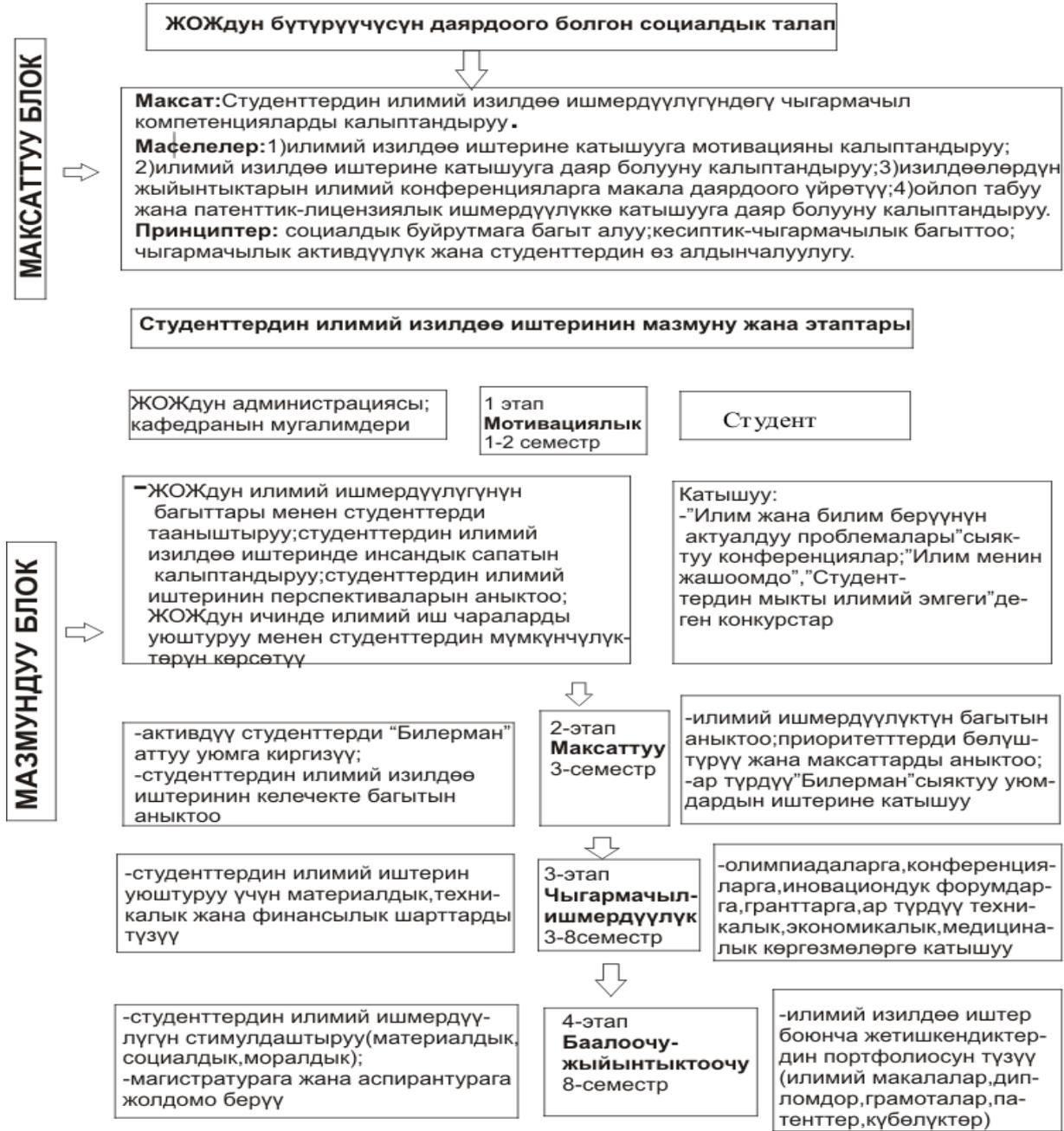
Мотивациалык компонент – илимий изилдөө иштин маанилүүлүгү, илимий изилдөө сабагына он мотивдин болушу жана илимий изилдөө иштеги инсандык кызыгуу менен байланышкан.

Когнитивдик компонент – илимий изилдөөнүн түзүлүшү жөнүндөгү билимди, илимий изилдөө иштердин этаптарын, физикалык кубулуштардын жана процесстердин эксперименталдык изилдөөнүн негиздери жана жыйынтыктарды алуунун жолдорун, экономикалык жагдайлардын чечилишин камтыйт.

Чыгармачыл-практикалык компонент - илимий изилдөөлөрдү жүргүзүүнү, изилдөөлөрдүн жыйынтыктарын макала же доклад түрүндө илимий конференцияларда жарыялоо.

Н.А.Пахтусованын изилдөөлөрүнү таянсак жогорудагы көрсөтүлгөн компоненттердин негизинде студенттердин илимий-изилдөө ишмердүүлүктөрүндөгү чыгармачыл компетенцияларынын калыптанышынын 3 денгээли көрсөтүлгөн: минималдык, потенциалдык, оптималдык. Мында ар бир компонент ар түрдүү өнүгүүдөгү даражалары каралган (таблица1) [3].

1-сүрөт. Студенттердин илимий-изилдөө ишмердүүлүктөрүндөгү чыгармачыл компетенцияларын калыптандыруунун модели

ОПЕРАЦИОНДУК-ЧЫГАРМАЧЫЛЫК БЛОК

Формалар: олимпиадалар, студенттик илимий уюмдар, илимий конференциялар жана конкурстар, илимий техникалык жетишкендиктер боюнча көргөзмөлөр

Методдор: изилдөө, изденүү, өндүрүштүк жагдайларды моделдештирүү, техникалык-өндүрүштүк маселелерди чечүү

Каражаттар: окуу жана техникалык каражаттар, информациондук жана программалык ресурстар, виртуалдык китепкана, интернет-лаборатория жана нормативдик-техникалык документтер

ЖОЖдогу студенттердин чыгармачыл компетенцияларынын компоненттери

Мотивдештирилген

Когнитивдүү

Чыгармачыл-практикалык

БААЛООЧУ-ЖЫЙЫНТЫКТООЧУ БЛОК

Студенттердин чыгармачыл компетенцияларын калыптандыруунун деңгээлдери

Минималдык

Потенциалдык

Оптималдык

Жыйынтык: эмгек рыногуна ылайык чыгармачыл компетенцияга ээ болгон оптималдык деңгээлдеги ЖОЖдун бүтүрүүчүсү

ЖОЖдордогу студенттердин чыгармачыл компетенцияларын калыптандыруунун деңгээлдик мүнөздөмөсү

Чыгармачыл компетенцияларды калыптандыруунун деңгээлдери					
минималдык	потенциалдык			оптималдык	
Мотивациялык компонент					
СИИИ жөнүндө начар	СИИИ	боюнча	үстүртөн	СИИИ	жөнүндө кенири

түшүнүк; мотивациянын жоктугу	түшүнүк; мотивациянын начардыгы; студенттин ишине канааттанбоосу өз	түшүнүк; өз алдынча иштөөгө турактуу мотивациянын болушу; СИИИне кызыгуу; өз алдынча иштөөдөн канааттануу
Когнитивдик компонент		
Илимий изилдөө иштеринин кээ бир түрлөрүн билет; тактыктын жоктугу; илимий изилдөө иштин бүтүмдүгүнүн жоктугу	СИИИнин мааниси, структурасы, процесси жөнүндө үстүртөн түшүнүк; илимий-изилдөө көндүмдөрдүн системалуу болбошу	СИИИнин маанисин, структурасын, процессин терең түшүнүү; илимий изилдөө иштеринин системасын билүү; жогорку таанып билүүнүн активдүү болушу
Чыгармачыл-практикалык компонент		
Изилдөөдөгү карама-каршылыкты, проблеманы көрсөтө албайт; изилдөө логикасын өз алдынча түзө албайт; маселени чыгармачылык менен чече албайт	Изилдөөдөгү карама-каршылыкты, проблеманы чанда көрсөтө албайт; маселени чечүүдө кээ бир аракетин бар; 1-3 жолу илимий конференцияларга катышкан	Изилдөөдөгү карама-каршылыкты, проблеманы так көрсөтө алат; маселени чыгармачылык менен чечет; 5тен ашык жолу илимий конференцияларга катышкан; патенттерге жана күбөлүктөргө ээ болгон

Жогорудагы модель педагогикалык системанын динамикалык бүтүндүгүн көрсөтөт башкача айтканда максаты, мазмуну, формалары, методдору, каражаттары, кесиптик даярдоонун жыйынтыгы жана бул моделди жаңылап турууга болот. Бул модель ЖОЖдорго болгон социалдык талаптын негизинде түзүлгөн. Көрсөтүлгөн моделди ишке ашыруу менен ЖОЖдогу студенттердин чыгармачыл компетенцияларын калыптандыруу процессинин жыйынтыктуу жана эффективдүү болушун жогорулатат.

Адабияттар

1. Корчагина М.В. Модель формирования готовности к научно-исследовательской деятельности будущих педагогов профессионального обучения. Известия Российского государственного педагогического университета им.А.И.Герцена”.-№121.2010. - С.120-124.
2. Пахтусова Н.А. Формирование профессиональной творческой компетенции будущих педагогов профессионального обучения в условиях вуза. Автореферат диссертации к.п.н.- Челябинск, 2011.
3. Сергеева С.В. Воскресенко О.А. Модель педагогического сопровождения адаптации студентов 1-курса к образовательному процессу высшей школы технического профиля. Известия высших учебных заведений.-№1.-2010. –С.152-159.

УДК: 378.14.015.62

Абазбек уулу Р., к.п.н., доцент,
Ошский государственный университет

**ОКУТУУНУН НАТЫЙЖАЛАРЫ ЖАНА АЛАРДЫ ИЧКИ ЖАНА СЫРТКЫ
БААЛОО СИСТЕМАЛАРЫНДА КОЛДОНУУ
ASSESSMENT OF LEARNING OUTCOMES AND THEIR INTERNAL AND
EXTERNAL SYSTEM**

Аннотация: Үчүнчү муундагы билим берүү стандарттарынын принципиалдуу өзгөчөлүгү, мурдагыдай “билүү” концепциясы эмес “компетенттүүлүк” мамилеге негизделген окуу программаларын иштеп чыгуу болуп эсептелет. Бүгүнкү күнү компетенция деген түшүнүк менен катар эле окутуунун натыйжасы деген термин да колдонулууда. Программаны аяктагандан кийин биз кайсынысын баалашыбыз керек, эмнеге басым жасалышы керек деген суроолор көңүл чордонунда. Бул макалада, коюлган суроолорго жооп берүү аракети камтылып, аны дүйнөлүк практикага негиздөө аракети бар.

Аннотация: Благодаря переходу к двухступенчатой системе образования, новые стандарты третьего поколения требуют компетентностный подход к разработке программ обучения, а не традиционный «знаниевый» как раньше. Тенденцией последних лет является то, что наряду с термином компетенции, применяются понятие результаты обучения. В связи с этим возникают ряд логичных вопросов, такого характера как, являются ли эти понятия синонимами и что мы должны оценивать к концу учебного процесса? В этой статье автор попытался дать ответ на эти и другие вопросы, основываясь на мировой практике.

Abstract: With the transferring to a two-level education system, new third-generation standards require a competency-based approach in the development of education programs, rather than the traditional "knowledge system" as before. In recent years there has been a tendency to use the concept of learning outcomes with the term "competence". In this regard, a number of questions arise, such as whether these concepts are synonymous and what should we evaluate by the end of the educational process? In this article, the author tried to answer the above questions based on world practice.

Ачык сөздөр: компетенция, окутуунун натыйжалары, академиялык эркиндик, аккредитация, сапат кепилдиги, стейкхолдер

Ключевые слова: компетенции, результаты обучения, академическая свобода, аккредитация, гарантия качества, стейкхолдер

Key words: competences, learning outcomes, academic freedom, accreditation, quality assurance, stakeholder

Дүйнөлүк тенденциялардан обочодо турбай, Кыргызстан көп баскычтуу билим берүү системасына өтүү¹ жана аны менен бирге ата - мекендик окуу жайларга өтө олуттуу жана татаал милдеттер тагылды. Жаңы кабыл алынган үчүнчү муундагы билим берүү стандарттарынын принципиалдуу өзгөчөлүгү, мурдагыдай “билүүгө” эмес, “компетенттүүлүк” көз карашына негизделген окуу программаларын иштеп чыгуу болуп эсептелет. Демек, студенттер окуу процессинин аягында белгилүү бир компетенциялардын (жөндөмдөрдүн) топтомуна ээ болушу кажет. Бул көз карашка ылайык академиялык коомчулук эң ириде эки маселени чечиши керек. Биринчиси, керектүү компетенцияларды калыптандыруу учун заманбап окутуу технологияларын иштеп чыгуу, жана экинчиси – компетенциялардын калыптангандыгын объективдүү текшерүү үчүн баалоо каражаттарынын фондун түзүү. Бул өңүттөн алганда, эгерде билим берүү технологиялары компетенцияларды калыптандыруу ыкмалары катары кабылдана турган болсо, баалоо каражаттары (аларды иштеп чыгуу үчүн жумуш берүүчүлөр менен эксперттерди тартуу зарыл) компетенциялардын калыптангандыгын далилдөө

¹ Постановление Правительства КР N 496 Об установлении двухуровневой структуры высшего профессионального образования в Кыргызской Республике от 23 августа 2011 года.

инструменти катары колдонулат. Тилекке каршы, бүгүнкү күндөгү көзөмөлдөө методдору жана баалоо инструменттери менен компетенциялардын калыптануу денгээлин ченөө мүмкүн эмес. Ушуга байланышкан дагы бир көйгөй, баалоо каражаттарынын фондун түзүү боюнча методикалык даяр колдонмолордун жоктугу, бул милдетти ар бир окуу жайы өзү чечиш керек.

Акыркы учурларда компетенция¹ деген түшүнүк менен катар эле окутуунун натыйжалары деген термин да колдонулууда. Буга байланыштуу, аталган түшүнүктөр синонимби же эки башкабы, эгерде, эки башка маанини туюнта турган болсо, анда программаны аяктагандан кийин биз кайсынысын баалашыбыз керек, эмнеге басым жасалышы керек деген сыяктуу бүдөмүк жагдайлар бар. Биздин оюбузча, мындай кырдаалда, Европанын жана билим берүү системасы өнүккөн башка өлкөлөрдүн тажрыйбасына таянуу туура болмок, анткени бул түшүнүктөрдү, жалпы эле система менен чогуу Болон принциптерин ишке ашыруу процессинде алганбыз.

Маалым болгондой, европалыктар Болон процессин ишке киргизүүнүн биринчи этаптарында, улуттук билим берүү системаларын гармониялаштыруу үчүн «айкындуулук принцибин» сунушташкан. Аны камсыздоо үчүн Дублин дескрипторлоруна негизделген жалпы квалификация структураларын (European Qualifications Framework), окутуунун үч циклин (бакалавриат, 240-180 кредит; магистратура, 90-120 кредит; Ph.D цикли), ECTS кредит-модул системасын (European Credit Transfer System) Европалык дипломго тиркемени (Diploma Supplement) жана европаспортту (EUROPASS) кабыл алышкан. Бул алгачкы кадамдар ташталганда Болон процессинин негизи катары компетенциялар (competences) жана окутуунун жыйынтыктары (learning outcomes) бирдей орунду ээлешкен. Мисалга алсак, Берлин коммюникесинде (2003) «Квалификацияларды ыйгаруу, жумуш жүктөмдөрү, даярдоонун денгээли, **окутуунун жыйынтыктары, компетенциялар** аркылуу берилет деп айтылса [2], «Биз ар бир цикл үчүн окутуунун жыйынтыктары жана компетенцияларга негизделген жалпы дескрипторлорду кабыл алабыз» деп Берген коммюникесинде (2005) айтылат[1]. 2007-жылдагы Лондон коммюникесинде «улуттук квалификациялар структурасы, окутуунун жыйынтыктары жана зачеттук бирдиктер, мурда алынган билимдерди таануу биздин кийинки кадамыбыз болмокчу деп белгиленет [3]. Ошондой эле Левенде «окутуучулар студенттердин өкүлдөрү жана жумуш берүүчүлөр менен тыгыз байланышта окутуунун натыйжаларын жакшыртуунун үстүндө иштешет» деген принципти баса белгилешет (Левен, 2009) [1]. Европа биримдигинин министрлеринин 2012-жылдагы коммюникесинде (Бухарест, Румыния) айкындуулук механизмдерин калыптандырууда, билимди баалоо жана таанууда **окутуунун натыйжаларына система калыптандыруучу**, негизги орун берилген. ....«Европалык билим берүү аймагынын алкагында жогорку билим берүүнү консолидациялоо үчүн окутуунун натыйжаларын киргизүү зарыл. Анткени бул түшүнүктү өрчүтүү, түшүнүү жана практика жүзүндө колдонуу – ECTSни, Европалык дипломго тиркемени ийгиликтүү киргизүүнүн, окуу мезгилдерин, квалификациялардын улуттук түзүмдөрүн жана сапат кепилдигин таануунун (Diploma Supplement) милдетүү шарты болуп эсептелет жана алар бири бири менен ажырагыс карым катнашта. Биз жогорку окуу жайларын зачеттук бирдиктерди эсептөөдө окутуунун натыйжаларын негиз кылып алууга жана балоо процедураларында чыныгы окутуунун натыйжаларын колдонуу боюнча активдүү аракеттерди көрүүгө чакырабыз. Биз ECTSтин Колдонмосу толугу менен окутуунун натыйжаларына жана буга чейинки окуу мезгилдерин таануунун негизинде болот деп кепилдик беришибиз керек» деп айтылат бул документте[1]. Демек, акырындап олтуруп «окутуунун натыйжасы/жыйынтыгы» деген түшүнүк Болон процессинин

¹ Бүгүнкү күнгө чейин компетенция түшүнүгүнүн толук кандуу аныктамасы жок, же болбосо англис тилинен которгондо толук маанисин берүү кыйынга турууда.

документтеринде алдыңкы планга чыгып, Европа жана дүйнөнүн башка аймактарында өтүүчү чоң, кичине форумдарда негизги тема катары талкууланууда¹.

«**learning outcomes** - окутуунун натыйжалары» түшүнүгүнүн кирүүсү 2004-жылы Дублин дескрипторлорун түзүү учурунда жүргүзүлгөн көлөмдүү изилдөөлөргө негизделгенин айта кетүүбүз абзел.

Маалымат үчүн: Дублин дескрипторлору² – төрт деңгээлдеги программаларды өздөштүрүү үчүн талаптарды сүрөттөөчүлөр/түшүндүрмөлөр болуп эсептелет (бакалавриат, магистратура жана Ph.Dнин алкагындагы кыска циклдөр),

Аталган термин биринчи жолу 2005- жылы европалык квалификациялар структурасын иштеп чыгуу боюнча жумушчу тобу тарабынан колдонууга киргизилип, ECTS колдонмосунда так аныктама алган, ага ылайык, окутуунун натыйжалары – бул окуу процесси аяктагандан кийин студент билиши, түшүнүшү жана/же демонстрациялай ала тургандыгын болжолдуу формулировкасы [9]. Түрдүү булактарда окутуунун натыйжаларына берилген аныктамаларды карап олтуруп, дээрлик баары бирдей маанини туюнткандыгын көрүүгө болот. Мисалы, окутуунун жыйынтыктары/натыйжалары – бул окуу процессинин жыйынтыгында студент эмнени жасоого жөндөмдүү болот деген түшүнүктү куроо (Jenkins and Unwin, 2001). Окутуунун жыйынтыктары – бул окуу мооноту буткондон кийин студент эмнени билип, тушунуп, жана/же коргозо ала тургандыгын аныктоочу формулировкалар. Натыйжалар/жыйынтыктар адатта билгичтиктер, көндүмдөр жана турумдардан турат (Юридикалык библиотекалардын америкалык ассоциациясы). Дагы бир аныктамага көңүл бөлсөк, “окутуунун натыйжасы – модульду/курстук бирдикти же квалификацияны аяктагандан кийин ийгиликтүү студент жасай ала тургандыгын жазуу жүзүндө формулировкалоо” деп белгилейт [4].

Демек, көрүнүп тургандай, аталган аныктамаларда олуттуу айырмачылыктар жок жана корутундулап айта турган болсок,

- Окутуунун натыйжалары, эң ириде, окутуучуга эмес студент/окуучуга багытталган;
- эмнени окуп-үйрөтүлгөндүгүнүн мазмунуна эмес, окуучулардын жетишкендиктерине фокусталат;
- окуу ишмердигинин аягында окуучунун эмнени демонстрациялай ала тургандыгына фокусталат;
- Окутуунун натыйжалары – программаларды локалдык жана эл аралык деңгээлде айкындуулукка мүмкүндүк бере турган өзүнчө “**бирдиктүү валюта**” [7] .

Баса белгилеп айта турган нерсе, окутуунун натыйжаларын түзүү так илим болуп саналбайт, эгерде биз бул процессти туура эмес түшүнүп ала турган болсок биз аны “чектөөчү инструмент” (тынчтантуучу көйнөк/смирительная рубашка) катары колдонуп алышыбыз мүмкүн жана мындай кырдаалда академиялык эркиндик³ жабыо тартуусу мүмкүн. Модульдардын жана квалификациялардын деңгээлинде омоктуу окутуунун натыйжаларын жазуу убакытты жана албетте олуттуу акыл калчоону талап кылат. Бул

¹ Азия-Тынч океан чөлкөмүндөгү сапатты камсыздоо агенттиктеринин тармагы(APQN) 2016-жылдын февраль айын толугу менен окутуунун натыйжаларын аныктоо жана аны баалоону электрондук форматта талкуулоого арнады

²ДЕСКРИПТОР (позднелат. descriptor, от лат. describo - описываю), лексическая единица (слово, словосочетание) информационно-поискового языка, служащая для описания основного смыслового содержания...

³ **академиялык эркиндик** - мамлекеттик билим берүү стандарттары койгон талаптардын чегинде окутуу программаларын иштеп чыгуу, окуу сабактарын өз алдынча баяндоо, илимий изилдөөлөр үчүн теманы жана аларды ишке ашыруунун усулдарын тандап алуу, ошондой эле окуп жаткандардын өздөрүнүн жөндөмдөрүнө ылайык билим алуу укугу;

процесс динамикалуу болгондуктан, окутуунун болжолдуу натыйжаларын куроо, аларга жетишүү жана баалоону бир эле учурда ишке ашыруу сыяктуу артыкчылыктарга ээ.

Адатта окутуунун натыйжалары компетенциялардан куралат, ал компетенциялар¹ өз учурунда, универсалдык, инструменталдык, Социалдык-инсандык жана жалпы маданий, жана профессионалдык болуп түрдүү категорияларга бөлүнөт

Окутуунун натыйжалары - “студент окууну ийгиликтүү аяктагандан кийин, жасай алат, жөндөмдүү, көндүмдөргө ээ болот...” деген фразалар менен бүтөт. Сүйлөмдүн мындай формулировкалары бир катар артыкчылыктарга ээ, анткени окутуунун натыйжаларын иштеп чыгуучулар студенттин окууну бүткөндөн кийинки билимдерине, билгичтиктерине жана көндүмдөрүнө/жөндөмдөрүнө алдын ала басым жасашат. Анан да, формулировкалар үчүн активдүү этиштерди колдонуу мүнөздүү. Эксперттердин ою боюнча Блумдун акыл калчоо (мыслительный) процесси иерархиясындагы окутуунун алты категориясына (билим, түшүнүү, колдонуу, синтез, анализ, баалоо) жараша түзүү максатка ылайык. Демек, бүгүнкү күндөгү кабыл алган багытыбызга ылайык, билим берүү программаларынын негизги максаты - компетенттүүлүккө негизделген окутуунун натыйжаларын калыптандыруу болуп эсептелет. Окутуу процессинде калыптануучу **компетенцияларды** окутуунун жыйынтыктары катары түшүнүү, жумуш берүүчү (билим берүүнүн натыйжаларына буюртма берүүчү) менен жождун (билим берүүнүн натыйжаларын кепилдөөчү катары) ортосундагы ийгиликтүү диалогду түзүүгө жардам берет.

Барган сайын окутуунун натыйжалары, билим берүү программаларын жана мекемелерин аккредитациялоодо, башкача айтканда сапатты баалоо процедураларында да маанилүү ролду ойноп жатышат. Бул тууралуу, Европалык жогорку билим берүүдөгү сапат кепилдиги агенттиктеринин ассоциациясынын (ENQA) Генералдык ассамблеясынын жыйынтык документинде (Испания, Барселона ш., 2009): “Сырткы сапат кепилдиги процедураларында квалификациялар структурасына, анын ичинде реалдуу билгичтиктер жана көндүмдөрдү/жөндөмдөрдү баалоодо окутуунун натыйжаларына зор маани берилиши керек” деп белгиленет. Бул процесстер буга чейин алынган билимдерди таанууга багытталышы керек болот. Билим берүүнү интернациялаштыруу, мобилдүүлүктү өнүктүрүү, транскултурдук билим берүүнүн сапаты сыяктуу көрсөткүчтөр сырткы сапат кепилдиги процедураларында агенттиктер тарабынан эске алынат [11].

Окутуунун натыйжалары сапатты баалоонун сырткы процедураларындай эле жождун ички процедураларында колдонулушу керек. Айтсак, аккредитация боюнча европалык консорциум - ЕСА жождун ички системасында окутуунун натыйжаларын колдонуу принциптерин тактап чыккан. Ага ылайык: а) баалоонун стратегиялары жана процедуралары шарттарга эмес, окутуунун натыйжаларына ориентация болушу керек; б) баалоо стратегиялары жождун баардык аймагында колдонулат жана салыштырууга мүмкүнчүлүк берет; в) баалоо стратегиялары түрдүү дисциплиналар менен системдүү колдонулат; в) Баалоо процедураларына катышкан комиссиянын баардык мүчөлөрү жана окутуучулар өздөрүнүн конкреттүү жана так аныкталган милдеттерине ылайык аракеттенишет; г) Программа үчүн колдонулган баалоо стратегиясы так формулировкаланган жана ал баардык окутуучулар жана студенттер үчүн жеткиликтүү; д) Студенттер өздөрү өтө турган баалоонун формалары жана көлөмү жана андан күтүлүүчү жыйынтыктар жөнүндө маалыматка эгедер; ж) Колдонуудагы баалоо критерийлери окутуунун болжолдуу натыйжаларына шайкеш келет жана окутуучулар менен студенттерге жеткиликтүү.

Ошондой эле бул процесске стейкхолдерлердин тартылуусу абдан маанилүү:

¹ компетенция – окуучунун (үйрөнүүчүнүн) белгилүү бир тармакта натыйжалуу жана үзүрлүү иштөөсү үчүн зарыл болуучу билим алуу даярдыгына алдын-ала коюлган социалдык талап (норма);

- Программаны же анын компоненттерин ишке ашырууга катышуучу баардык кызматкерлер толук кандуу баалоо стратегиясын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу процессине тартылган;
- Студенттер баалоолордун саны, түрлөрү, окуу аракетин жана жөндөмдөрүн өлчөөдө алардын “адилеттүүлүгү”, “эффективдүүлүгү” жөнүндө өз ой-пикирлерин билдирүүгө мүмкүнчүлүктөрү болот [8].

Ал эми, сырткы сапат кепилдиги системалары үчүн төмөндөгүдөй принциптерди колдонуу керек: а) Аккредитациялык агенттиктер өздөрүнүн экспертизаларында окутуунун натыйжаларын эске алуу менен аккредитациялык чечимдердин өз ара таанылуусун камсыз кылуу; б) Аккредитациялык агенттиктер окутуунун натыйжаларынын Улуттук квалификациялар структурасына (УКС) жана Европалык квалификациялар структурасына (EQF) шайкеш келүүсүн баалашы керек; в) Окутуунун натыйжасы – кызыктар тараптардын баарына тиешелүү болгондуктан, аккредитациялык агенттиктер жож тарабынан программаларды иштеп же кайрадан карап чыгууда пикирлердин эске алынуусуна да маани берет; г) Аккредитациялык агенттиктер окутуунун натыйжаларынын, аларды баалоонун түшүнүктүүлүгүн жана коомчулукка жеткиликтүүлүгүн аныкташы керек; д) Аккредитациялык агенттиктер – окуу пландары жана билим берүүнүн мазмуну пландаштырылган окутуунун натыйжаларына жетүүгө мүмкүндүк берүүсүн жана аларды баалоонун адекваттуу процедуралары каралгандыгына маани бериши шарт; ж) Программаларды аккредитациялоо боюнча отчетторунда аккредитациялык агенттиктер окутуунун натыйжаларына так жана даана көрсөтмөлөрдү берүүсү керек; з) Жогорку окуу жайын аккредитациялоодо аккредитациялык агенттиктер жож тарабынан окутуунун натыйжаларын киргизүү жана баалоо үчүн түзүлгөн шарттарга маани берет [8].

Түздөн-түз аккредитациялык экспертиза жүргүзүү учурунда, окутуунун натыйжаларын баалоо үчүн, - тесирлөө, маектешүү, экзамен, же педагогикалык башка чен-өлчөмдөрдү колдонуу маселеси ачык бойдон калууда. Бизден айырмаланып (бизден дегенде, постсоветтик өлкөлөрдүн көпчүлүгүндө), европа мамлекеттеринде сырткы эксперттик комиссиянын иши учурунда окуу процессин бузуу же окутуучулар менен студенттерге стресстик абал жаратуу деген маселе жок. Анткени, мындай баалоонун жыйынтык корутундулары салыштырууга жана объективдүү чечим кабыл алууга тоскоол болот.

Окутуунун натыйжалары окуу жайы тарабынан аныкталып, өздөрү тарабынан бааланат, анткени эң ириде билим берүүнү сапатына жоопкерчилик билим берүү мекемесинин өзүнө жүктөлөт. Ошондуктан, европалыктар дайыма, мүмкүн болгон документтердин баарында университет автономиясынын негизи болгон Д.Хокердин (Баалоо системасы билим берүү системасын тейлөө үчүн керек, тескерисинче эмес) жана Д. Стаффлебимдин (Баалоонун максаты – текшерүү эмес, өөрчүтүү, жакшыртуу) эрежелерин туу тутушат.

Адабияттар

1. Болонский процесс: результаты обучения и компетентностный подход (книга-приложение1) по научной редакцией д.п.н., профессора В.И.Байденко
2. Европейская ассоциация гарантии качества в высшем образовании ENQA / Стандарты и принципы обеспечения качества в Европейском пространстве высшего образования [Электронный ресурс] – Электрон. текстовые дан. – Режим доступа:http://www.bologna-bergen2005.no/Docs/00-Main_doc/050221_ENQA_report.pdf, свободный.
3. Европейская система перевода и накопления кредитов и приложение к диплому <http://www.inpro.msu.ru/PDF/tuning.pdf>
4. Калдыбаев С.К. Сущность и роль понятия «Результат обучения» <http://arch.kyrlibnet.kg/uploads/OSHGU%20Kaldybaev%20S.K.,%202015-4.pdf>

5. Коммюнике конференции министров по высшему образованию, Берлин, 2003. – Режим доступа: <http://www.bologna-berlin2003.de/pdf/Communique1.pdf>, свободный.
6. Лондонское коммюнике министров по высшему образованию, Лондон, 2007. – Режим доступа: http://www.ond.vlaanderen.be/hogeronderwijs/Bologna/documents/mdc/London_Communique18May2007.pdf, свободный.
7. Презентация директора департамента качества образования ОшГУ, Алтыбаевой М.А.
8. Результаты обучения и оценка качества результата – по-европейски http://www.akvobr.ru/ocenka_kachestva_rezultata_po_evropeiski.html
9. Руководство по использованию ECTS Европейской системы переноса и накопления зачетных единиц (кредитов) http://www.umo.msu.ru/docs/EPVO/ECTS_RUS.pdf
10. The European Qualification Framework. – Режим доступа: http://ec.europa.eu/education/lifelong-learning-policy/eqf_en.htm, свободный.
11. Sixth ENQA General Assembly, 28-29 September 2009, Barcelona, Spain. – Режим доступа: <http://enqa.eu/eventitem.lasso?id=245&cont=pasteventDetail>, свободный.

УДК: 371.575.043

*Айзатулина О., Динчерлер Х.
магистранты факультета педагогики
и физ. воспитания, ОшГУ*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

THE ORETICAL AND ESTHETIC BASES OF PEDAGOGICAL ACTIVITIES

***Аннотация:** Данная статья посвящена теоретическим и эстетическим основам педагогической деятельности, а именно эстетике, обеспечивающей эффективность учебно-воспитательного процесса, которая становится одним из главных условий решения дидактических и воспитательных задач.*

***Abstract:** This article is devoted to theoretical and esthetic bases of pedagogical activities, namely the esthetics providing efficiency of teaching and educational process a hich becomes one of the main conditions of the solution of didactic and educational task.*

***Ключевые слова:** Эстетика, концепция, сфера образования, культура, педагогическая деятельность.*

***Key words:** esthetics, conception, education of sphere, culture, pedagogical activities.*

Концепция эстетики педагогической деятельности представляет собой попытку определить сущность, основные направления организации, содержания технологии профессиональной деятельности учителя в условиях общеобразовательной школы на современном этапе. В ней отражены концептуальные подходы, содержащиеся в Законе Кыргызской Республики «Об образовании» [1]. На наш взгляд, одним из научных направлений, способствующих эффективному решению актуальных задач теории и практики отечественного образования является повышение качества педагогической деятельности на основе эффективного использования средств эстетики.

Цель концепции: определить научно-теоретические основы эстетики педагогической деятельности и разработать дидактические материалы, направленные на обеспечение учебно-воспитательного процесса эстетическими средствами.

Задачи концепции:

1. Определить тенденции развития школьного образования.
2. Определить задачи педагогической деятельности учителя на основе эффективного использования эстетических средств.
3. Определить содержание эстетики педагогической деятельности.
4. Разработать модель эстетики педагогической деятельности.
5. Определить условия функционирования модели эстетики педагогической деятельности в общеобразовательной школе.
6. Выявить принципы управления учебно-воспитательным процессом на основе использования эстетических средств в деятельности учителя.

В современных условиях социально-экономического развития общества и сфере образования наблюдаются наиболее общие тенденции – формирования ключевых компетенций личности, основы которых закладываются в школе непрерывного функционирования системы образования, нацеленной на реализации задачи подготовки обучающихся к быстрому вхождению в социум, мобильности компетентности решения жизненно важной проблемы.

В законе КР «Об образовании» подчеркивается следующее:

«1. Общеобразовательные программы начального образования направлены на формирование личности ребенка, развитие его индивидуальных способностей положительной мотивации и умений в учебной деятельности: прочных навыков чтения, письма, счета, опыта языкового общения, творческой самореализации, культуры поведения...»

2. Общеобразовательные учебные программы основного среднего образования направлены на освоение обучающимися базисных основ системы наук, формирование у них высокой культуры межличностного и межэтнического общения, самоопределение личности и профессиональную ориентацию» [1]. Как видим, задачи формирования личности школьника предусматривают создание условий для развития культуры общения, творческих способностей, культуры поведения. На наш взгляд, такие условия могут обеспечить средства эстетического воздействия, которые должны быть умело использованы в деятельности учителя.

Задачи формирования новой генерации людей с инновационным творческим типом мышления, высококвалифицированных профессионалов с развитой мировоззренческой культурой и этнически ответственным отношением к миру поставлены в Концепции государственной политики в области образования.

- формированием высоконравственной и высококультурной личности, определяемой содержанием школьного образования;
- исследованием актуальных проблем содержания школьного образования, в частности форм, методов, средств, условий эффективного функционирования учебно-воспитательного процесса;
- развитием мировоззренческой культуры, воспитанием этического отношения к окружающему миру;
- ориентация всей системы образования на общекультурное развитие обучающихся;
- формирование личностных качеств, характеризующих ответственность, активность, стремление к новизне, творчеству;
- достаточный уровень развития эстетических потребностей, чувств, вкусов, идеалов, творческих способностей;
- владение методикой эстетического воспитания, в частности в аспектах эстетического развития речи учащихся, эстетики их внешнего вида и поведения.

Эстетика педагогической деятельности, обеспечивающая эффективность учебно-воспитательного процесса, становится одним из главных условий решения дидактических и воспитательных задач.

В условиях вхождения Кыргызстана в мировое образовательное пространство, актуализируются исследования, направленные на поиск форм, методов, средств и технологий, обеспечивающих успешность педагогической деятельности, акцентирование содержания образования на практическое применение знаний. Выработка общенациональных и технологических составляющих качества образования определяется как ключевой фактор решения актуальной проблемы обновления системы образования. Наша страна в целях соответствия международным стандартам качества проводит модернизацию образовательной системы. Одним из перспективных направлений обеспечения качества школьного образования является определение научно-теоретических основ эстетики педагогической деятельности.

Интерес к педагогическим исследованиям обусловлен двумя основополагающими тенденциями: во-первых, приобретением независимости Кыргызской Республики и соответственно становлением и развитием национальной системы образования; во-вторых, мировыми тенденциями глобализации и информатизации общества, интеграцией в мировое образовательное пространство.

Система образования характеризуется одинаковыми тенденциями развития, которые проявляются:

- в демократизации образования;
- в гуманизации и гуманитаризации образования;
- в информатизации образования;
- в диверсификации образования.

Демократизации образования характеризуется доступностью образования для всех, преемственностью ступеней обучения, предоставлением равных возможностей получения образования, самореализацией обучающегося, формированием подлинно культурной личности, способной воспринимать и преобразовывать мир по законам красоты.

Тенденция гуманизации и гуманитаризации образования характеризуется переходом от технократического к гуманистическому знанию и закреплению общечеловеческих ценностей. Гуманизация воспитания включает решение задач совершенствования структуры системы образования, отвечающей потребностям и целям образования человека, включая обеспечение учебно-воспитательного процесса школы эстетическими средствами.

Гуманитаризация образования определяется изменением подходов к организации обучения с главным акцентом на раскрытие личности и воспитание его гуманистических качеств. Эстетика педагогической деятельности является одним из средств, способствующих повышению качества обучения и воспитания школьников.

Информатизация образования способствует обеспечению учебно-воспитательного процесса информацией и техническими средствами обучения, которые в свою очередь направлены на развитие интеллекта, творчества и культуры обучающихся.

Диверсификация образования – это признак мегатенденции современного образования, который характеризуется обновлением системы, отмечается появлением новых свойств образования, например, таких, как вариативность или выбор профиля обучения (в старших классах общеобразовательной школы). Эстетика педагогической деятельности, несомненно, ключевой фактор для выбора учащимися класса, школы и других образовательных учреждений.

Интеграция Кыргызстана в мировое образовательное пространство, смен парадигмы образования настойчиво требуют изыскания эффективных средств повышения качества учебно-воспитательного процесса школы, соответственно влияющих на формирование гражданина с высоким уровнем интеллекта нравственной культурой.

В задачи обучения и воспитания молодежи входят исследование и практическая разработка научных проектов и дидактических материалов направленных на обеспечение учебно-воспитательного процесса эффективными средствами.

Моделируя эстетику педагогической деятельности в условиях общеобразовательной школы, мы исходим из необходимости его методологического обоснования, где выявленные нами подходы к изучаемому явлению, будут способствовать определению научно-теоретических положений правил, которые следует соблюдать при выполнении исследования.

Так, в основу построения модели эстетики педагогической деятельности были положены:

- системный подход;
- личностный подход;
- деятельностный подход;
- аксиологический подход;
- культурологический подход;
- технологический подход.

«Одним из основных принципов признан системный подход, сущность которого заключается в том, что относительно самостоятельные компоненты рассматриваются не изолированно, а в их взаимосвязи, в системе с другими» [2, с. 14]. Системный подход как способ познания характеризуется выявлением всех связей и уровней развития элементов, определением целостности структуры организаций функционирования изучаемого явления. Соответственно в исследовании эстетики педагогической деятельности нами были выявлены все элементы, составляющие его содержание, рассмотрены взаимосвязь и взаимодействие, образующие логику структуры и целостность.

Личностные и профессиональные качества педагога, как и любого человека, проявляются в его взаимодействии с другими людьми. И все это должно быть наиболее качественно осуществлено для достижения желаемых результатов. При этом повсеместно в единстве и многообразии наблюдается проявление педагогической эстетики.

«При системном подходе педагогическая система рассматривается как совокупность следующих взаимосвязанных компонентов: цели образования, субъекты педагогического процесса (педагог и учащиеся), содержание образования (общая, базовая и профессиональная культура), методы и формы педагогического процесса и материальная база (средства)» [2]. Данная совокупность взаимосвязанных компонентов наиболее явственно проявляется в педагогической деятельности, обеспечивая ее целостность и эстетику.

Как известно, «личностный подход означает ориентацию при конструировании и осуществлении педагогического процесса на личность как на цель, субъект, результат и главный критерий его эффективности. Он настоятельно требует признания уникальности личности, ее интеллектуальной и нравственной свободы, права на уважение». Он предполагает опору «в воспитании на естественный процесс саморазвития задатков и творческого потенциала личности, создания для этого соответствующих условий» [2, с. 15].

Как видим, в исследовании эстетики педагогической деятельности, ее составляющие направлены на функционирование педагогического процесса таким образом, что личность обучающего получает возможность развивать познавательные способности, формировать качества, определяющие его духовно-нравственный и творческий потенциал. Личностный подход обуславливает изучение личности не только ученика, но и самого учителя, его знания и умения обеспечивать учебно-воспитательный процесс эстетическими средствами, формы и методы самовоспитания, саморефлексии и самосовершенствования.

Деятельность учителя и деятельность ученика определяются двусторонним характером – это закономерность целостного педагогического процесса как нельзя лучше указывает на необходимость опоры на деятельностный подход. Как отмечают исследователи педагогических теорий, систем и технологий, деятельностный подход

«требуется специальной работы по выбору и организации деятельности ребенка, по активизации и переводу его в позицию субъекта познания, труда и общения. Это в свою очередь, предполагает обучение ребенка выбору цели и планированию деятельности, ее организации и регулированию, контролю, самоанализу и оценке результатов деятельности» [3].

Эстетика как философская наука о наиболее общих принципах эстетической освоения мира утверждает, что в процессе любой эстетической деятельности человека достигается высшего совершенства в освоении и преобразовании мира законам красоты. Соответственно эстетика педагогической деятельности характеризуется закономерностями обучения и воспитания, имеющие специфические особенности искусства учить и воспитывать. Вероятно, наука «педагогика» и наука «эстетика» во взаимодействии раскрывают сущность педагогической эстетики следующим образом: педагог, деятельность которого основана на эстетике.

Известно, что существенными признаками эстетики как любой научной системы являются:

1. Логическая связь понятий, категорий, законов. К примеру эстетика педагогической деятельности определяется только во взаимосвязи понятий: «этика и эстетика взаимоотношений», «эстетика школы», «педагогическая этика» и др.

2. Организованность (упорядоченность) элементов, несводимая к простой сумме. В эстетике педагогической деятельности это следует понимать как:

- соблюдение законов и закономерностей целостного педагогического процесса;
- организацию процессов обучения и воспитания в логической последовательности с учетом возрастных, психологических особенностей учащихся;
- в обучении и воспитании школьников важно сохранение единства теоретических обобщений эстетики и практического ее освоения;
- освоением для системной организации эстетических знаний, эффективного использования в педагогической деятельности является трактовка эстетического как общечеловеческой ценности;
- отсутствие лишнего придает педагогической деятельности на основе эстетики четкость в управлении процессами обучения и воспитания, отказ механического, равнодушного, рутинного отношения в организации к деятельности обучающегося, так и педагога [4].

Таким образом, актуализируя изучение проблемы эстетики педагогической деятельности, следует акцентировать внимание на взаимосвязи категорий закономерностей эстетики с категориями и закономерностями педагогики.

На наш взгляд, основные принципы исследования следует определить следующим образом:

- теоретическое обоснование сущности эстетики педагогической деятельности представлять с точки зрения его значимости для формирования личности обучающегося;
- в теоретическом изучении, анализе и обобщении педагогического опыта, выявлять сущность и закономерности искусства и воспитывать, иначе говоря, принципы обучения и воспитания в деятельности педагогов-мастеров учительского труда;
- обоснование необходимости эстетики в педагогической деятельности учителя, рассмотрение его многообразия в реальной педагогической деятельности;
- выявление принципов эстетического отношения учителя к организации педагогического процесса, к решению задач обучения и воспитания;
- выявление норм эстетики педагогической деятельности, соблюдение которой связано с закономерностями творческого мышления;
- эстетика педагогической деятельности взаимодействует с конкретно всеобщими положениями, вбирающими в себя опыт мировой культуры искусства (культуры личности, культуры общения, ораторского искусства и т.д.)

Литература

1. “Кутбилим” – статья. -Б.28.08.09
2. Сидоров С. В. Правила реализации системного подхода в управлении развивающейся школой // «Знание. Понимание. Умение». — 2010. — № 2. — Педагогика. Психология.
3. Философско-методологические исследования технических наук // Вопросы философии. — 1981. — № 10. — С. 172—180.
4. Шагиахметов М. Р. Основы системного мировоззрения. Системно - онтологическое обоснование. — М.: КМК, 2009. — С.263.

УДК: 371.575.043

*Айзатулина О., Умарова Х., Динчерлер Х.
магистранты факультета педагогики и физического
воспитания, ОшГУ*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЛИЧНОСТИ

PSYCHO-PEDAGOGICAL ASPECTS OF IDENTITY FORMATION

***Аннотация:** Данная статья посвящена личности, которая является не только понятием, отражающим фактическое состояние социальных свойств человека, но и понятием целостным, выражающим идеал человека.*

***Abstract:** This article focuses on the individual, who is not only a concept that reflects the actual state of human social characteristics, but also a holistic concept that expresses the human ideal.*

***Key words:** personality, approach, ideal, teacher, junior high school student, the society*

***Ключевые слова:** личность, подход, идеал, педагог, младший школьник, общество*

Проблема реализации личностно-ориентированного подхода тесно связана с проблемой личности, поскольку основной и конечной целью воспитания, в том числе профессионального, является ее становление и формирование.

Данные проблемы активно разрабатываются в философии, общей и социальной психологии, педагогике и других науках. Понятие личность имеет в различных науках разный смысл, ибо всякая наука рассматривает такой сложный феномен как личность в соответствии со своим предметом исследования. Предметом философского изучения личности является человек, осмысление его природы и сущности, закономерностей и механизмов функционирования, данных ему от природы, и обретенных в культурной истории относительно постоянных структур и качеств.

Личность характеризуется в философии как природное существо, совокупность общественных отношений; продукт общественного развития, обусловленного конкретно-историческими социальными обстоятельствами (К, Маркс); особое качество, приобретаемое индивидом в обществе, в совокупности, отношений, общественным, но своей природе, в которые индивид вовлекается (А.Н. Леонтьев): система и реализованная в индивиде социально-значимых средств, относящихся к сущности данного общества, субъект - объект отношений и сознательной деятельности (Л.П.Будева, С. Абдильдин и др.); персонифицированная социальная деятельность (М.С.Каган), социальная сторона человека (А.Б.Парыгин, В.П. Тугаринов); диалектическое единство его общих и индивидуальных качеств (Р.Б.Абсаттаров, М.В. Демин, А.Г.Харчев, Г.Л.Смирнов, Н.С.Мансуров, Л.К.Порфирьев).

Известный философ В.П.Тугаринов к числу важнейших характеристик личности относил разумность, ответственность, свободу, личное достоинство, индивидуальность [1].

В понятие «личность» социологи включают исключительно социальные характеристики: общественные отношения, социальные роли, ценности, социальный тип. Социология показывает личность как типичного представителя той или иной социальной группы, класса, общества. В процессе активного овладения индивидом социальными нормами, требованиями складывается структура личности, формируется совокупность определенных черт и свойств, выражающихся в нормативно- социальном поведении (И.С.Кон, В.Н.Сагатовский, В.А. Ядов и др.).

В зарубежной психологии сложилось несколько направлений в изучении проблемы личности: функциональная (У.Джеймс), «теория поля» (К.Левин); неопрейдизм (Э.Фромм, В.Леви, С.Родо); необихевиоризм (Д.Уотсон), экзистенциализм (К.Роджерс, А.Маслоу, Р.Мэй).

В отечественной психологии личность определяется как целостность субъективной реальности и способ бытия человека в системе взаимоотношений с другими людьми, как субъект, свободно определившийся в пространстве культуры и времени, как индивид, обладающий совокупностью врожденных и приобретенных в процессе онтогенеза физических и психических способностей. Как отмечал Л.С.Выготский, высшие психические функции имеют не природное происхождение, а возникают и формируются в ходе исторического развития общества. Их развитие происходит в результате усвоение признака, составляющего часть человеческой культуры.

Данная проблема исследовалась и исследуется и в педагогической науке. Педагогические аспекты формирования личности находят своё отражение как в классической, так и в современной педагогике. Немало глубоких мыслей по этим вопросам содержится в трудах Я.А.Коменского, А. Дистервега, К.Д. Ушинского, П.П. Блонского, А.С. Макаренко, С.Т. Шацкого, В.А. Сухомлинского и др.

Известно, что процесс биологического созревания человека тесно связан с приобретением социальных свойств и качеств, которые характеризуют его как общественное существо. Понятие личность включает в себя только социальные свойства и качества человека, к которым относятся речь, сознание, различные привычки и т.д., делающие его общественным существом.

Мы согласны с И.Ф. Харламовым в том, что понятие «личность» характеризует общественную сущность человека и обозначает совокупность его социальных свойств и качеств, которые он вырабатывает у себя принужденно [2].

Понятие «личность» является не только понятием, отражающим фактическое состояние социальных свойств человека, но и понятием целостным, выражающим идеал человека. Признавая, личность и развитие ее сущностных сил в качестве ведущей ценности, гуманистическая педагогика в своих теоретических построениях и технологических разработках опирается на ее аксиологические характеристики.

Личность в педагогике понимается как социальное свойство индивида, как совокупность интегрированных в нем социально значимых черт, образовавшихся в процессе прямого и косвенного взаимодействия данного лица с другими людьми и делающих его, в свою очередь, субъектом труда, познания и общения.

Понимание личности как социального явления было подробно обозначено еще Марксом, который указывал, что сущность «особой личности» составляет не её борода, не её кровь, не её абстрактная физическая природа, а её социальное качество [3].

Как было отмечено выше, данное понимание лежит в основе почти всех работ советской психолого-педагогической школы, начиная с Л.С. Выготского и В.М. Бехтерева. «В качестве собственно личностных свойств из всего многообразия свойств человека обычно выделяются те, которые обуславливают общественно значимое

поведение или деятельность человека» - писал С.Л. Рубинштейн, - основное место в них, поэтому занимают система мотивов и задач, которые ставит себе человек, свойства его характера, обуславливающие поступки людей, (т.е. те их действия, которые реализуют или выражают отношения человека к другим людям), и способности человека, т.е. свойства, делающие его пригодным к исторически сложившимся формам общественно полезной деятельности» [4, с. 119-120].

Личность изучают разные науки, но в них прежде всего целесообразно разграничивать интраиндивидуальный и интериндивидуальный, межличностный подход. При интраиндивидуальном подходе в центре внимания стоит индивид и его особенности. В свете данного подхода изучаются личностные свойства субъекта, т.е. исследуются черты, установки, свойства личности. При интериндивидуальном подходе изучаются закономерности процесса взаимодействия. Оба подхода предполагают, что черты личности влияют на взаимодействие индивидов и, в свою очередь, сами формируются и видоизменяются в этом процессе.

Схематически обозначенный процесс выглядит следующим образом.

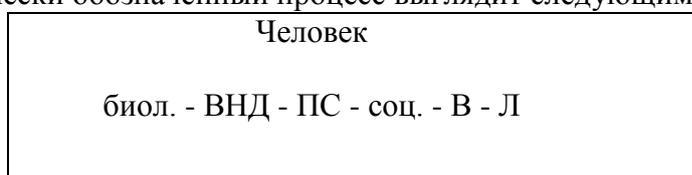

Схема 1. Процесс формирования личности (биол. - биологическое, ВИД - высшая нервная деятельность, ПС - психика, соц. - социализация, В - воспитание, Л - личность) [5].

Личность как социальное существо тесно связана с обществом. Общество, являясь сложной системой, дифференцируется на ряд зависимых подсистем и частных структур (сферы общественной деятельности, классы и социальные группы, общественные институты и т.д.). Это конкретизируется в большом количестве взаимосвязанных друг с другом социальных позиций [6].

В силу сложности общественных отношений каждый индивид занимает определенное социальное положение и множество позиций (ученик - социальная позиция, сын - семейная, физорг - общественная и т.д.), различающихся по своему значению, определенности и другим признакам. Лицо, занимающее определенное положение, выполняет определенную социальную роль. Под ролью понимается образ поведения, ожидаемый от каждого, занимающего данную позицию. Эти ожидания не зависят от сознания и поведения конкретного индивида; они даются ему как нечто внешнее, более или менее обязательное; их субъектом является не индивид, а общество или какая-то конкретная социальная группа.

Любой анализ личности должен быть дополнен интраиндивидуальным подходом, позволяющим перейти от структуры взаимоотношений данного индивида с другими к его внутренней психологической структуре.

Личность тем более значительна, чем больше отражает она в своих качествах и деятельности тенденции общественного прогресса, чем ярче и специфичнее выражены в ней социальные черты и качества, в какой мере ее деятельность носит своеобразно-творческий характер. Именно в этом смысле характеристика понятий «человек» и «личность» дополняется, как было отмечено выше, понятием «индивидуальность», что является чрезвычайно важным в современной системе воспитания.

Литература:

1. Тугаринов В.П. Жизненные ценности нового человека. Личность и общество. –М. 1965.-С. 43.

2. Харламов И.Ф. - Педагогика. - М.; Гардарики, 2007.- С.520.
3. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. -М.1959.- С.116-137.
4. Стефановская Т.А. Технология обучения педагогике в вузе. Методическое пособие. Второе издание. - Москва. Изд-во «Совершенство».2000.-С.272 .
5. Храпченков В.Г. Тенденции и особенности развития всеобщего среднего образования в Казахстане.-Алматы: Гылым, 1996.-С.224.

УДК: 332.135

*Асилбек кызы Ж., улук окутуучу,
e-mail: zhupara73@mail.ru
Ош мамлекеттик университети*

ИНТЕГРАЦИЯЛЫК БИРИКМЕЛЕРДИН ЭЛ АРАЛЫК ТАЖРЫЙБАСЫ ЖАНА ЕАЭБ

INTERNATIONAL EXPERIENCE OF INTEGRATION ASSOCIATIONS AND EURASIAN ECONOMIC UNION

Аннотация: Бул статьяда эл аралык интеграциялык бирикмелердин эл аралык тажрыйбалары каралган. Экономикалык интеграциялык уюмдардын өнүгүүсүнө таасирин тийгизген негизги факторлор. Постсоветтик аймактагы интеграциялык процесстердин өнүкбөй калуу себептери иликтенген. Евразиялык экономикалык бирикмени түзүүнүн негизги өбөлгөлөрү. Евразиялык экономикалык бирикмедеги интеграциялык процесстердин өнүгүсүндөгү шарттар жана өбөлгөлөр.

Аннотация: В этой статье рассматривается опыты международной экономической интеграции. Изложена основные факторы влияющие на развитие экономических интеграционных объединений. Изучена причины не достижения развития в постсоветских региональных интеграционных процессов. Создание Евразийского экономического союза на основе предпосылок. Условия и предпосылки развития интеграционных процессы в Евразийском экономическом союзе.

Abstract: This article focuses on the experience of international economic integration. It outlines the main factors affecting the development of economic integration organizations. To study the causes of failure to achieve development in the post-Soviet regional integration processes. Establishment of the Eurasian Economic Union on the basis of assumptions. Terms and conditions of development of integration processes in the Eurasian Economic Union.

Ачык сөздөр: Евразиялык экономикалык биримдик, экономикалык интеграция, КМШ өлкөлөрү, интеграциялык тажрыйба, интеграциялык процесс, экономикалык деңгээл.

Ключевые слова: Евразийский экономический союз, экономическая интеграция, страны СНГ, опыт интеграции, процесс интеграции, экономический уровень.

Key words: Eurasian economic union, economic integration, the integration of the practice, the process of integration, economic level.

Бүгүнкү күндө эл аралык экономикалык мамилелер жаңы сапаттык жана сандык мүнөзгө ээ. Дүйнөлүк чарбалык байланыштардын формалары тагыраак айтканда эл аралык соода, капиталдын кыймылы, калк эмгек ресурстарынын миграциясы жана дүйнөлүк интеграциялык процесстер эч ким ойлобогондой деңгээлге өсүп жетти. Анкени, учурдагы экспорт-импорт операцияларынын жүрүшү, ички дүң продукциянын өсүшү, калктын жумуш менен камсыз болуусу, мамлекеттер аралык мамилелердин чыңалышы жана мамлекеттин экономикалык өнүгүүсү түздөн-түз интеграциялык процесстерден көз каранды. Андыктан өлкөлөр эң оболу тышкы экономикалык байланышын кеңейтүү үчүн эл аралык экономикалык интеграциялык уюмдарга мүчө болууга умтулушат.

Практика көрсөткөндөй дүйнөдөгү көпчүлүк интеграциялык уюмдардын түзүлүшү бир нече өлкөлөрдүн коңшу болуусу, бирдей тилде сүйлөөсү жана алардын бир

континентте жакын жайгашуусу сыяктуу бир топ өбөлгөлөрдүн болуусуна байланыштуу экендиги белгилүү.

Андыктан постсоветтик өлкөлөрдүн ортосунда экономикалык интеграциялык уюм түзүү зарылчылыгы келип чыгып алгач КМШ, БАК, ЕврАзЭС, ОДКБ, ШКУ (ШОС) ал эми учурда ЕАЭБдин алкагында тыгыз кызматташып келишет. Бирок тилекке каршы КМШ аймагындагы түзүлгөн интеграциялык уюмдар объективдүү себептерден улам өз максатына жетпей интеграциянын алгачкы этаптарынан өтө албай келишет. Ошол себептен постсоветтик аймактагы жана дүйнөлүк интеграциялык уюмдардын иш жүргүзүүсүнө иликтөө менен ЕАЭБдин мүмкүнчүлүктөрүнө талдоо жүргүзүүгө болот.

Дүйнөлүк интеграциялык бирикмелердин тажрыйбасына ылайык интеграциялык уюмдардын түзүлүүсүнө төмөндөгүдөй шарттар өбөлгө түзөт: мүчө-өлкөлөрдүн экономикалык өнүгүүсү салыштырмалуу бирдей деңгээлде болуусу; мүчө-өлкөлөрдүн географиялык жакын жайгашуусу жана жалпы чектеш чек арада болуусу; узак убакыт бою калыптанган чарбалык жана соода-экономикалык байланыштары; тарыхый, социалдык жана маданий кызыкчылыктарынын бир багыттуулугу; жалпы экономикалык маселелеринин ж. б. көйгөйлөрүнүн бирдей болушу ж.б.у.с.

Интеграциялык уюм түзүнүүн аталган өбөлгөлөрүнө талдоо жүргүзө турган болсок анда уюмга мүчө - өлкөлөрдүн экономикалык өнүгүүсү салыштырмалуу бирдей деңгээлде болбосо, анда экономикасы төмөн өлкөлөр интеграциялык процесстерге өнүккөн өлкөлөр менен бирдей деңгээлде катыша алышбайт жана ал үчүн узак убакыт талап кылынат. Интеграциялык процесстердин гипотезасына ылайык экономикасы бир канча күчтүү өлкөлөр интеграциялык процесстерди өнүктүрүүнүн ордуна кандайдыр бир убакытка чейин экономикасы начар өнөктөштөрүнө өздөрүнүн каражаттарынын бир бөлүгүн жардам берүү үчүн жумшоого мажбур болушат. Мындай экономикалык кызматташууга экономикасы күчтүү, ошол эле учурда экономикасы начар өнүккөн өлкөлөрдүн мисалы көп эле бар. Аларга КШМ, БСУ, Түндүк Америка эркин соода уюму (НАФТА) жана БРИКС ти (Бразилия, Россия, Индий Кытай жана ЮАР) ж.б. мисал келтирүүгө болот.

Аталган бирикмелерге токтоло кетсек КМШдагы өлкөлөрдүн ар түрдүү деңгээлдеги экономикалык абалы өнөктөштөрдүн эң оор маселеси болуп, андагы экономикасы алсыз өлкөлөрдүн үстүнөн Россиянын үстөмдүк кылуусу, тагыраак айтканда тең укуктуу интеграцияда, интеграциялык кызыкчылыктар боюнча маселелерде чечимдерди кабыл алууда Россия басымдуулук кылган [1]. КМШ өлкөлөрүнүн көпчүлүгүн экономикалык абалынын төмөндүгү, катуу атаандаштык жана дүйнөлүк рыноктордогу соода практикасынын аздыгы, ошондой эле каржылык жана материалдык ресурстардын жетишсиздиги КМШ өлкөлөрүнүн интеграцияланышына тоскоол болгон. Ошондон улам КМШдагы өлкөлөрдүн көпчүлүгү мурдагы калыптанган республикалар ортосундагы салттуу экономикалык байланыштарды үзгүлтүккө учуратбоону, же дүйнөлүк товардык жана каржы рынокторуна өз алдынча кирүүнү, же каржылык туруктуулукту камсыз кылуучу саясатты иштеп чыгууну жөнгө салуучу рынок механизмдерин жана институттарды түзүүгө багыт алышкан.

Ал эми БРИКС уюмундагы ЮАР мамлекети андагы башка өлкөлөргө караганда экономикалык деңгээли өтө эле төмөн болгон. НАФТА бүгүнкү күнгө чейин «салмактык категорияда» айрым кыйынчылыктарды кечирүүдө, анда АКШ менен Мексиканын абдан чоң айырмачылыктары бар [2]. Бул уюм Европалык моделден интеграциялык процесстерде тең салмактуулуктун жоктугу менен айырмаланат: Канада жана Мексика АКШга карата абсолюттук багытта болуп, бирок өз ара өтө начар интеграцияланышкан. Бул жагдай Ассосациянын ичиндеги, ошондой эле эки тараптуу негизде өнөктөштөрдү экономикалык өз ара кызматташтыкты оптималдуу айкалыштырууну издөөгө мажбурлайт. Ошондон улам Евроуюм экономикалык тең салмактуулукту сактоо

максатында интеграциялык процесстердин башталышында жаңы мүчө өлкөлөр үчүн катаал талаптарды коюп келет [3].

Эл аралык экономикалык интеграциялык практика көрсөткөндөй күчтүү жана начар өнүккөн өлкөлөрдөн түзүлгөн интеграциялык уюмдар көпчүлүк учурда интеграциянын алгачкы этабы болгон “эркин соода аймагы” деңгээлинен аша албагандыгы белгилүү. Андыктан ЕАЭБде да НАФТА сыяктуу Кыргызстан, Казакстан Беларусия Россияга карата абсолюттук багытта кала берүүсү ыктымал, ал эми Россиядан башка мүчө-өлкөлөр бири-бири менен экономикалык мамилелери өтө акырындык менен өнүгүүсү мүмкүн.

Экономикалык интеграциянын негизги артыкчылыктан өбөлгөлөрүнүн бири катары мүчө-өлкөлөрдүн географиялык жакын жайгашуусу бирдиктүү инфраструктура түзүү жана өнүктүрүүгө шарт түзүү менен өз кезегинде өндүрүштүк чыгымдардын жана транспорттук чыгашалардын азаюусунун негизинде товарлардын баасынын ж.б. төмөндөөсүн камсыз кылат. Мындай шарттар ЕАЭБдеги мүчө өлкөлөргө таандык. Анткени ЕАЭБдеги мүчө-өлкөлөрдүн эчактан калыптанып калган экономикалык байланыштары, тарыхый, социалдык жана маданий кызыкчылыктарынын бир багыттуулугу алардын эл аралык экономикалык мамилелердин интеграциялык тибин түзүүгө түрткү берген.

Интеграциялык процесстердин эффективдүү өнүгүүсү үчүн ага шарт түзгөн өбөлгөлөрдүн болуусу жетишсиз. Интеграциялык процесстердин эффективдүү болуусуна мүчө-өлкөлөрдүн экономикалык өнүгүү динамикасы улут алдындагы институттун иштеши, өлкөлөрдүн жетекчилеринин саясий эркиндиги, экономикалык системаларды башкаруунун жана аны жөнгө салуунун принциптеринин бирдей болуусу зарыл.

Тажрыйба көрсөткөндөй өлкөлөрдүн экономикалык абалы динамикасы ар түрдүү дэңгээлде өнүгүүсү жана кризистик же ага жакын абалда болуусу алардын бири-бири менен интеграциялык мамилелерди жүргүзүүсүн татаалдаштырат, мындай учурда өлкө өзүнүн ички экономикалык маселелери менен менен алек болуп, интеграциялык процесстердин ылдамдыгына тоскоолдук жаратат.

Кризистик абал экономикалык интеграциялык жолго олуттуу бөгөт коюучу факторлордун катарына кирет, анткени көпчүлүк мүчө-өлкөлөрдүн алдында өздөрүнүн улуттук комплекстерин талап кылынган деңгээлге чыгарууга аракет жасап, базар шартында кызматташуу үчүн болжол менен бирдей өбөлгөлөрдү жана узак убакытка ылайыкташкан интеграциялык процесстерди эффективдүү жолдорун иштеп чыгуу керек.

Негизинен постсоветтик аймакта интеграциянын өнүгүүсүнө өзгөчө көңүл бурулбастан, өлкөлөр аралык байланыштарга көбүрөөк басым жасалганы байкалат. КМШнын алгачкы жылдары, мурдагы республикалар аралык мамилелерин өтө алсыздандыгын башкарууга кыйын болгон, ал эми жаңы рыноктун субъекттери эми гана түзүлө баштаган мезгилде кызматташтыкты жөнгө салуу иштеринин көпчүлүгү мамлекеттин карамагында болгон. Интеграциялык шартта бул көрүнүштөр өзгөрүп, экономикалык мамилелерде субъекттердин өз алдынча катышуусун жана рыноктук шарттардын түзүлүүсүн талап кылынат. Тилеке каршы постсоветтик аймакта рынок механизмдери начар иштеп, көп учурда карама-каршы иштер жүргүзүлүп - кошумча бажы посттору түзүлүп, өз ара соода жүргүзүүдө квоталар сыяктуу тоскоолдуктар киргизилген. Андыктан ЕАЭБдеги интеграциялык процесстердин эффективдүү жүргүзүү үчүн аталган тоскоолдуктар болбоосу тийиш.

Интеграциялык бирикменин перспективдүүлүгүн аныктаган негизги субъективдүү фактору болуп, катышуучу өлкөлөрдүн жетекчилеринин саясий эркиндиги жана улуттук структуралардагы айрым ыйгарым укуктарды өткөрүп берүүдөгү жөндөмдүүлүгү эсептелет. Европа уюму жана НАФТАга окшогон эң ири интеграциялык уюмдардагы улут алдындагы институттарды түзүүгө андагы кызыктар өлкөлөрдүн саясий лидерлеринин демилгеси түрткү берген [4].

Евроуямдун тажрыйбасы көрсөткөндөй чечимдерди кабыл алуунун оптималдуу мезгили үчүн, жалпы эрежелерден, нормалардан жана регламенттерден тышкары интеграциялык процесстерди натыйжалуу башкаруу үчүн иш жүргүзүүчү улут алдындагы институттарды түзүү зарыл экенин көрсөтүп турат. Өлкөнүн саясий жетекчилиги мындай улут алдындагы структураларды түзүү үчүн даяр эмес болсо жана топ түзүүнүн ар бир баскычындагы ар түрдүү ыйгарым укуктарын иш жүргүзүүчү институтка берүүгө даяр болобосо, анда бул интеграцияны келечексиз деп айтууга болот.

Учурдагы интеграциялык бирикмелерге мүнөздүү болгон жана эл аралык интеграциянын тарыхы көрсөткөндөй, интеграциянын биринчи этабында өз ара кызматташык жана экономикалык мамилелерин турктуу иштеп турган өзгөчө структураларсыз эле жөнгө салынып, Эркин соода аймагынын алкагында ишке ашырылат. Мында бардык чечимдер эреже катары саясий иштер боюнча маселелерди - катышуучу өлкөлөрдүн жогорку даражадагы кызмат адамдары жана экономикалык маселелер боюнча - тийиштүү министрликтер менен мекемелердин жетекчилери (тышкы соода, каржы, ж.б.) кабыл алышат.

Экономикалык интеграциянын экинчи этабында б.а. бирдиктүү бажы тарифтерине өтүү жана үчүнчү өлкөлөргө карата макулдашылган келишимдерди макроэкономикалык деңгээлдеги айрым тармактарды өнүктүрүүнү жөнгө салуу, ички рыноктордун жалпы кызыкчылыктарга ыңгайлашуусун ишке ашырууга өткөндөгүнө байланыштуу бажы биримдигин түзүү учурунда жөнгө салуучу улут алдындагы институттарга муктаждыктар пайда болот [5]. Улут алдындагы органдардын ролу интеграциянын төмөндөгү этаптарында кескин күчөйт – ал бирдиктүү рынокто жана экономикалык уюмдагы маселелерди чечүү зарылчылыгы менен шартталган:

- Экономикалык өнүгүү саясатын жалпы иштеп чыгуу;
- Капитал, жумушчу күчү, тейлөө жана маалыматтардын эркин кыймылына шарттарды түзүү;
- Улуттук мыйзамдарды бир түргө жана шайкеш келтирүү (жалпылаштыруу);
- Башкаруунун жана текшерүүнүн атайын бирдиктүү механизмдерин түзүү.

Интеграциялык процесстердин эл аралык тажрыйбасы көрсөткөндөй интеграциялык уюмду түзүүнүн биринчи этабында бардык эле өлкөлөрдүн жоготуулары да, жетишкендиктери да болгондугу анын тарыхынан белгилүү.

Ошондой эле көпчүлүк учурда интеграциялык уюмдардын алгач түзүлгөн күндөн тартып эле экономикага оң таасирин болбогондугун байкадык. Себеби биригүүнүн баштапкы этабында мүчө-өлкөлөрдүн экономикалык деңгээли ар түрдүү болушу, уюмдагы өнүккөн мамлекеттерге жана интеграциялык процесстердин өнүгүүсүнө тоскоолдук жаратат. Мындай учурда өнүккөн өлкөлөр өз инвестицияларын интеграциянын өнүгүүсүнө жумшабастан, экономикасы начар өнүккөн мүчө-өлкөлөрдү интеграциянын талап кылынган деңгээлине жеткирүү менен алектенишет. Ошол эле мезгилде экономикасы алсыз мүчө-өлкөлөргө бул этап эң ыңгайлуу болуп эсептелет.

Дүйнөлүк интеграциялык уюмдардын тажрыйбаларын иликтөөнүн натыйжасына таянып, интеграциянын баштапкы этабында Кыргызстандын учурдагы экономикалык абалы бир топ зор кыйынчылыктарга дуушар болуусу белгилүү. Ошентсе да келечекте интеграциянын натыйжасында эркин соода-сатык жүргүзүүгө, экспорт-импорт операцияларын кеңейтүүгө, инвестицияларды тартууга шарт түзүлүп, өнүккөн мамлекеттерден болушубуз шексиз.

Адабияттар:

1. Ормонова А.А. Роль России в становлении современной киргизской государственности. 1991–2015. –М.2016.
2. Ломакин В. К. Мировая экономика. –М. 1998.
3. Джекшенкулов А. Новые независимые государства Центральной Азии в мировом сообществе. – М., 2006. – С.306.

4. Воронина Т.В. Международная экономическая интеграция: теория, противоречия, тенденции развития в мире и на Европейско-Евразийском пространстве. М.: Вузовская книга, 2013. –С.352.
5. Чаевич А.В . Интеграционные процессы на постсоветском пространстве и их влияние на национальную безопасность Российской Федерации. М. 2005.

УДК:094.5 (575.2)

*Ахмеджанова А., Пратова А.
Ош мамлекеттик университети,
Ош мамлекеттик юридикалык институту*

МАМЛЕКЕТТИН ӨНҮГҮШҮНДӨГҮ КААДА-САЛТТАРДЫН ОРДУ

THE ROLE OF THE STATE TRADITIONALLY DEVELOPMENT

субъективд

Ад бият р

УДК: 517

*Аширбаева А.Ж., Аракеева А.М.
д.ф.-м.н., профессор,
магистрант,
e.mail: arakeeva1979@mail.ru
Ош мамлекеттик университети*

EXCEL КАРАЖАТЫНДА СЫЗЫКТУУ ЭМЕС ДИФФЕРЕНЦИАЛДЫК ТЕНДЕМЕЛЕРДИ ЧЫГАРУУ

SOLUTION OF NON-LINEAR DIFFERENTIAL EQUATIONS IN EXCEL TOOLS

Аннотация: Сызыктуу эмес дифференциалдык теңдемелерди катарлардын жардамында интегралдоо каралган. Excel электрондук таблицасы колдонулган.

Аннотация: Рассмотрено интегрирование нелинейных дифференциальных уравнений при помощи степенных рядов. Использована электронная таблица Excel.

Abstract: Integration of nonlinear differential equations, power series, Excel spreadsheet is used.

Ачкыч сөздөр: Сызыктуу эмес дифференциалдык теңдеме, даражалуу катар, Excel электрондук таблицасы.

Ключевые слова: Нелинейное дифференциальное уравнение, степенной ряд, электронная таблица Excel.

Key words: Nonlinear differential equation, power series, Excel spreadsheet.

[1] де сызыктуу эмес дифференциалдык теңдемелерди катарлардын жардамында чыгаруу каралган.

Арифмометрдин жардамында эсептөө методикасы каралган.

[2] макаласында Excel электрондук таблицасы колдонуу менен Риккатинин теңдемесин чечүү каралган.

Биз Excel каражатында катарлардын жардамында сызыктуу эмес теңдемелерди чечүүнү карайлы.

Туундуга карата чечилген, p - тартиптеги кадимки дифференциалдык теңдеме үчүн Коши маселесин карайлы:

$$y^{(p)} = f(x, y, y', \dots, y^{(p-1)}); \quad (1)$$

$$y(x_0) = y_0; \quad y'(x_0) = y_1; \dots; y^{(p-1)}(x_0) = y_{p-1}. \quad (2)$$

(1)- (2) маселесинин формалдуу чечимин төмөнкүдөй даражалуу катар түрүндө изилдейбиз

$$y = \sum_{n=0}^{\infty} a_n (x - x_0)^n. \quad (3)$$

(3) катарынын k -чы даражасын тиешелүү түрдө төмөндөгүдөй белгилеп алалы

$$y^k = \sum_{n=0}^{\infty} a_n^{(k)} (x - x_0)^n, \quad k = 1, 2, 3, \dots \quad (4)$$

$a_n^{(k)}$ коэффициенти үчүн рекуренттик формуланы келтирип чыгаралы.

Каалагандай $k=i+m$ үчүн төмөнкүдөй теңдештик орун алат.

$$y^k = y^{l+m} = y^l \cdot y^m.$$

Анда Кошинин катардардын көбөйтүндүсү үчүн алынган формуласын колдонуп, төмөнкү рекуренттик формуланы алабыз

$$a_n^{(l+m)} = a_0^{(i)} a_n^{(m)} + a_1^{(i)} a_{n-1}^{(m)} + \dots + a_n^{(i)} a_0^{(m)}, \quad (5)$$

мында $i=1, 2, 3, \dots; m=1, 2, 3, \dots; n=0, 1, 2, 3, \dots$

Жекече учурда $k=1$ болгондо (4) катары (3) катары менен дал келип $a_n^{(1)} \equiv a_n; n=1, 2, 3, \dots,$

(4) формуласынын жардамында каалагандай y^k бүтүн даража үчүн $a_n^{(k)}$ коэффициентин (3) катарындагы a_n коэффициенти аркылуу аныктоого болот.

Ыңгайлуу болсун үчүн $y', y'', y''', \dots$ туундуларын катарлар түрүндө жазып алабыз

$$y' = \sum_{n=0}^{\infty} \dot{a}_{n+1} (x - x_0)^n, \quad y'' = \sum_{n=0}^{\infty} \ddot{a}_{n+2} (x - x_0)^n, \dots \quad (6)$$

Мында төмөндөгүдөй белгилөө киргизилди:

$$\dot{a}_{n+1} = (n+1)a_{n+1}, \quad \ddot{a}_{n+2} = (n+1)(n+2)a_{n+2}; \dots \quad (7)$$

Анда $y', y'', y''', \dots$ туундуларынын даражалары

$$(y')^k = \sum_{n=0}^{\infty} \dot{a}_{n+1}^{(k)} (x - x_0)^n, \quad (y'')^k = \sum_{n=0}^{\infty} \ddot{a}_{n+2}^{(k)} (x - x_0)^n, \dots \quad (8)$$

Мындагы $\dot{a}_{n+1}^{(k)}, \ddot{a}_{n+2}^{(k)}, \dots$ коэффициенттерин (5) формуласы менен аныктайбыз, эгерде a_n коэффициенти $\dot{a}_{n+1}, \ddot{a}_{n+2}; \dots$ менен алмаштырсак.

(3), (4), (8) катарларын (1) теңдемесине алып барып коюп, $(x-x_0)$ нын бирдей даражаларын барабарлап тиешелүү жөнөйлөтүүлөрдөн кийин төмөнкүдөй рекуренттүү формуланы алабыз

$$a_{n+p} = F(a_0, a_1, \dots, a_{n+p-1}); \quad n = 1, 2, 3, \dots, \quad (9)$$

мындагы функция $f(x, y, y', \dots, y^{p-1})$ берилген функциясы менен аныкталат. Ал эми биринчи p коэффициенттери (2) шартына ылайык төмөнкүдөй аныкталат:

$$a_0 = y_0; a_1 = \frac{y_1}{1!}; \quad a_2 = \frac{y_2}{2!}; \dots; a_{p-1} = \frac{y_{p-1}}{(p-1)!}.$$

Эгерде төмөнкү предел жашаганда

$$\lim_{n \rightarrow \infty} \frac{a_n}{a_{n+1}},$$

анда (3) катарынын жыйналуу радиусу аныкталат

$$R_n^p = \frac{a_n}{a_{n+1}}, \quad n = 1, 2, 3, \dots, p = 1, 2, 3, \dots$$

жана n дин маанилери үчүн төмөнкү барабардык орун алат

$$\frac{a_n}{a_{n+p}} = \frac{a_{n+p}}{a_{n+2p}} = \frac{a_{n+2p}}{a_{n+3p}} = \dots = const = R^p,$$

Жекече учурларда (3) катарынын жыйналуу радиусун (9)дун жардамында табууга болот.

Конреттүү мисалды карайлы.

Мисал. Төмөнкү Коши маселесинин чечимин $[-1,1]$ сегментинде алты ондук белгиде чечимин изилдегиле.

$$y' = y^3 - y^2 + \frac{1}{5}e^x \quad (10)$$

$$x_0 = 0; \quad y(0) = \frac{1}{2}.$$

Чечимин Excel каражатынын жардамында эсептейли.

$x_0 = 0$, $k = 2$, $k = 3$ деп алып, (10) теңдемесине (3),(4), (6) катарларын коюп, x^n дин коэффициенттерин салыштыруу менен төмөнкүгө ээ болобуз

$$\dot{a}_{n+1} = a_n^{(3)} - a_n^{(2)} + \gamma_n; \quad n = 0,1,2,3,\dots \quad (11)$$

мындагы γ_n берилген функция үчүн Маклорендин катарынын коэффициенттери

$$f(x) = \frac{1}{5}e^x = \sum_{n=0}^{\infty} \gamma_n x^n = \frac{1}{5}(1 + x + \frac{x^2}{2!} + \dots), \quad \gamma_n = \frac{1}{5} \cdot \frac{1}{n!}.$$

мындан $(n+1)! = (n+1) \cdot n!$ колдонуу менен ыңгайлуу рекуренттик формуланы алабыз

$$\gamma_{n+1} = \frac{1}{5} \cdot \frac{1}{(n+1)!} = \frac{1}{n+1} \left(\frac{1}{5} \cdot \frac{1}{n!} \right) = \frac{\gamma_n}{n+1}; \quad \gamma_0 = \frac{1}{5}, \quad n = 1,2,3,\dots \quad (12)$$

Баштапкы шартка ылайык $a_0 = y(0) = 0,5$ бул маанини (11) формуласына $n=0$ учурда койсок (10) теңдемеси үчүн рекуренттик формула болот. a_1 ди табабыз жана эсептөөлөрдү калган $n=2,3,\dots$ үчүн улантабыз.

Чындыгында (7) формуласынан белгилүү болгон $\dot{a}_{n+1}$ боюнча a_{n+1} табабыз:

$$a_{n+1} = \frac{\dot{a}_{n+1}}{n+1}$$

болот. $a_n^{(2)}$, $a_n^{(3)}$ коэффициенттерин (5) формуласын колдонуп эсептейбиз (адегенде $l=m=1$, андан кийин $l=1, m=1$)

$$a_n^{(2)} = a_0 a_n + a_1 a_{n-1} + \dots + a_n a_0, \quad (13)$$

$$a_n^{(3)} = a_0 a_n^{(2)} + a_1 a_{n-1}^{(2)} + \dots + a_n a_0^{(2)}, \quad (14)$$

мында $n=1,2,3,\dots$

Бардык эсептөөлөр EXCELдин жардамында төмөнкү таблицкага түшүрүлдү. Маселенин акыркы чечими төмөнкүдөй катар болот

$$y = \sum_{n=0}^{\infty} a_n x^n.$$

Адегенде Excel электрондук таблицасынын барагына γ_n ди D9:D24 блогунга (12)

формуласы менен эсептөө менен жана $a_0 = 0,5$ деп алып төмөнкүдөй таблица түзүп алабыз:

B	C	D	E	F	G	H	I	
8	n	γ_n	a_n	$a_n^{(2)}$	$a_n^{(3)}$	$\dot{a}_{n+1}$	$R_n = \frac{a_n}{a_{n+1}}$	
9	0	0,2	0,5					
10	1	0,2						
11	2	0,1						
12	3	0,033333333						
13	4	0,008333333						
14	5	0,001666667						
15	6	0,000277778						
16	7	3,96825E-05						
17	8	4,96032E-06						
18	9	5,51146E-07						
19	10	5,51146E-08						
20	11	5,01042E-09						
21	12	4,17535E-10						
22	13	3,21181E-11						
23	14	2,29415E-12						
24	15	1,52943E-13						
25								
26								

Андан кийин F9 ячейкасына =E9*E9, G9 ячейкасына =E9*F9, H9га =G9-F9+D9 формулаларын жасабыз. E10ду =H9/C10 менен толтуруп алып, андан кийин гана I9 ячейкасына =E9/E10 формуласын жазабыз.

Ушундай схема менен кийинки ячейкалар мурдагы ячейкалар блогун көчүрүлүү менен толтурулат.

Эскертүү: F10:F24 жана G10:G24 ячейкалар блогундагы ар бир формулалар (13), (14) формулаларына ылайык мурдагы ячейкалар көчүрүлүп ташталгандан кийин төмөнкүдөй болуп толтурулат:

$$F10==E9*E10+E10*E9$$

$$F11==E9*E11+E10*E10+E11*E9$$

$$F12==E9*E12+E10*E11+E11*E10+E12*E9$$

....

$$F24==E9*E24+E10*E23+E11*E22+E12*E21+E13*E20+E14*E19+E15*E18+E16*E17 +E17*E16+E18*E15+E19*E14+E20*E13+E21*E12+E22*E11+E23*E10+E24*E9$$

$$G10==E9*F10+E10*F9$$

$$G11==E9*F11+E10*F10+E11*F9$$

$$G12==E9*F12+E10*F11+E11*F10+E12*F9$$

....

$$G24==E9*F24+E10*F23+E11*F22+E12*F21+E13*F20+E14*F19+E15*F18+E16*F17 +E17*F16+E18*F15+E19*F14+E20*F13+E21*F12+E22*F11+E23*F10+E24*F9$$

Жыйынтыкта төмөнкүдөй таблицаны алабыз:

B	C	D	E	F	G	H	I
8	n	γ_n	a_n	$a_n^{(2)}$	$a_n^{(3)}$	$\dot{a}_{n+1}$	$R_n = \frac{a_n}{a_{n-1}}$
9	0	0,2	0,5	0,25	0,125	0,075	6,6666667
10	1	0,2	0,075	0,075	0,05625	0,18125	0,8275862
11	2	0,1	0,090625	0,09625	0,076406	0,080156	3,3918129
12	3	0,03333333	0,026719	0,040313	0,040852	0,033872	3,1552241
13	4	0,00833333	0,008468	0,020689	0,026211	0,013856	3,0557611
14	5	0,00166667	0,002771	0,008884	0,013547	0,006329	2,6270777
15	6	0,00027778	0,001055	0,003719	0,006765	0,003323	2,2220304
16	7	3,97E-05	0,000475	0,001588	0,003237	0,001689	2,2491498
17	8	4,96E-06	0,000211	0,000693	0,001517	0,000829	2,2924272
18	9	5,51E-07	9,21E-05	0,000313	0,000711	0,000399	2,3081606
19	10	5,51E-08	3,99E-05	0,000143	0,000334	0,000192	2,2898919
20	11	5,01E-09	1,74E-05	6,53E-05	0,000158	9,27E-05	2,2562299
21	12	4,18E-10	7,72E-06	2,98E-05	7,47E-05	4,49E-05	2,2368252
22	13	3,21E-11	3,45E-06	1,36E-05	3,53E-05	2,17E-05	2,2298523
23	14	2,29E-12	1,55E-06	6,25E-06	1,67E-05	1,04E-05	2,2278206
24	15	1,53E-13	6,95E-07	2,88E-06	7,87E-06	5,00E-06	

Адабияттар

1. Кудрявцев В.А., Демидович Б.П. Краткий курс высшей математики. - Москва: Наука, 1974.
2. Иманалиев М.И. Методы решения обыкновенных дифференциальных уравнений. – Бишкек. 2005.
3. Панкова Г.Д. Информатика (практикум в MS EXCEL). - Бишкек. 2000.

УДК 378. 14:53

ИНТЕРАКТИВДҮҮ УСУЛДАРДЫ КОЛДОНУУ МЕНЕН СТУДЕНТТЕРДИН АКТИВДҮҮЛҮГҮНҮН ЖОГОРУЛАШЫ

INCREASE STUDENT ACTIVITY USING INTERACTIVE METHODS

ҮҮ
ҮҮ Ү үнүн өсүшү ө ү ө

Аннотация: Данная статья рассматривает эффективные пути и способы мотивирования студентов преподавателем для более глубокого и осмысленного освоения английского языка в вузах и средних учебных заведениях.

Abstract: This article researches effective ways and methods in teaching English language. The students to be motivated by the teacher for more deep and intelligent learning to master the language.

Ачык сөздөр: маалымат, мотивация, кызматташуу, инновация, өз ара баарлашуу, багыт, синтез, анализ, баалоо, колдонуу, педагогикалык цикл.

Ключевые слова: информация, мотивация, сотрудничество, инновация, интерактив, направление, синтез, анализ, оценивание, применение, педагогический цикл.

Key words: information, motivation, cooperation, innovation, interactive, direction, synthesis, analysis, evaluation, pedagogical cycle.

Дүйнөлүк экономиканын ааламдашуусу, бардык саясий жана социалдык интеграция кубулуштары, дүйнөлүк процесстин токтоосуз өзгөрүп туруусу - адамзаттын алдына факт катары коюлган чоң маселе.

Жогорку эффективдүү технология байланыштарынын жана транспорт каражатынын ылдам өсүшү, маалымат алышуу мүмкүнчүлүгү кыска мөөнөттүн аралыгында эл аралык кызматташууга алып келет. Байланыш системасынын өсүшү жогорулап жана курч деңгээлде эл аралык кызматташтык атаандашуу бардык тармак боюнча курч темп менен өсүүдө. Дүйнөлүк коомчулук өзүнүн күчүн эң жогорку класстагы технология ыкмалары, азыркы маалыматтарды берүү жана ийгиликтүү иштетүү менен көрсөтүп жатат. Ар бир коомдун өзүнө ылайыктуу өсүп келе жаткан мууну бар. Азыркы коомдун адамынын талабы да жогорку деңгээлдин ыкмаларын талап кылат. Демек, билим берүүнү дагы да сапаттуу, натыйжалуу жеткириш үчүн жаңы инновациялык ыкмаларды колдонууну күчөтүү зарылдыгы келип чыгат.

Традициялык, классикалык узак мезгилге эсептелген окутуунун кыска мөөнөттө, бирок сапаттуу окутуу талабы күчөдү. Окутуучуга болгон талап да, жаны ыкмалардын, технологиялардын негизинде бир кыйла жогорулады. Окутуунун критикалык ой жүгүртүүсү жана интерактивдик ыкмалары студенттер жана окуучулар үчүн билим жана навикты жогорулатуу окутуунун эң максималдуу талабы болуп жатат.

Азыркы коомдо экономика багытында болобу, илим, билим багытында болобу, башкаруунун автоматташтырылган жана компьютөрлөшүрүлгөн системасы өзүнүн тенденциясын кеңири колдонууда. Дүйнөлүк, жергиликтүү маалыматтарды азыркы өспүрүмдөр Интернет аркылуу эч кыйынчылыктарсыз эле ала алышат.

Ушундай системада билим берүүдө педагогдор, окутуучулар, мугалимдер жана тарбиячылар өздөрүнүн коомдогу ролун, ордун жоготпой кантип сактап калышы керек? Тынбай өзгөрүлүп, өсүп жаткан дүйнөлүк глобализацияда окутуунун эффективдүү ыкмаларын кантип ылгап колдонуу керек? Бул маселелерди чечүүдө методисттер, педагогдор, мугалимдер окутууда жогорку сапатка жетүү үчүн мотивациялык түрдүү принциптерди, педагогикалык аспектилерди сунуштап, алдыга максат коюшууда. Албетте, бул аспектилерге орус, кыргыз, чет элдик педагогдордун, мыкты новатор окутуучулардын теориялык, практикалык илимий эмгектери таяныч болот. Уильям Артур Уорд айтып кеткендей: кадимки окутуучу окутат, баяндайт; жакшы окутуучу көрсөтөт; мыкты окутуучу эргитет, сезимдерди ойготот [1].

Окутуучунун милдети, түзүлгөн календардык пландын алкагында эле окутуу койбостон, билимди өз алдынча алууга умтулууда жана өздөштүрүүдө ийгиликке жетишүүгө үйрөтүү. Окуучунун, студенттин өзүнө ишенүүсүн жандандыруу үчүн окутуучу өзү профессионал жана өз предметинин патриоту болушу керек. Окуучунун с мугалим зимин жандандыруу өзү жанып турушу керек. Интеллекти жогору, тажрыйбасы бай окутуучу студентти колдош үчүн аны менен тил табышып, алдыга умтулуусуна түрткү берет, студенттин жетишпеген комплекстерин жана билим алууда тоскоол болуп жаткан кемчиликтердин жеңүүгө жардам берет. Бул жерде студент өзүнүн билиминин

деңгээлине көзү жетпесе, окутуучунун жардамына таянат. Көпчүлүк студенттер окутуучулардын сүйлөгөн сөздөрүн, жүрүм-турумун, манераларын бийик тутуп, алар менен кызматташууга умтулушат.

Албетте, биз жогоруда айтып кеткендей, окутуучу студенттердин ар биринин жөндөмүнө, жекече мүнөздөрүнө жараша мамиле кылып кызматташууга аракет жасоо керек. Окутуучу студентке жогорудан карабай, жакындан караса, студент мугалимден коркуп мамиле кылбай, сыйлап мамиле түзөт. Мына ушулар биздин, б.а., окутуучулардын азыркы коомдогу билим берүүдө алдыбызга коюлган актуалдуу проблема болуп эсептелет. Ушул маселелердин үстүндө иштеш үчүн жаңы инновациялык технологиялар, интерактивдүү ыкмалар аркылуу изденүүчүлүк менен новатордук иш аракеттерди ачылыштарды практикада эффективдүү колдонушубуз зарыл.

Азыркы мезгилдин билимдүү адамы жашоодо ар тараптан ийгиликке жетүүгө далалат кылып, дүйнөнү тааныйм, алган билимимди натыйжалуу колдоном десе, албетте, чет тилинин ролу талашсыз чоң. Бул макаланын максаты, чет тилин б.а., англис тилин окутууда азыркы коомдо колдонулуп жаткан традициялык жана традициялык эмес ыкмалардын сапатын мындан да жогорулатууда кандай маселелердин үстүндө иштөө керек экендигин изилдөө болуп саналат. Азыркы ааламдашуу мезгилиндеги англис тилинин ордун, ролу айтпасак да, белгилүү. Англис тилинин окутуунун сапатын жогорулатууну башталгыч класстардан, а бүгүн балдар бакчасынан баштоо зарыл. Билим берүүнүн *бала бакча – мектеп – атайын, жогорку окуу жай* системасы стандарттык программалардын негизинде окутулуу менен ар бир баскыч үзгүлтүксүз, натыйжалуу жүргүзүлүшү керек. Бул үчүн, албетте, жаңы инновациялык, интерактивдүү ыкмалар окуучулардын билимин, шыгын жана ой жүгүртүүсүн өстүрүүдө зарыл курал болот жана алардын алдында терең изденүү, жаңы маалыматтар менен билимин толуктап туруу, чоң максаттарды ишке ашыруу турат. Тагыраак айтканда, изилдөөнүн максаты жана маселелери төмөндөгүлөр:

1. Чет тилин жеткиликтүү өздөштүрүш үчүн мотивациялык принциптердин негизинде педагогикалык аспектилерди теориялык жактан анализдөө.
  2. Англис тилин терең жана мазмундуу өздөштүрүш үчүн, студенттердин өзүн-өзү мотивдештирүү механизмдерин, окутуучу тарабынан эффективдүү мотивациялоо жолдорун жана ыкмаларын колдонуу, иштетүү.
  3. Окутуучу менен студенттин ортосунда өз ара жекече мамилени достук жана жылуу атмосферада жүргүзүү, группада позитивдүү кабыл алууда ыңгайлуу шартты түзүү.
  4. Педагогикалык мотивацияны реализациялоонун тажрыйбасын изилдөө, илимпоздордун, окутуучулардын, методологиялык иштелмелеринин жана окуу программалырынын негизинде анализдөө.
  5. Чет тилин сапаттуу окутууда тоскоол болгон кыйынчылыктарды жана проблемаларды аныктоо.
  6. Бардык топтолгон информацияларды жана өткөрүлгөн практикалык эксперименттерди анализдеп чет тили мугалимдерге, окутуучуларга, методисттерге педагогикалык мотивдештируунун жолдорун жана ыкмаларын сунуштоо.
- Практика көрсөткөндөй, чет тилин окутуудагы негизги ачкыч бул - мотивация. Окуучулардын таанып-билуу чыгармачылыгы – билим, ык жана навик менен бирге мотив, кызыгуу, баарлашуу компоненттерин камтыйт. О.э. мотивация-активдүүлүктүн булагы жана багыты.

Изилдөөнүн максаты: чет тилин окутууда мотивациялык ыкмалардын түрлөрүн карап чыгуу менен бирге эффективдүүлүктү камтыган педагогикалык шарттарды ачып көрсөтүү.

Изилдөөнүн объекти: чет тилин окутуунун мотивациясы.

Изилдөөнүн предмети: чет тилин орто мектептерде жана жождордо окутууда стимулдук мотивациялык ыкмаларды колдонуу.

Бүгүнкү күндө коммуникативдик ыкманын алкагында окуучуларды натыйжалуу байланышка бир эле ыкма менен мотивдештирүүгө болбойт. Бул жерде эффективдүү ыкмалардын бири – окуучулардын оюн толук айтып берүүдө туртку болгон көрсөтмө куралдар. Мотивация, качан гана окуучу өзүнүн оюн айткысы келгенде, пайда болот. Коммуникациялык мотивация окуучунун ой жүгүртүүсүнүн маанилүүлүгүнө жараша болот, б.а., маалымат канчалык интенсивдүү болсо, анын талабын көрсөтмө куралдар, колдонмолор менен көрсөтүү да ошончолук натыйжалуу болот.

Ошентип, чет тилин окутуудагы максат кеп, тил, жада калса тилдик иш аракеттер-сүйлөө, окуу, жазуу, угуу да эмес, а тилдик иш аракетти байланыш каражаты катары өздөштүрүү болуп саналат. Албетте, мындай максат дал келген натыйжалуу ыкманы талап кылат. Мындай ыкма-коммуникативдик ыкма. Ушул жерден мугалим окутуу процессинде жазуу, окуу, сүйлөөдөн сырткары дагы өз ара «байланыш» же «баарлашуу», «кызматташуу» жана «маалымат алышуу» аракетинин үстүндө иштөө зарыл. Ар бир байланышкан адам өзүнүн максатына сүйлөө, угуу, паралингвистика (интонация, паузация); проксемика (дене, поза) жана башка иш аракеттер менен жетет. Байланыш эки тараптуу, диалог түрүндө б.а., мугалим – окуучу же окуучу-окуучу болгондуктан ортодо жаңы маалымат, жаңы билим, ой жана речтик маселелер келип чыгат.

Практика көрсөткөндөй, орто мектепти аяктап жождо окуп жаткан студент англис тилинде топки окуйт, которот жана суроого жооп берет, бирок окуган топки түшүнгөнүн эркин, өзүнүн ою мене салыштырып сүйлөп бере албайт. Ал эми азыркы мезгилде өкмөттүк эмес уюмдар, окуу борборлору окутуунун ар кандай формаларын, ыкмаларын жайылтышып, интенсивдуу курстардын негизинде кыска мөөнөттө предметтик, кесиптик багытта чет тилин окутушууда. Мектепте 5-7 жыл окуп сүйлөй албаган окуучу, жекече курстарда окуп, кыска мөөнөттө тилди өздөштүрүп, маектешип жатат. Демек, бул жерде айырмачылык, мектепте бир багыттуу эмес, жалпы билим катары окутулса, окуу борборлордо муктаждык катары, өзүнүн максатына жетүү катары окутулат жана окутуунун максаты, инновациялык ыкмалар, б.а., алып жаткан билимди мотивдештирүү болуп саналат.

Жогоруда айтылган окутуунун эффективдүү ыкмаларын, максатын, окутуучу менен студенттин же мугалим менен окуучунун өз ара кызматташтыгын практикада кандай жолдор менен, окутуунун стилдери менен айкалыштырып өтүүдө төмөндөгү сабактын бир баскычын сунуш кылабыз. Изилдөөчү Арно Беллак мугалим менен окуучунун ортосундагы маектешүүнү психологиялык- педагогикалык жактан анализдеп педагогикалык оюнга салыштырган [2]. Бул оюн абдан циклдүү жана таасирдүү, жада калса мугалим да, окуучу да ойноп жаткандарын сезбей калышат. Бул цикл төрт кыймыл менен жүргүзүлөт. Бул ыкма орто мектептерде да, жогорку окуу жайларында да практикалык сабактарда абдан таасирдүү.

Структура (Structure) – суроо (question) – жооп (respond) (react) - реакция

1. Структура – мугалим информацияны даярдайт, багытты камсыз кылат жана теманы сунуштайт.
2. Суроо – мугалим суроо берет.
3. Жооп – окуучу жооп берет же аракет жасайт.
4. Реакция – мугалим окуучунун жоопторуна таасирденип жыйынтык чыгарат.

Бул диаграмма педагогикалык циклди түзөт. Мугалимдер сабак учурунда окуучулар менен өз ара байланышта ушул циклдин 85%тин жасашат. Мугалим ар бир кыймылды канчалык жогорулатып өздөштүрсө, ошончолук окуучуларда ийгиликке жетишүү жогору болот. Окуучулар ачык, так түшүндүрмөлөргө муктаж болушат жана алар окуп үйрөнүүнү, окуп үйрөнүш үчүн мотивдүү болууну каалашат. Эффективдүү структуралардын баскычтары, предметти өздөштүрүүдө, окуучулардын жаш өзгөчөлүктөрүнө жана тилди үйрөнүүдө тайпаларга ылайык төмөндөгү компоненттердин негизинде изилденет.

Максат – окуучулар сабактын максатын билүүлөрү зарыл. Алар мугалимдей эле кай жакка эмнеге баратканын билиш үчүн жол картасына муктаж.

Кайталоо – окуучуларга жаңы теманы түшүндүрүүдөн мурда мурунку теманы кыскача айтып берүүгө жардам берүү. Эгерде башаламан болсо, кайра түшүндүрүү. Мотивация – студенттин оз алдынча суйлоп, оюн айтып берүү сезимин ойготуу, бул ыкма табышмактуу суроо иретинде, юмор аркылуу жана башка кызыктуу материалдар менен жүргүзүлөт.

Өтүү – студент мурунку сабактарда жетишкен билимин, тажрыйбасын айтып жаңы информацияга багыт алат, ошондуктан мурунку жана жаңы материалды байланыштырып, салыштырып түшүнүүгө багыт түзүлөт.

Аныктоо – чон масштабдагы материалды бөлүү керек. Студентти өтө шаштырбаш керек. Бул жерде тез жана жай кабыл алган студенттерди аныкташ керек.

Мисалдар – негизги теманы же ойду түшүндүрүш үчүн мисалдар, иллюстрациялар пайдаланышы керек.

Багыт – ачык, так жана жай багыт бериш керек. Эгерде студенттер оюн айтууда кыйналса ойду, теманы майдалап женилдетүүгө аракет жасоо.

Энтузиазм – жекече энтузиазмды ачып көрсөтүү. Эмне учун бул информация кызык жана маанилуу экендигин түшүндүрүү.

Жыйынтык – сабакты кыска бирок нуска кылып жыйынтыктоо.

Окутуу процессинин структурасында негизги чыгармачылык сабактын башында эле эмес, ортосунда жана аягында да коштолот. Качан окутуучу теманы так жана мотивдүү жүргүзсө, сабактын бардык аспектилери бир кыйла тегиз уланат. Эффективдүү жана так структура аркылуу таблицада көрсөтүлгөндөй, баскыч педагогикалык цикл боюнча өзүнүн структурасын сактайт. Окутуунун жакшы сапаты -суроону так, ачык суроо. Жон Деви айткандай, жакшы суроо, жакшы окутуу болуп саналат [3]. Суроону мыкты колодонуу окутуунун искусствосу, себеби ойду ачык түшүнүктүү айтып берүүгө түрткү болот, ошондой эле. ойлонууга стимул берет.

Көрсөтүлгөн баскычтарды мисалга алып көрөлү:

Англис тили сабагы (практикалык). Тема: Choosing a career. [4]

Structure(teacher): Many students finish schools and begin to enter colleges, universities without a clear idea of what they want to do in future.

Motivation: How do you choose a career?

Review: At the previous lesson we've got acquainted with new vocabulary on text: «Choosing career», read the text and compare the problem of employment in the USA and in our country.

Transition/objective: Today we'll have a talk on this task, and discuss some problems which school leavers and young people are facing nowadays.

Question: Why is it so important to know personal interests?

Respond (student): Every person must determine his own future clearly and start out in life independently.

React (teacher): Okay. Good point.

Question: What are the common mistakes in choosing a career?

Respond (student): Lack of self-confidence.

React: Good! You are right.

Question (teacher): What are the necessary steps if you want to avoid errors.?

Respond (student): First, we must start with ourselves, make a list of inventory of our interests and abilities and concentrate on our choosing.

React (teacher): How?

Respond (student): Only find right job for us and make progress.

React: Good point!

Substructure: (teacher provides transitions, clarification, examples and makes conclusion):

Today, we've discussed the actual problem of employment at present time. There are so many kinds of work. For most people choosing a career isn't easy, yet it is one of the most important decisions you'll make in your life. Finding the right career, you'll be happy and successful. For example, some people simply follow in the footsteps of a parent or a relative. A young woman I know became an accountant although she hated math. Her father encouraged her by promising a job in his company. It took her several years, and several disaster with the company books, before she realized her mistake. That's why, start with yourself. Be systematic. Analyze your problems. Determine what information you have.

Levels of questioning:

1. Knowledge (билим) – студенттерди кайра айтууга, билүүгө талап кылуу.
2. Comprehension (түшүнүү) – студенттен түшүнгөнүн аны жөндөмүнө ылайык көрсөтүп, маалыматты түшүнүктүү кылып айтып берүүнү талап кылынат. Студент мурунку үйрөнгөн информацияны колдонуп өзүнүн ою менен салыштыруу керек.
3. Application (колдонуу) – студенттерге проблеманы чечүүдө, мурунку өткөн информацияларды колдонуп жооп берүүгө талап коюлат. Бул денгээлде студент эрежени, аныктаманы системалардын классификациясын, багыттарды же проблемаларды чечүүдө өзгөчө туура жоопторду колдонушат.
4. Analysis (анализ) – студенттерге колдонууга 3 когнитивдүү процесстер талап кылынат. Аныктоо: себебин, негизин жана мотивин.
5. Synthesis (синтез) – студенттерге оригиналдуу жана креативдүү ой жүгүртүүнү колдонуу, (1) оригиналдуу байланышты жогорулатуу, (2) прогноз жасоо жана (3) проблемаларды чечүү.
6. Evaluation (баалоо) – студенттердин эмгегин, ой-жүгүртүүлөрүн, идеяларын баалоо. Ошентип, педагогикалык цикл окутуучу менен студенттин ортосундагы өз ара мамилени бекемдейт. Окутуучу структуралардын негизинде материалды канчалык денгээлде түшүнгөнүн аныктайт. Аныктоолор окутуучунун суроолоруна жана реакциясына байланыштуу болот. Окутуучунун реакциясы төмөндөгү функциялар менен коштолот: студенттин жообун кабыл алуу, ондоо, баалоо жана сыңдоо.

Адабияттар:

1. Обозов. М. Методика интерактивного обучения иностранным языкам на современном этапе [Текст]/ М. Обозов. Бишкек., 2008. – С.120.
2. (Уильям Артур Уорд «Принцип Питера или почему дела идут вкривь и вкось»
3. Bellack A. . The Language of the Classroom. [Текст] / A. Bellack. (New York: Teacher College Press, –1966).
4. John Devy. How we think, rev. ed. (Boston: D.C. Heath, 1993), - С.266.
5. Выборова Г.Е., Махбурян К.С. Учебник английского языка.[Учебник] Advanced English. – Москва. – 2000.-С.55.
6. Айтиева А.Э., Айткеева Г.А. Введение в методику преподавания английского языка. Учебная программа по методике для преподавателей английского языка. – Ош.2004.

УДК. 537.86.535.343

*Каденова Б.А., к.ф.-м.н., доцент,
Эргешбаева Н., магистрант,
Эшмамат кызы А., магистрант,
e.mail: kadenova66@mail.ru
Ош мамлекеттик университети*

КОНЦЕНТРАЦИОННО-ДЕФОРМАЦИОННЫЕ СТРУКТУРЫ В ТВЕРДОМ ТЕЛЕ

CONCENTRATION-DEFORMATION STRUCTURES IN SOLID

Аннотация: Рассмотрен процесс, развивающийся в твердом теле при взаимодействии его ионизирующим излучением и получены математическое описание.

Abstract: Consider the process of developing into a solid when its interaction with ionizing radiation and the mathematical description.

Ключевые слова: радиационные дефекты, дефектно-деформационного взаимодействия, флексоэлектрической эффект, упругие деформации.

Key words: radiation-induced defects, defect-deformation interaction, flexoelectrical effect elastic deformation.

Воздействие ионизирующей радиации на твердые тела приводит к возникновению в них новых дефектов структуры и преобразованию дефектов, существовавших до облучения. Создание радиацией новых дефектов структуры кристаллов проявляется после окончания облучения в результате изменении многих физических и химических свойств. Вопросы, связанные с выяснением природы радиационных дефектов и механизмов их образования в различных материалах, занимают одно из центральных мест в радиационной физике твердого тела. Их практическая значимость определяется широким внедрением в производство методов корпускулярно-фотонных технологий обработки и получения материалов для нужд полупроводниковой, лазерной и вычислительной техники, микро- и оптоэлектроники, потребностями ядерной и космической техники в материалах стойких к действию радиации.

При моделировании возникновения нелинейных деформационно-концентрационных структур в облучаемых твердых телах рассматривались нелинейные задачи, описывающие кооперативное динамическое поведение взаимосвязанных и взаимообусловленных полей деформаций, концентрации локального беспорядка и температуры среды. Нами [1,2] была получена системы уравнений для описания кооперативной динамики подсистемы беспорядка и упругой матрицы в континуальном приближении. Она включают в себя уравнение теории нелинейной упругости, с учетом сил действующих на решетку со стороны неоднородных полей носителей беспорядка и температуры, ангармонизма колебаний узлов решетки, дисперсионных и диссипативных эффектов, диффузионно-кинетические уравнения для энергии и концентрации беспорядка.

Рассматривалось деформируемое твердое тело - сплошная среда, в которой под воздействием внешней накачки (лазерного облучения, пучки высокоэнергетических частиц (электронов, нейтронов) генерируются подвижные электрически нейтральные носители локального беспорядка- атомные дефекты. Локальный беспорядок создает значительные искажения- расширение или сжатие кристаллической решетки. В результате этих искажений беспорядок взаимодействует с полем упругих деформаций. Поэтому любые концентрационные неоднородности вызывают в твердом теле появление внутренних концентрационных напряжений. Все виды изменений в упругой матрице и

подсистеме локального беспорядка взаимообусловлены из-за связанности любых изменений концентрационных полей и индуцируемых ими полей деформацией (напряжений). Связанное указывает на синергетическую природу происходящих в этих подсистемах явлений.

Твердое тело под облучением представляет собою открытую нелинейную диссипативную систему, которая эволюционирует в неравновесных условиях. Для описания взаимосвязанных изменений полей концентрации беспорядка, температуры и деформации используется свободная энергия единицы объема системы. В этом случае термодинамический потенциал деформируемого твердого тела характеризуется компонентами тензора деформации $\epsilon_{ik} = (\vec{r}, t)$, концентрацией беспорядка $n(\vec{r}, t)$ и температурой среды T [1,2].

Исходя из выражения для плотности свободной энергии и используя термодинамику необратимых процессов была получена замкнутая система уравнений для описания динамических кооперативных процессов самоорганизации в системе упругое поле – концентрация - температура с образованием упорядоченных (как периодических (пространственных и временных), так и локализованных) структур микронного нанометрового масштабов. На основе этой модели (в переносом тепла потоком беспорядка и изменениями температуры, вызванными деформацией) развита теория самоорганизации стационарных концентрационно-деформационных пространственно-периодических структур и облучаемых тонких металлических пластинах (пленках), когда роль упругой деформации играет изгиб пластины. Этот процесс трактуется как диффузионная неустойчивость исходных однородных стационарных распределений беспорядка, возникающая в результате нелинейного взаимодействия беспорядка с полем упругой изгибающей деформации пластины, вызывающего диффузионно-дрейфовое движение беспорядка. Получено и проанализировано дисперсионное соотношение устойчивости. Определены порог самоорганизации, форма, период и амплитуда возникающих упорядоченных структур.

В кристаллах с центром симметрии (таких как германий, кремний) определяющий роль в кинетике ансамбля неравновесных носителей может играть флексоэлектрический эффект, связанный с возникновением электрической поляризации решетки, пропорциональной градиенту деформации. При флексоэлектрическом эффекте создается дополнительный флексоэлектрический потенциал (к потенциалу, обусловленному зарядом на носителях беспорядка), который влияет и на дрейф носителей, приводя к соответствующим изменениям локальной концентрации носителей и как следствие к их пространственному перераспределению.

Предложена и развита модель кинетики накопления носителей в облученных центросимметричных кристаллических полупроводниках, с учетом флексоэлектрического эффекта. Исходя из плотности свободной энергии упругого континуума, учитывающей генерацию носителей и флексоэлектрический эффект, выведена замкнутая система уравнений, описывающая распространения самосогласованных полей упругих полей, концентрации носителей и электрической поляризации в среде с квадратичной упругой нелинейностью. В линейном приближении получены дисперсионные соотношения связанных линейных волн упругих смещений, концентрации носителей и диэлектрической поляризации. Дисперсионное уравнение имеет три решения: одно из них характеризует диффузионную моду с перенормированных за счет дефектно-деформационного взаимодействия и флексоэлектрического эффекта, коэффициентом диффузии, а остальные два- описывают дисперсию упругих волн, распространяющихся вдоль и против оси X .

Рассмотрена задача распространения стационарных нелинейных волн смещений, концентрации носителей беспорядка и флексоэлектрического потенциала с учетом

квадратичной нелинейности упругой среды. Получены модельные уравнения, описывающие распространение нелинейных волн и солитонов. Существование таких волн определяется конкуренцией упругой нелинейности и дисперсии, а их параметры зависят от упругих и флексоэлектрических модулей, а также от параметров подсистемы носителей.

Установлен доминирующий вклад флексоэлектрического эффекта по сравнению с деформационным потенциалом в линейные модули упругости среды, дисперсионные и диссипативные характеристики среды.

Исследованы деформационно-концентрационные структуры в постановке. Используя принцип Гамильтона-Остроградского

$$\delta[\mathfrak{J}] = \delta \left[\int_{t_1}^{t_2} dt \int_{-h}^h dz \int_{-\infty}^{\infty} \int_{-\infty}^{\infty} L dx dy \right] = 0$$

(L-плотность Лагранжиана единицы объема, $L=W-\Phi$), W-плотность кинетической энергии) выведена замкнутая система управляющих динамических 2D уравнений для компонента вектора поля смещений с учетом его взаимодействия с подсистемой носителей локального беспорядка.

Литература:

1. Каденова Б.А., Орозбаева А.А. Упругие напряжения в щелочно-галогидных кристаллах. Сборник трудов Иссык-Кульской международной школы конференции по радиационной физике твердого тела. Бишкек: 2015. – С. 37-39.
2. Каденова Б.А., Жаменкеев Е.К. Внутренние напряжения в твердых телах и радиационные дефекты. Г. Алматы, 25-26 октября, 2013. – С. 118-120.
3. Каденова Б.А., Кудайбердиева Н.Ш. Исследования концентрационно-деформационных структур в твердых телах. Сборник трудов Иссык-Кульской международной школы. - Школа конференции по радиационной физике твердого тела. Бишкек: 2015. – С. 40-42.

УДК:86.535.343

*Каденова Б.А., к.ф.-м.н., доцент,
Эргешбаева Н., магистрант,
Кошунбетов М.А., магистрант,
e.mail: kadenova66@mail.ru
Ош мамлекеттик университети*

МЕХАНИЗМЫ СОЗДАНИЯ РАДИАЦИОННЫХ ДЕФЕКТОВ В ЩЕЛОЧНО-ГАЛОИДНЫХ КРИСТАЛЛАХ

MECHANISMS OF CREATION OF RADIATION DEFECTS IN ALKALY-HALID CRYSTALS

Аннотация: В работе рассматривается моделирование процесса образования упорядоченной структуры дефектов смещения в твердом теле под действием ионизирующего излучения потока электронов высоких энергий.

Abstract: The paper considers the simulation of the process formation an ordered structure of defects in a solid body under the action of ionizing radiation of a high-energy electron flux.

Ключевые слова: щелочно-галогидный кристалл, ударный механизм, френкелевский дефект, пороговая энергия.

Key words: Alkali-halide crystals, impact mechanism, Frenkel defects, threshold energy.

Проблемам накопления радиационных дефектов в течение последних 20-30- лет

уделялось пристальное внимание. Получены теоретические и экспериментальные данные о первичных распределениях радиационных дефектов и их влиянии на эволюции дефектной структуры.

Созданные многочисленные теоретические модели адекватно описывают образование и накопление радиационных дефектов, радиационно- стимулированные диффузионные процессы, структурно-фазовые превращения для многих облученных материалов, а также изменения физико-механических свойств в зависимости от условий облучения.

Применяемые для описания накопления радиационных дефектов, в основном, кинетические системы дифференциальных уравнений математически сложны, и для получения количественных оценок обычно используются численные методы их решения либо рассматриваются упрощенные системы уравнений, которые не всегда физически обоснованы и позволяют описывать лишь отдельные частные задачи радиационного повреждения материалов. Ограничен также выбор доминирующих процессов взаимодействия радиационных дефектов и физически обоснованных параметров, влияющих на аннигиляционные процессы радиационных дефектов.

При взаимодействии внешних потоков энергии большой мощности с веществом твердого тела его состояние становится далеким от термодинамического равновесия, в частности, вследствие образования в нем большого числа точечных дефектов. В таких открытых системах могут возникать флуктуации плотности радиационных дефектов и других параметров системы, приводящие к формированию упорядоченных структур дефектов.

На сегодня остается открытым вопрос, каким образом располагаются радиационные точечные дефекты в щелочно-галоидных кристаллах, поскольку при их создании хлорида натрия и калия находятся в условиях, когда могут происходить процессы самоорганизации и образовываться различные упорядоченные структуры радиационных дефектов. В свою очередь наличие таких структур будет влиять на оптические, механические свойства кристаллов. Поэтому теоретический расчет параметров, при которых наблюдается формирование упорядоченных структур в щелочно- галоидных кристаллах, является актуальным. При рассматриваемой модели этих процессов позволяет предсказать условия, при которых формируется определенная дефектная структура кристалла.

Главный интерес к практическому использованию радиационных дефектов твердых тел в настоящее время сосредоточен в основном на следующих трех направлениях.

Во-первых, использование генерации радиационных дефектов для сознательного изменения свойств твердых тел в выгодном для техники направлении (радиационное материаловедение). Во-вторых, борьба с вредными изменениями свойств твердых тел, эксплуатируемых в условиях сильного облучения ионизирующими излучениями (в ядерных реакторах, ускорителях, космосе и т.д.).

В-третьих, использование радиационных дефектов для записи и хранения информации в твердых телах (дозиметры, ячейки памяти).

Эффективное решение этих практических задач требует выяснения механизмов создания и закономерностей поведения радиационных дефектов в твердых телах. Кроме того, облучая твердые тела ионизирующей радиацией, можно создавать условия для твердого тела, очень далекие от термодинамических равновесных.

Изучение ионных и электронных процессов в твердом теле в этих условиях представляет большой самостоятельный интерес. Радиационные повреждения могут возникать в твердых телах в результате взаимодействия частиц и квантов либо с ядерной, либо с электронной подсистемами кристаллической решетки. Поэтому различают две группы механизмов радиационного создания нарушений в твердых телах – ударные

электронные механизмы. Ударные механизмы создания радиационных дефектов относительно хорошо изучены в полупроводниках и металлах при действии на них быстрых нейтронов, протонов, а электронов и т.д. [1]. При не слишком больших энергиях частиц первичный акт взаимодействия этих частиц с кристаллообразующими частицами (атомами, ионами) сводится к упругому импульсу.

Если первичная частица имеет кинетическую энергию E_k и массу m , а масса атома (иона) M , то при парном лобовом соударении в нерелятивистском приближении смещаемый из узла кристаллической, решетки атом (ион) приобретает энергию

$$E = E_k \cdot \frac{4mM}{(m+M)^2} \quad (1)$$

Пусть E_d - минимальная энергия, необходимая для смещения атома (иона) из нормального узла кристаллической решетки. Тогда, пороговая $E_d = E$ из (1) можно получить выражение для так называемой пороговой кинетической энергии частицы ($E_n = E_k$), т.е. минимальной энергии частицы, обладая которой она еще способна при парном лобовом соударении создать френкелевского пару дефектов (2):

$$E_n = \frac{(m+M)^2}{4mM} \cdot E_d \quad (2)$$

При электронной бомбардировке необходимо учитывать релятивистские эффекты. В этом случае максимальная передаваемая энергия (3):

$$E = \frac{2(E_k + 2mc^2)}{Mc^2} \cdot E_k \quad (3)$$

m и E_k - масса и кинетическая энергия электрона, соответственно. Ударные механизмы создания радиационных дефектов универсальны. Они осуществляются и в ионных кристаллах [2]. Экспериментально ударные механизмы радиационного дефектообразования изучены на монокристаллах MgO . Для окиси магния пороговая энергия смещения электронами ионов кислорода составляет 330 эВ, чему соответствует $E_d = 60$ эВ. В ЦГК в сравнении с другими механизмами ударные механизмы проявляются слабо. При взаимодействии частиц и квантов электромагнитного излучения с твердыми телами большая часть их энергии расходуется на возбуждение электронной подсистемы кристаллов. Возникающие при этом разнообразные электронные возбуждения обуславливают электронные механизмы радиационного дефектообразования в твердых телах. Электронные механизмы создания радиационных дефектов хорошо изучены в ионных кристаллах, особенно в ЦГК. В этом случае радиационные дефекты преимущественно создаются с помощью механизмов, требующих гораздо меньшей энергии, чем ударные механизмы.

Литература:

1. Каденова Б.А. Моделирование процессов радиационного дефектообразования в ионных кристаллах. / [Текст]: / Каденова Б.А., Арапов Б. - Вестник ОшГУ.-Ош. 2012. – №3. -С.172-178.
2. Каденова, Б.А. Моделирование процессов радиационного дефектообразования в ионных кристаллах. / [Текст]: /Б.А. Каденова. Б.Арапов.- Вестник ОшГУ.-Ош. 2012.- №2. -С.38-40.

УДК: 371.035.5

*Каденова Ж.Т., окутуучу,
Ош мамлекеттик социалдык университети*

«МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ СҮЙҮНЧҮЛӨӨ САЛТЫ

CUSTOM JOYFUL NEWS IN THE EPIC “MANAS”

Аннотация: Бул макалада кыргыз элинин бала төрөлгөндө сүйүнчү суроо, сүйүнчү берүү салттары тууралуу этнопедагогикалык аспектиден сөз болот. Негизги мисалдар «Манас» эпосунан алынат. Анда Жакып, Акбалта сыяктуу каармандардын элдик салтка карата мамилеси көрсөтүлөт.

Аннотация: В данной статье мы рассматриваем в этнопедагогическом аспекте обычай кыргызского народа о радостной весточке (сүйүнчү суроо, сүйүнчү беруу) которая сообщается при рождении ребенка. Основные примеры взяты из эпоса “Манас”. Показывается отношение к народным обычаям персонажей Жакыпа и Акбалты.

Abstract: In this article we consider the Kyrgyz custom joyful news which reported on the birth of child on ethno pedagogical aspect. The main examples are taken from the epic “Manas”. It shows attitude of the characters such as Zhakup and Akbalta to the folk customs.

Ачык сөздөр: сүйүнчү, сүйүнчүлөө, элдик педагогика, этнопедагогика, элдик салттар, баатыр эр жүрөк

Ключевые слова: народные традиции, обычаи, обычие радостной вести (сүйүнчү суроо, сүйүнчү беруу), народная педагогика, баатыр, храбрец

Key words: joyful news, folk traditions, customs, ethno pedagogy, hero, lionheart

Эпикалык доордо адаттан тыш баланын төрөлүшү – бул анын болочокто мекенди коргой турган азаматтын келгендигин каңкуулайт. Ушул эле процеске кошо кыргыздын салттуу жөрөлгөлөрү ишке ашырылат. Алардын бири – сүйүнчүлөө.

Манас төрөлгөндө алыс кетип калган атасына сүйүнчүлөгөнгө кырктай киши аттанат. Алардан озуп Жакыпка биринчи Акбалта жетет да сүйүнчү сурайт:

Көкчолок минген Акбалта
 Жакыпты көрдү жайма жай.
 Жан жагында киши жок,
 Жакып жалгыз олтурат.
 Киши менен иши жок.
 Акбалта көрүп айкырды,
 «Сүйүнчү!» – деп бакырды.
 Кубангандан бай Жакып
 «Не дейсиң?», - деп чакырды.
 Анда Акбалта муну айтат:
 «Айтканымды туюнчу,
 Арстаным Жакып, сүйүнчү!
 Карыганда байбиче
 Кабылан тапты, сүйүнчү!
 Жобогондо байбиче
 Жолборс тапты сүйүнчү!
 Жоголордо байбиче
 Жолдош тапты, сүйүнчү!
 Эриккенде байбиче
 Эрмек тапты, сүйүнчү!
 Кайгырганда байбиче

Каралды тапты, сүйүнчү!»

Бала деген сөз кыргыз элинин салттуу түшүнүгүндө бул жерде Акбалтанынын сөзүндө «кабылан», «жолборс», «жолдош», «эрмек», «каралды» деген түшүктөр менен туюнтулуп жатат. Мына ушундан эле бала атасы үчүн кандай кызмат аткараары түшүнүктүү болуп жатат. «Адамзат ар дайым келечегин ойлойт, тукумунун уланышы үчүн кам көрөт. Тукум улар, келечегин аныктап берер – бул бала.

Баланын жарык дүйнөгө келишин ата-энеси, урук-тууганы, жек-жааты, жалпы уруусу жакшы тилек менен эч кимге жарыя кылбай ичтен кубаныч менен күтөт. Болочок эненин ичи билинип, улам чоңойгон сайын анын туугандары бири-бирине айтпай алдыртан сүйүнчү камдаган. Ал эми бөбөк келер үйдө кимден ким сүйүнчү сураары да болжолдонгон.

«Сүйүнчү» деген сөз «сүйүн» дегенден келип чыккан. Сүйүнүү – өтө кубануу, чексиз бактылуу болуу учуру. Ар бир адам өмүрүндөгү кездешүүчү эң бир кубанычтуу мүнөттөрдүн бири. Анткени жарык дүйнөгө жаңы адам келди. Өзүнө жакын адам келди.

Эне болор келин толгоо тартып, ага аначы кемпир же киндик эне келип жардам берет. Ошол киндик эне бала менен эненин миң тамырын бириктирип турган киндикти кескен соң жарык дүйнөгө бакырып келген наристенин уул же кыз, эгиз же жалкы экени билинет.

Киндик эне төрөткү кабыл алып бүтүп эле сыртка чыгат. «сүйүнчү!» дейт. Сыртта турган төрөгөн келиндин кайын энеси же эжелери, абысындары «болсун!» дешет. Киндик эне эгер жаңы туулган уул бала болсо «эркек!» дейт. «Баатыр!» дейт. Же дагы башка сөздөр менен туюндурат. Кыз болсо «кырк жылкы!» дейт. Бул мезгилде баланын аты али жок болот.

Андан ары эргенчи балдар сүйүнчүлөп жөнөйт. Келиндин төркүндөрүнө барат «Сүйүнчү!» деп.

Жакын туугандардын баарына чабарман жиберип «сүйүнчү» айттырбаса, алардын кээ бирлери таарынып да калат.

Сүйүнчү сураганда, ким биринчи сураса, ага сөзсүз сүйүнчү берет. Сүйүнчүгө көчмөн турмушта кыргыздар ат берген, тай берген, боз үй берген, уй берген, кой берген, козу-улак берген. Колунда эмнеси болсо, сөзсүз берген. Сүйүнчү айткан адам аз берди, көп берди деген эмес. Бергенин алган» [1, 3-4].

Мына ушул салтты бекем кармаган Жакып да сүйүнчүсүн камдап койгон, анын ошол сүйүнчүгө койгон байлыктарын билгендер да туш тарапка баланын атасын издеп ат коюшат. Жакып үчүн байлыктын баары бар, бирок ошол байлыгынан баскынчыларга салык берип турат, аларга каршы күрөшүүгө ушунча байлыгы бар кишинин күчү жетпейт, баатыр жигиттери жок, андыктан «ыңаалап» ыйлап түшкөн эркек бала гана керек. Жакып ошол сүйүнчүсүн сүйүнчү сурап келген Акбалтага мындай деп маңдай жарыла айтат:

«Андай болсо, Акбалтам,
Мына бул алтынды алчы бир калта.
Камбарбоздун үйрүнөн
Каалап туруп тогузду ал.
Төөдөн алгын төртөөнү.
Төрт уруу малдан төрт тогуз,
Сүйүнчүлөп келгениң
Болду бекен, Балта чал?!
Ай талааны нетели,
Аттангын, үйгө кетели,
Байбичеге жүрөлү,
Баласын барып көрөлү».

Бул жерде Жакыптын берешендиги, март адам экендиги гана көрүнбөй, ошол атанын ушундай балага муктаждыгы, ушул малды, байлыкты коргоп берчү, керек болсо

кайра жүз эселеп кайтарып берчү эр жигиттин керек экендиги көрүнүп турат.

С.Каралаевдин вариантында балалуу болгонун сүйүнчүлөгөн Акбалтага «боз айгыр үйүрү миң байтал», «нардан чыккан төрт жүздү», «уйдан берди төрт жүздү», ага да алымсынбай дагы берешендигин көрсөтөт:

Ой, Акбалта, абаке
Ушул сөзүң чын болсо,
Жылкыдан тулпар малымды ал,
Аздык кылса бергеним
Көөкөргө куюп канымды ал!
Ырас болсо айтканың,
Өгөөмдү таштап бүлөөмдү ал!
Экөөмдү таштап бирөөмдү ал!
Алтайга баштап айлымды ал,
Баламды таштап, зайбымды ал!
Мүлкүмдү жыйнап, бөзүмдү ал,
Оорубаса ой, абам,
Чукуп бир жак көзүмдү ал!
Айланайын Акбалта
Бир туткан пирим сен элең—
Жанды кудай жаратат,
Ал баламды көргөнчө

Менин жаным чыгып баратат [2, 77-78], - деген саптарда эпикалык

-масштабдуулук, сүйүнүч менен айтып жатканын көрөбүз. Ушул бала үчүн Жакып эч нерсе аябай жатпайбы («Көөкөргө куюп канымды ал», «Алтайга баштап айлымды ал», «Баламды таштап, зайбымды ал», «Чукуп бир жак көзүмдү ал»), мунун өзү Жакыптын жеке кубанычы эмес, басууда, кордукта жаткан анын уруусунун, элинин кубанычы. Болбосо Жакыптын туугандары туш-тушка чачылып кеткен, эл тозгон, алардын башын кошор жигиттер өлтүрүлгөн же кулга айланган.

Жакып айылга аңтаңдап келип, элдик жөрөлгө боюнча «бешик боосу бек болсун, кундагың боосу кут болсун» деп аттан түшүп, баласын колуна алып караса, «мандайы жазы, башы кууш бар боюнда турат тууш, кочкор тумшук, кош кирпич, көркү калча, көзү тик, жалаяк ооз, жар кабак, жаагы жазы, ээги узун, эрди калың, көзү үңкүр – эр мүнөзү көрүнөт»; «алакан жазык, колу ачык, аттанып чыкса жолу ачык – алп мүнөзү көрүнөт»; «жолборс моюн, жоон билек, жоруну калың, таш жүрөк, жылма кабак, жылдыз көз – бөлөкчө түрү бар экен».

Кыргыз элинде «Балага ата сынчы», «Атадан өткөн сынчы жок», «Эненин балага каргышы – бок, атанын балага каргышы – ок» деген макалдар бар. Жакып мына ушундай аталык көз менен карап, дароо эле бул баланын бөлөкчөлүгүн – эр мүнөзүн, алп мүнөзүн көрө билет. Ошондо тышкы душманга кектенип жүргөн Жакып ата катары «өткөндөн алар өчүмдү, өч алганын көрөрмүн, өлтүрбөсө болду өзүмдү» деп наристенин жүзүнөн сүйөт. Ата менен баланын биринчи учурашуусунан эле атанын максаты эмне экендигин сезебиз.

Адабияттар:

1. Муратов А. Балдарга багышталган элдик салттар жана тойлор. – Б.: «Айат», 2015. - б.52.
2. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 1-китеп. С.Каралаевдин варианты б-ча [Тек С.Каралаев. – Ф.: Кыргызстан, 1984. – б.247.

УДК: 371.035.5

*Каденова Ж.Т., окутуучу,
Ош мамлекеттик социалдык университети*

КЫРГЫЗ ЭЛ ПЕДАГОГИКАСЫНДАГЫ БАЛАЛУУ БОЛУУ ТУУРАЛУУ ИДЕЯЛАРЫ

THE IDEA OF HAVING CHILDREN IN THE KYRGYZ FOLK PEDAGOGY

Аннотация: Макалада кыргыз элинин турмушундагы балалуу болуунун мааниси, баласыз адамдын трагедиясы “Манас” эпосундагы бай Жакыптын мисалында көрсөтүлөт. Жакып канчалык бой болсо да, анын жашы өтүп, ошол байлыгына ээ болор туягынын жоктугу, элин коргой турган азаматтардын жоктугу жанын кейитет. Элдик педагогикадагы бала түшүнүгү, адам үчүн баланын зарылдыгы тууралуу сөз болот.

Аннотация: В статье говорится о традиции рождения ребенка в жизни кыргызского народа, трагедия бездетного человека на примере бай Жакыпа. Трагедия Жакыпа заключается в том, что несмотря на несметные богатства, у него нет наследника которому он мог бы оставить своё состояние, нет истинного молодца, джигита который смог бы защитить народ. В народной педагогике говорится о необходимости иметь детей, потомство т.е. продолжение рода.

Abstract: In the article talked about tradition birth of child in life of Kyrgyz people, tragedy of childless man on an example of bay Jakyp. The tragedy of Jakyp is, that in spite of countless riches, he does not have an heir, and there is not a veritable fine fellow that would be able to protect the people. In folk pedagogy talked about a necessity to have children, posterity i.e. continuation of family.

Ачык сөздөр: элдик оозеки чыгармачылык, архаикалык түшүнүктөр, элдик педагогика, этнопедагогика, элдик салттар, инсан, мекенчил инсан.

Ключевые слова: устное народное творчество, архаические понятия, народные традиции, обычаи, патриотическая личность, личность.

Key words: folklore, archaic notions, folk traditions, customs, patriotic person, personality.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы, анын ичинде «Манас» эпопеясы, көп катмарлуу, көптөгөн доорлордун жана көптөгөн чыгармачыл адамдардын акыл-оюнун продуктусу, андыктан ага эң эле байыркы доорлордон берки элдик көз караштар, идеялар сиңдирилген, анын ичинде инсандын калыптанышы тууралуу педагогикалык ойлор бар. Фольклордогу инсан архаикалык: мифологиялык, зооморфтук, тотемдик, фетиштик ж.б. формаларда пайда болуу менен бара-бара баатырдык-романтикалык, баатырдык-реалдуу образдарга өтөт. Чыңгыз Айтматов минтип айтат: «Бизде окуган адамды суктанткан «Кожожаш» деген эпос бар. Анда адам, жаратылыш, жаныбарлар дүйнөсү чагылдырылган. Анын бир бутагын повесттеримде пайдаланган элем. Эпосто бир уруу элди аң эти менен баккан мерген кайберендерди калтырбай кырып жибергендиги жөнүндө айтылат. Күндөрдүн биринде Сурэчки ага жалынып-жалбарып: «карылыгы жетти, Алабашты ая, аны атсаң кайберендин тукуму курут болот», - дейт. “Эгер бизди аябасаң, кулак угуп, көз көрүнгүс каргышка каласың” деп айтып жибергенин да байкабай калган экен. Бул сөз мергендин күлкүсүн келтирет. Сурэчкинин колуна эмне келмек эле дейт да, картаң эчкинин өзүн атат. Сурэчки аксак бутун сүйрөп качып отуруп, Кожожаш мергенди асман мелжиген кайра түшкүс аскага алып келет да: «Мына биздин каргыш!» деп, кайра түшүп кеткен экен.

Байыркы ой жүгүртүүдө экологиялык тунгуюк мына ушундайча сүрөттөлгөн. А менин бүтүмүм мындай: байыркы заманда адам баласы жаратылышты бүлдүрүүдөн сактаган, ал турсун жашоо-тиричилик таламдары үчүн жан-жаныбарларды кырып жоюуга батына алган эмес. Ошол эле экология проблемасынын бүгүнкү күндөгү биздин негизги түйшүгүбүздүн мына ушул аспектилерин айкындады баштаган» [1].

Мына ушул кыргыздардын байыркы экологиялык-этикалык түшүнүгү каарманды

туңгуюкка алып барып, өлүм менен бет келтиргендей «Манас» эпосунда да инсан баатыр, мекенчил болуп тарбия албаса, анда анын гана эмес, жалпы элдин тагдыры туңгуюкка кептелет деген ой айтылат.

Манастын төрөлүшү, анын жарык дүйнөгө келиши – кыргыз педагогикасындагы өзүнчө бир кызыктуу жана уникалдуу феномен. Эпостун дээрлик бардык эле варианттарында Жакып жана анын аялы Чыйырды бала жытын жыттабай жашы өтүп бара жаткан учур көрсөтүлөт. Алардын үй-бүлөлүк драмасы да өзүнчө салттуу кыргыз педагогикасынан өнүп чыккан. Чыйырдынын негизи ысымы – Шакан. Анын биринчи күйөөсү Жакыптын агасы Чыйыр деген киши болгон, ал каза болуп, салт боюнча жеңеси кайнисине турмушка чыгат. «Чыйырдын аялы» деп атап жүрүшүп, Чыйырды аты тарап кетет. Чыйырды да, Жакып да бала жоктуктун азабын тартат, Кудай аларга байлык берет, мал берет, бирок жалгыз туягын бербейт. Ошондо Бай Жакып ыйлап берди эми:

Зарлап жүрүп бала үчүн,
Зар болдум жакшы күлүүгө.
Оболоп учкан ак шумкар,
Таптап салар кишим жок.
Жаш күнүмдөн мал жыйдым,
Бала менен ишим жок.
Жүргөнүм менин чала экен,
Дүнүйө ээси бала экен.
Артында бала жок болсо,
Дүнүйөсү курусун,
Бузулуп калган калаа экен.

Менин малым арбын, башым жок,
Ичим капа, тышым чок
Караан малга ээ болчу
Карасам эркек балам жок,
Же менин бала тапчу чамам жок,
Топозум токсон миң болду,
Менин байлыгым журтка даң болду.
Менин малым түмөн, балам жок,
Жараткан себеп болбосо,
Менин андан башка чарам жок![2, 57-58] - деп зар какшайт.

Кыргыз эл педагогикасында эркек бала мал ээси, токсон миң топоздун, түмөн малдын алдында баласы жоктук эч бир адам көтөрө алгыс чоң трагедия. Аны түшүнгөн Жакып менен Чыйырды элдик ишенимдер менен ар түрдүү айла-амалдарды кылышат. Эпостун текстинде ал ишенимдерге, тыйымдарга кеңири орун берилип, кыргыздардын тарбиялоо маданияты менен кошо берилет. Алардын айрымдарын карап көрөлү:

Биринчиси, Жакыптын түш көрүшү. Түшүнө куудан башка жүнү бар, куштан башка үнү бар, алп кара куш сүрү бар, саңоолору сары алтын, таканак жүнү баары алтын, текөөрү болот, туягы канжар бир канаттууну көрөт да, анан аны кармап алат, кармап гана албай ошол кушка жибектен боо тагат. Бул кыргыз элинин түшүнүгүндө түшкө ишенүү, анын балалуу болушу, баласы башкача бир баатыр, алп бала болуп туулушу тууралуу алгачкы аян.

Саякбай Каралаевдин вариантында уктап калган Жакыптын түшүнө думана кирип, мен Кыдыралеки саламмын, уулдуу болосуң, атын Манас койгун, калмактарга Чоңжинди деп угуз, балаң чоң баатыр болот, бүгүн кула бээң тулпар тууйт, Манастын согушка минер аты ошол болсун дейт.

Экинчиси, адатта кыргыздар түштү түнү жорубайт, түштү эң жакын адамына гана айтат. Мунун ошондой жакын адамы, муңдашы, армандашы байбичеси Чыйырды болгон.

Түшүн абышкасы кемпирине гана айтат да, башкага айтпа дейт, түштү бузуу, тескери келтирип коюу – душмандардын белгиси болот. Кыргыздын элдик педагогикасында түш жакшы болсо ойгонор менен «Ушул түшүм түш келбей, туш келсин» деп, көктү карап туруп, бата кылат, эгер түш жаман болсо ойгонор менен «Ушул түшүм ушул түн менен, ушул кара суу менен кетсин» деп, суу менен оозду үч жолу чайкап, ары карап түкүрүп коёт, же агын сууга барып, кайталап үч жолу айтып, артын карабай баса берсе, жаман түш суу менен агып кетет дешет. Түш жоруганды билбеген адамга түш айтпайт, түш жоруганга да жараша болот дешет. Жакып менен Чыйырды элдик педагогиканын ошол салтын катуу кармаган да, түштү, биринчиден, купия экөө тең жакшылыкка – балалуу болушуна жоруйт, экинчиден, бул түш тууралуу эч кимге ооз ачпай турат.

Үчүнчүсү, болочок баланын аянын берген түштү ошол бойдон жөн койбой, аны белгилеп, элден бата алуу керек.

Эн калган көп малдын,
Несин аяп коёлу,
Эртеңден баштап эл жыйып,
Эч болбосо
Бир элүү-кырк мал соёлу.
Аябай малды соёлук,
Арты кандай ким билет,
Бир аз той кылып коёлук [3, 29].

Ошол менен эле токтобойт, болочок баланын бойго бүтүшү үчүн түш туура келиш керек дейт да түлөө өткөрөт, ага тогуз кары бээ, токсон кары кой, ак баш инген төө, жети сыйыр союп, Алтайдагы ар түрдүү уруу-уруктарды чакырат.

Төртүнчүсү, болочок бала тууралуу түштү жакшылыкка жоруу. Жакып түшүн төкпөй-чачпай Байжигитке айтат, ал мындай жоруйт:

«Ай тийген жердин баарысын, алат экен балаңыз»,
«Күн тийген жердин баарысын күтөт экен балаңыз»,
«Алтымыш жашка чыкканча, аким болуп журт сурап, алат экен дүйнөнү» [3, 47].

Ошентип, баланын тагдыры, анын төрөлүшү, хан болушу жана канчага чейин жашай тургандыгы али бала түйүлдүк боло элек кезде эле түш аркылуу көрүнүп, чечилип жатат.

Бешинчиси, Чыйырдынын ак элечек кийип түнү бою кудайдан ак тилек менен, ак ой менен бала тилеп чыгышы жана мунусун Жакыпка айтпай, билдирбей өзүнчө жасашы.

Алтынчысы, Жакыпка адамдардын аялыңды ардант, аны үчүн токойго жалгыз алып барып таштап сал дешкени жана Жакыптын ошондой жол-жоболорду да аткарышы.

Жетинчи, Жакып эч кимге кошпой, жалгыз гана Чыйырдыны намыстантып, үйдөн айдап ийиши, ошондон кийин гана боюна бала бүтүшү.

Сегизинчи, Манас туула электе эле, Жусуп Мамайдын варианты боюнча душман тараптын китептерди окуп, алдын ала эле ушундай бир баланын төрөлө тургандыгын билиши. Ошон үчүн алар кыргыздын боюнда бар аялдарынын ичин жарып чыгышы.

Тогузунчу, Чыйырдыны ар бир боюнда бар аялдын курсагын жарып жүргөн кечилден жашырып катындардын айла-амал менен «ит туудуруп ийиши» [4, 342].

Онунчусу, баатырдын энесинин талгагы. Талгак – кыргыз элиндеги абдан көп жыл практикада сыналган педагогикалык түшүнүк. Кыргыздын элдик педагогикасы боюнча:

1. Талгагы канбаса, баланын бети-башы чуңкурайып калат;
2. Талгагы канбаса, баланын өмүрү кыска болуп калат;
3. Талгак аял жактырбаган нерсеге болуп калат дешет;
4. Талгак болгон нерсе эмне экени билинбей, «ит талгак» болуп калгандарга жөн гана күчтүү тамактарды ылгабай бере беришет;
5. Талгак болгон нерсе эмне экени билинбей, көрүнгөн нерсени жей берсе, «ит талгак» дешет;
6. Талгак болгон нерсеге карата баланын мүнөзү, тамак-ашы болот;

7. Талгак болгон нерсени аялынан мурда күйөөсү жеп ийсе, күйөөсүн аялынан мурда толгоо тартат, же кошо толготот;
8. Талгак болгон нерсени таап келип, талгагын кандыруу келиндин күйөөсүнүн милдети;
9. Талгак канбаса, бойдогу бала жакшы болбой калат;

Мына ошол өңүттөн караганда баягы түштөн эки жыл өтүп, Чыйырды кош кат болгону билинет. Ал тамак жегиси келбей, жолборстун жүрөгүн гана күсөп туруп алат. Ушул жаныбар болочок баланын мүнөзү, жүрүш-турушу менен байланышат деп айтылат. Жакыптын аялынын жолборс жүрөгүнө талгак болгону мергендин баарын түйшүккө салат, ошол кезде Каңгайдын Карамергени жолборс атыптыр деген сөз тарап, ага Жакыптын жылкычыларынын бири Бадалбай жөнөп кетет. Анан дагы бир салт боюнча аял талгак болгон нерсени анын ээси сураса, айтканын берип сатып алышы керек, Бадалбай жолборс жүрөгүнө Жакып берген кара кулак чоң жамбыны берип сатып алып келет.

Түрк-монгол эпосторунда болочок баатырдын энеси жолборстун жүрөгүнө, бүркүттүн, карышкырдын этине, жүрөгүнө, көзүнө талгак болгон учурлар кездешет да, ал жаныбарлар менен болочок баатырдын окшоштугу айтылат.

Ал эми С.Каралаевдин варианты боюнча Чыйырдыга талгак болгон шердин этин Кочку аттуу калмак атканда 90 төө менен буудай жүктөп барып ошого алмаштырып келет.

Мына ушундай жаныбарлардын жүрөгүнө жана этине талгак болуу менен ал түйүлдүк гана абалга келген болочок баатырдын ким боло тургандыгы тууралуу элдик педагогикалык идеялар берилип жатат.

Андан аркы педагогикалык идеялар болочок баатыр баланын туулгандагы окуялар, ишенимдер, салттар менен байланышат.

Бала бойго бүткөндөн тогуз ай, тогуз күнгө толук толуп, бейшембинин түнүндө толгоо башталат. Мына ушул процесс да эпикалык доордун өзгөчөлүктөрүнө ылайык өтөт: толгоо жети күнгө созулуп, сегиз күнгө толуп, тогуз күнгө караганда толгоосу толот да, тууй турган күнү болот.

Адабияттар:

1. Айтматов Ч. Цена – жизнь [Текст] / Ч.Айтматов // Литературная газета. – 1986, 13-авг.
2. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу. 1-китеп. С.Каралаевдин варианты б-ча [Текст] / С.Каралаев. – Ф.: Кыргызстан, 1984. – б.247.
3. Манас. Кыргыз элинин баатырдык эпосу [Текст]: 1-китеп. С.Орозбаковдун варианты б-ча. – Ф.: Кыргызстан, 1978. – б.296.
4. Manas: Jusup Mamaу – Манас: Жүсүп Мамай [Текст] / Ж.Мамай. – Үрүмчү, 2014. – б.562.

УДК: 336.531.2(575.2)

*Камалов Э.Т., к.э.н.,
Ошский государственный университет*

РАЗВИТИЕ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА КАК ФАКТОР УЛУЧШЕНИЯ ИНВЕСТИЦИОННОГО КЛИМАТА

DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES AS A FACTOR IN IMPROVING THE INVESTMENT CLIMATE

Аннотация: Статья посвящена проблемам развития малого и среднего предпринимательства, которые играют важную роль и являются основным фактором в привлечении инвестиций в национальную экономику.

Abstract: *The article is devoted to the problems of development of small and medium business, which play an important role and are the main factor in attracting investments in the national economy.*

Ключевые слова: *Малое и среднее предпринимательство, инвестиционный климат, налоговое администрирование, ведение бизнеса, единое окно, государственное регулирование, макроэкономическая нестабильность.*

Key words: *Small and medium business, investment climate, tax administration, business management, single window, state regulation, macroeconomic instability.*

Малое и среднее предпринимательство занимает особое место в социально-экономической жизни Кыргызской Республики. Актуальность приобретает социальная роль малого и среднего предпринимательства, которая проявляется не только в решении проблем занятости и создании новых рабочих мест, но и в улучшении жизни общества, его гармоничном развитии. По данным 2011 года, доля малого и среднего предпринимательства (МСП) в структуре валового внутреннего продукта (ВВП) Кыргызстана составила 44,7%, а в других динамично развивающихся странах на его долю приходится до 80% ВВП. Например, его доля в структуре ВВП составляет: в США - 53%, Италии - 60%, Японии - 55%, Великобритании - 53%, Германии - 54%, Франции - 62%, Китае - 84,3%, Индонезии - 79,2%, Республике Корея - 78,5%, Мексике - 58,5% и др.

С ростом численности субъектов предпринимательских структур увеличивается число занятых в МСП. В общей численности занятых в республике на малое и среднее предпринимательство приходится 17,2%. В экономике развитых государств МСП составляют порядка 70-90% от общего числа предприятий и являются работодателями для 50-80% занятого населения всего мира. Функционирование предприятий МСП является одним из важнейших векторов структурных преобразований, влияющим на рост национальной экономики и повышение благосостояния населения. Создание малых и средних предприятий способствует развитию эффективной многоукладной экономики, обеспечению занятости населения, преодолению последствий экономических и политических кризисов, формированию широкого слоя среднего класса предпринимателей и собственников, определяющего стабильность гражданского общества и гарантии необратимости рыночных отношений и снижению уровня социальной напряженности.

Вышеперечисленные моменты учтены и в Национальной стратегии устойчивого развития Кыргызской Республики на 2013-2017 годы, где президентом страны Алмазбеком Атамбаевым отмечается важность малого и среднего предпринимательства для устойчивого экономического роста и неотложность решений по созданию благоприятного инвестиционного климата и вообще благоприятной бизнес-среды для его развития [2].

В результате целенаправленной и планомерной государственной политики в области поддержки МСП в республике наблюдается положительная тенденция его развития и отмечается неуклонный рост численности субъектов малого и среднего бизнеса. По статистическим данным, в 2011 г. в стране имелись 12537 малых, 914 средних предприятий, 206,2 тыс. индивидуальных (частных) предпринимателей и 322,6 тыс. крестьянских (фермерских) хозяйств [3]. Предприятия малого и среднего бизнеса меньше всего заняты в сфере производства, их количества преобладают в сфере торговли и услуг. Развитие малого и среднего предпринимательства по такому сценарию не является стимулирующим фактором роста экономики, а приведет к нерациональному использованию трудовых, природных, интеллектуальных, энергетических и других ресурсов страны.

Наряду с достижениями в области поддержки малого и среднего предпринимательства в Кыргызской Республике существуют проблемы политического,

экономического, организационного и культурного характера, которые требуют кардинального решения:

- Большая налоговая нагрузка и связанная с ней проблема налогового администрирования;
- Сложная система судебного арбитражного разбирательства;
- Барьеры в регулировании торговли, которые ограничивают вход МСП на внутренние и внешние рынки;
- Бюрократические проблемы процедур получения лицензионно-разрешительных документов, порождающих во многом случае коррупцию среди участников процесса;
- Слабая правовая защита и гарантия свободы предпринимательской деятельности, законных прав собственников;
- Неэффективность государственного регулирования деятельности МСП в контрольно-надзорной системе и проблема необоснованных проверок МСП со стороны контролирующих органов;
- Неадекватная институциональная поддержка МСП, которая выражается в отсутствии единой целостной организации, ответственной за малое и среднее предпринимательство;
- Незрелость информационного обеспечения МСП, недоступность консультаций специалистов и отсутствие соответствующих деловых услуг;
- Отсутствие или недостаточный управленческий опыт, навыки и образование предпринимателей, особенно в области менеджмента, финансов, бухгалтерского учета, бизнес-планирования и маркетинга;
- Общая макроэкономическая нестабильность, выраженная в нестабильном уровне цен, низкими показателями занятости, заработной платы и доходов в экономике;
- Внутренние организационные проблемы предприятий;
- Рост преступности, влияние криминальных элементов на деятельность МСП и прогрессирующее социальное расслоение;
- Политическая нестабильность;
- Слаборазвитая инфраструктура рынка;
- Отсутствие открытости, прозрачности в принятии правительственных решений по отношению МСП и равных возможностей экономической системы;
- Слабое развитие финансовых ресурсов и жесткие условия доступа к кредитам;
- Ограниченность бюджетных средств для развития МСП;
- Слабая инвестиционная активность и неуверенность внутренних инвесторов в реализации проектов государственно-частного партнерства;

Поддержка и развитие МСП являются приоритетными сферами обеспечения устойчивого экономического роста, насыщения рынка товарами и услугами, создания новых рабочих мест и сокращения бедности. Государственная политика в этой сфере должна быть основана на принципах создания прогрессивного, делового благоприятного климата и поддержки, обеспечивающего стабильное развитие МСП и включающего комплекс следующих задач:

- совершенствование нормативно-правовой базы, обеспечивающей полную и справедливую защиту прав предпринимателей, гарантированно минимальное и строго обоснованное рыночное регулирование их деятельности, формирование устойчивых партнерских отношений между бизнесом и государством, создание условий для его свободного эффективного развития и максимальной легализации;

- принятие решительных мер, которые связаны с упрощением и минимизацией временных, денежных и других издержек при регистрации хозяйствующих субъектов, сокращением бюрократических барьеров в лицензионно-разрешительной системе, максимальным сокращением числа проверок хозяйствующих субъектов, устранением

почвы для проявления коррупции путем стимулирования открытости, прозрачности, подотчетности и ужесточением контроля над работой органов исполнительной власти и ответственности государственных и муниципальных служащих, участвующих в регулировании МСП;

- совершенствование механизмов финансово-кредитного стимулирования, поддержки и страхования предпринимательской деятельности, в том числе путем совершенствования налогового законодательства, упрощения порядка налогообложения, снижения ставок налогов и сборов, повышения доступности кредитных ресурсов на поддержку малого и среднего предпринимательства, привлеченных под гарантию Правительства Кыргызской Республики или финансируемых из республиканского и местных бюджетов, рост объемов микрокредитования на приемлемых условиях, а также стимулирования самофинансирования через коммерческие банки, кредитные союзы и кооперативы, страховые и другие рыночные структуры;

- институциональное укрепление частного сектора путем ассоциирования товаропроизводителей, постепенной передачи ассоциациям и союзам предпринимателей части регулятивных функций государства для повышения самостоятельности данного сектора, формированию развитой инфраструктуры предпринимательства - консультативных, менеджерских, юридических, инновационных и иных фирм, связанных с оказанием квалифицированных услуг предпринимателям, оказание государственной поддержки в обучении и повышении квалификации предпринимателей, а также качественном улучшении их информационного обеспечения;

- упрощение и ускорение процедуры таможенного оформления и таможенного контроля, внедрение специальных упрощенных процедур таможенного оформления и контроля с использованием системы управления рисками, которые создают благоприятные условия для участников внешнеэкономической деятельности;

- устранение дублирования полномочий государственных документов сокращение количество органов и проверок деятельности субъектов предпринимательства.

В условиях ограничений во внешних заимствованиях из-за высокого уровня накопленного внешнего долга и вызванного этим предстоящего сокращения доли государственных инвестиций, финансируемых, в основном, за счет внешних кредитных ресурсов, другим основным общеэкономическим приоритетом страны будет стимулирование притока частных внутренних и иностранных инвестиций в экономику страны путем осуществления комплекса мероприятий для существенного улучшения инвестиционной привлекательности страны.

В отличие от существенного улучшения среды предпринимательства, имевшего место за последние годы, инвестиционная привлекательность страны не улучшилась, и инвестиционный климат, несмотря на достаточно либеральное инвестиционное законодательство и все предпринятые в последние годы усилия, остается неблагоприятным. В частности, проводились ежегодные инвестиционные саммиты, где определялись приоритеты страны в области привлечения инвестиций, разрабатывались механизмы по преодолению барьеров, препятствующих их притоку, был создан Консультативный совет по иностранным инвестициям, в который вошли высшие руководители страны, зарубежные инвесторы, а также ведущие местные предприниматели, и подготовлены несколько инвестиционных матриц, содержащих меры по сокращению государственного вмешательства в экономику через снижение регулятивных и контрольных функций, приняты законы «О третейском арбитраже», «О микрофинансовых организациях в КР», «О финансовой аренде (лизинге)», «О внесении дополнений в Закон КР "О внешней миграции"», «Об инвестициях в КР», «О банках и банковской деятельности в КР», «Об акционерных обществах», «Об инвестиционных фондах», «Об образовании», «О внесении изменений и дополнений в Налоговый Кодекс КР», «О тарифах страховых взносов по государственному социальному страхованию», «О

банкротстве коммерческих банков» и др., направленные в том числе на стимулирование притока инвестиций.

Мы полагаем, что реализация вышеуказанных задач способствует созданию благоприятных условий по улучшению позиций нашей страны по международному рейтингу «Ведение бизнеса». Программа «Doing Business – Ведение бизнеса» служит инструментом объективной оценки либеральности и открытости для отечественных предпринимателей и инвесторов, а также путеводителем в усилиях по реформированию бизнес-среды и улучшению инвестиционной привлекательности. Практика показывает, что Кыргызская Республика активно работает по улучшению позиций в международном рейтинге «Ведение бизнеса». Современное состояние проделанных работ в этом направлении ярко отражены в отчете Всемирного Банка и Международной Финансовой Корпорации (табл. 1) [1].

Необходимо отметить, что Кыргызская Республика ведет успешные экономические реформы по следующим направлениям, которые отвечают критериям Doing Business: обеспечение эффективной работы «единого окна» в строительстве, упрощение открытия бизнеса, получение кредитов, международная торговля, защита прав инвесторов, налогообложение и налоговое администрирование, наем работников и регистрация прав собственности.

Таблица 1. - Рейтинг стран Центральной Азии по программе “Ведение бизнеса” на июнь 2014 г.

№	Страна	Рейтинг по степени благоприятности условий для бизнеса	Реформы, облегчающие ведение бизнеса									
			Создание предприятия	Получение разрешений на строительство	Подключение к системе электроснабжения	Регистрация прав собственности	Доступность	Защита прав инвесторов	Налогообложение	Осуществление внешнеэкономической деятельности	Обеспечение исполнения договоров	Разрешение проблем неплатежеспособнос
1	Казахстан	49	7	15	7	8	19	1	1	22	7	6
2	Кыргызская Республика	70	5	6	22	6	6	4	2	23	21	13
3	Таджикистан	141	17	22	23	17	24	6	24	23	11	12
4	Узбекистан	154	19	14	18	23	23	23	21	24	12	11
5	Туркменистан	Нет данных										

Источник: Доклад «Ведение бизнеса 2014», Всемирный Банк, 2014. – С. 3-4.

Каждый активный гражданин страны должен иметь экономическую свободу заниматься всеми видами предпринимательской деятельности, предусмотренными законодательством государства. Государственные органы должны акцентировать свое внимание созданию условий для развития предпринимательской активности и улучшения инвестиционного климата, обеспечивая при этом комплексный подход к разрешению проблем МСП.

Основные проблемы, которые необходимо решить для существенного улучшения инвестиционного климата и ускорения экономического роста в порядке их важности для бизнеса, следующие: низкое качество налогового администрирования; неопределенность и непредсказуемость изменений в экономической политике государства; высокий уровень коррупции; высокая стоимость финансирования; макроэкономическая нестабильность; таможенное и внешнеэкономическое регулирование; преступность и отсутствие порядка; низкая

квалификация работников; трудности доступа к финансированию; судебная система и разрешение конфликтов.

Как явствует из этого списка основных структурных и институциональных препятствий для роста инвестиций и развития бизнеса, проблема повышения качества инвестиционного климата носит комплексный характер и затрагивает практически все сферы государственного управления и регулирования Кыргызской Республики.

Литература:

1. Доклад «Ведение бизнеса 2014: Разумный подход к регулированию деятельности малых и средних предприятий». Всемирный Банк, 2014. – С. 3-4.
2. Национальная стратегия устойчивого развития Кыргызской Республики на период 2013-2017 годы. Бишкек, 2012. - С. 58-60.
3. Статистический сборник Национального статистического комитета Кыргызской Республики // Малое и среднее предпринимательство в КР 2007-2014. Бишкек, 2015. - С. 7.

УДК:338.43.02(575.2)

Камалов Э.Т., к.э.н.,
Ошский государственный университет

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ РЕСУРСОВ В АГРАРНОМ СЕКТОРЕ ЭКОНОМИКИ

WAYS TO IMPROVE THE EFFICIENCY OF THE USE OF PRODUCTIVE RESOURCES IN THE AGRICULTURAL SECTOR OF THE ECONOMY

Аннотация: В статье рассмотрены основные направления повышения эффективности использования производственных ресурсов в аграрном секторе экономики Кыргызской Республики.

Abstract: The article defines the main directions of increasing the efficiency of the use of production resources in the agricultural sector of the economy of the Kyrgyz Republic.

Ключевые слова: перерабатывающая промышленность, инвестиционная политика, микрокредитование, лизинг, сельскохозяйственное производство, урожайность сельскохозяйственных культур, продуктивность скота.

Key words: processing industry, investment policy, microcrediting, leasing, agricultural production, crop yields, livestock productivity.

Дальнейшее развитие экономики путем рационального использования и повышения эффективности ее ресурсов невозможно без соответствующих инвестиций, направленных на модернизацию техники, технологических процессов производства в сельском хозяйстве.

За период экономической реформы произошла деиндустриализация сельскохозяйственного производства, то есть вместо крупных хозяйств создана масса мелких, так называемых крестьянских хозяйств натурального производства, основанного на ручном труде. Были расхищены и разбазарены основные фонды хозяйств, технические средства, оборудование, ликвидированы механизированные и автоматизированные линии процессов производства в земледелии и животноводстве. Например, в полеводстве производственные процессы от посева до уборки зерновых культур, чистки и хранения зерна были механизированы почти на 100%, по другим культурам – на 60-70%. В животноводстве действовали высокомеханизированные откормочные, молочные, стригальные комплексы, заготовки и переработки кормов птицефабрики и т.д.

В настоящее время нуждаются в реформировании и модернизации от первичных производственных сельскохозяйственных процессов до выпуска и реализации конечного продукта потребителям. Из-за технической отсталости недопроизводятся нужные объемы качественной продукции, недоиспользуются почти 30-40% производственных ресурсов. Поэтому сельскому хозяйству и перерабатывающей промышленности необходимы инвестиции как внутри страны, так и за рубежом.

Однако иностранные инвесторы, прежде чем вложить свой капитал в аграрный сектор, учитывают природные и трудовые ресурсы, интеллектуальный потенциал. Это объясняется тем, что в республике еще не создан благоприятный инвестиционный климат. Его сегодняшнее состояние характеризуется нестабильной внутривнутриполитической и хозяйственной ситуацией, ухудшающимся экономическим положением, неконвертируемостью национальной валюты – сома, недоработанностью экономических законов и законодательных актов, неподготовленностью управленческих кадров и низкой квалификацией фермеров, нерешенностью страхования коммерческих рисков иностранных инвесторов и предоставления гарантий в случае срыва, не по вине инвестора.

Иностранные инвесторы вкладывают средства в основном в те отрасли, где происходит быстрая оборачиваемость финансовых ресурсов. К таким отраслям относится промышленный сектор, торговля, и др. Например, в 2013 г. в промышленность было направлено 1658,6 млн. долл. США прямых иностранных инвестиций, или 49,5% от общей суммы, в торговлю и общественное питание – 293,9 млн. долл., или 7,0%, в сельское хозяйство всего лишь 1,3 млн. долл., или 0,03% (табл.1)

Таблица 1 - Динамика и структура прямых иностранных инвестиций по отраслям экономики, млн. долл. США

Показатели	2001	2005	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Всего инвестиций	90,1	210,3	4397,7	4564,8	3572,4	4948,0	4335,9	4199,1
в т.ч. по отраслям:								
сельское хозяйство	0,1	0,8	2,8	1,3	4,0	3,4	2,5	1,3
промышленность	55,2	119,2	1946,6	2180,1	1960,4	3121,3	2062,4	1658,6
строительство	0,1	12,1	119,4	58,7	21,1	36,2	329,6	46,2
торговля и общ.пит.	23,3	21,8	1043,0	649,0	461,1	424,2	695,8	293,9
транспорт и связь	2,3	4,7	359,6	401,5	264,6	536,0	172,6	54,6
прочие	9,1	51,5	626,3	1274,2	861,2	826,9	1073,0	2144,4
Из стран СНГ	6,3	49,4	404,9	258,8	138,8	43,2	59,9	58,8
Из других стран	83,8	160,9	992,8	4306,0	3433,6	4904,8	4276,0	4140,3
Всего инвестиций	100	100	100	100	100	100	100	100
в т.ч. по отраслям:								
сельское хозяйство	0,2	0,4	0,06	0,03	0,1	0,07	0,06	0,0003
промышленность	61,3	56,6	44,2	47,7	54,8	63,0	47,5	39,5
строительство	0,1	5,8	2,7	1,2	0,5	0,7	7,6	1,1
торговля и общ.пит.	25,8	10,4	23,7	14,2	12,9	8,5	16,0	7,0
транспорт и связь	2,6	2,2	8,1	8,7	7,4	10,8	3,9	1,3
прочие	10,0	24,6	14,2	27,9	24,1	16,7	24,7	51,08

Источник: «О деятельности предприятий с иностранными инвестициями в КР». – Бишкек: Нац. стат. комитет, за 2000-2014гг.

Безусловно, необходимо создать благоприятный климат для вложения иностранного капитала: льготное налогообложение, соответствующая законодательная база, конвертируемость валют, развитие рынка ценных бумаг и отработка эффективного кредитного механизма, а также совершенствование и развитие рынка земли.

Кыргызстан имеет довольно широкий доступ к иностранным инвестициям и помощи. Определенная помощь оказывается со стороны ООН (ПРООН), ТАСИС и др. Например, с 1996 г. на восстановление и развитие птицеводства были вложены инвестиции китайских компаний, включая покупку акций птицефабрик, в сумме 2,6 млн. долл. США. По проекту грантовой помощи японского правительства осуществлена закупка более 700 тракторов, 269 комбайнов и 512 ед. прочей сельскохозяйственной техники на общую сумму 852,5 млн. сом.

1. По программе АПЕК – для приватизации в сельском хозяйстве Всемирный банк выделил 45 млн. долл. США, Азия Банком – 40 млн. долл.

2. Для развития овцеводства республики было выделено 16,8 млн. долл. США: на покупку австралийских баранов-производителей – 1,7 млн., расходы на транспортировку – 600 тыс. долл., приобретение автомашин – 581 тыс. долл., компьютеров – 178,5 млн. долл. и т.д.

3. По проекту развития инфраструктуры сельского хозяйства было выделено Всемирным банком 14,98 млн. долл., Азиатским Банком развития – 12,7 млн. долл. США.

4. Для приобретения запасных частей комбайнов из Германии было инвестировано 16 тыс. долл. США.

5. Китайские инвестиции в сумме 12 млн. долл. США использованы для переработки дикорастущих и зеленых яблок в Джалал-Абадской области.

6. Корпорацией «Вим-Билль-Данн» (Россия) инвестировано для модернизации АО «Бишкек-Сут» в г. Бишкек 5,5 млн. долл. США.

7. Табачные компании «Даймон» (США) и «Стан Сун» (Турция) ежегодно под урожай табака инвестируют порядка 14,6 млн. долл. США.

8. Компания «Робин» (Турция) только за 2001-2002 гг. инвестировала 6,1 млн. долл. для производства фасоли в Таласской области.

9. Южнокорейская компания «Долнара - Ханнон» на производство экологически чистых овощей, фруктов и зерновых культур вложила 1,5 млн. долл. США.

10. Всемирный банк на развитие агробизнеса и маркетинга направил 10 млн. долл., на модернизацию ирригационных систем - 15 млн. долл. США и др.

В настоящее время в аграрной отрасли реализуются семь инвестиционных проектов общей стоимостью 226,7 млн. долл. США, из них кредитных средств 176,8 млн. долл.

Значительная часть иностранных инвестиций направляется не на целевые программы развития аграрного сектора экономики, ликвидацию узких мест и структурную перестройку, а распыляются по множеству направлений и объектов, и не носит комплексного характера.

Большой вклад в развитие аграрного сектора экономики вносят своей инвестиционной поддержкой Всемирный банк, Азиатский банк развития, Агентство по международному развитию США (ЮСАИД), Евросоюз, ТАСИС, Министерство международного развития Великобритании ШГГО, ПРООН, Правительства Швейцарии, Японии, Германии, Голландии и др.

Перспективным направлением инвестирования сельскохозяйственного производства на ближайший период призваны быть: внедрение новой техники и прогрессивных технологий по производству продукции улучшенного качества, с длительным сроком хранения, расфасованной в однообразную мелкую упаковку, пользующуюся устойчивым спросом населения.

В условиях рынка потребность в кредитах возникает практически у всех сельских

товаропроизводителей даже в нормальных экономических условиях, прежде всего в связи с особенностями кругооборота и оборота производственных фондов в сельском хозяйстве, с большим влиянием объективных условий на сезонные затраты и результаты производства.

Необходимость кредитования сельскохозяйственного производства проистекает из самого технологического процесса в аграрной сфере. Однако, выделение кредитов сельским товаропроизводителям связано с большим риском, так как аграрный сектор подвержен воздействию неблагоприятных факторов: природно-климатические изменения; резкие скачки цен, вытекающие из сезонности производства; длительный цикл производства сельскохозяйственной продукции; раздробленность и удаленность от инфраструктурных центров и т.д. Поэтому коммерческие банки совершенно не заинтересованы выдавать кредиты сельским товаропроизводителям.

Как известно, практически во всех развитых странах действует специализированная система сельскохозяйственного кредита, которая обусловлена сезонностью производства и длительностью производственного цикла. Существует так называемая «долгосрочная фермерская проблема», суть которой заключается в том, что фермерские доходы всегда имеют тенденцию к отставанию по сравнению с доходами других секторов экономики.

В рыночной экономике любое дело требует определенного начального капитала и оборотных средств. Это особенно важно в аграрном секторе, где цикл воспроизводства продукции измеряется несколькими месяцами. Решить данную проблему можно за счет льготных (беспроцентных) кредитов сроком на 10-15 лет с началом его возврата через 5-10 лет.

Кредитование будет отвечать интересам всех субъектов хозяйствования только при его научной организации, когда в полной мере будут обеспечиваться основные принципы кредитования – платность, срочность, возвратность, целевое назначение и материальное обеспечение кредита. Однако в кризисных условиях наиболее трудно выполняемым принципом кредитования сельских товаропроизводителей является высокая платность, дороговизна кредитов. В то же время, в условиях сравнительно высокой инфляции процентные ставки не могут быть низкими.

Неразвитость в республике таких специализированных финансовых институтов, как пенсионные фонды, корпоративные инвестиционные фонды, финансовые компании, которые являются институциональными инвесторами способными предоставить долгосрочные ресурсы, а также проблемы привлечения прямых иностранных инвестиций дают основание говорить о необходимости участия государства в реструктуризации и капитализации отдельных банков. Это позволило бы оживить инвестиционный процесс в экономике, в том числе в аграрном секторе.

Необходимо отметить, что значительная часть проблем в сельском хозяйстве связана с финансами. Многие фермерские и другие хозяйства по причине неустойчивого финансового положения и недостаточности денежных средств не имеют внутренних стимулов для развития производства и освоения новых рынков, внедрения новых технологий и развития предпринимательской деятельности. Также проблемой является получение кредитов. Основная причина этого видится в отсутствии у крестьян необходимого залога, в неразвитости системы государственных гарантий, лизинга, банковской системы в регионах.

Сельское хозяйство Республики получало кредиты у разных международных финансовых институтов. Например, Европейский банк реконструкции и развития для реализации проекта «Производство зерновых культур» выделил 9 млн. долл. США (1995 г), Кыргызско - Американской комиссией одобрен проект на сумму 46,3 млн. сом., Япония для поддержки аграрной реформы представила безвозмездную помощь (грант) на сумму 1 млрд. йен (10 млн. долл. США). Эти гранты были направлены на закупку

сельскохозяйственной техники различного назначения для обслуживания фермерских хозяйств.

Все эти кредиты выделялись по регионам для развития сельского хозяйства без учета своевременного возврата. Во многих случаях кредитные средства крестьянам выделялись без оформления контрактов и залоговых обязательств.

В сельском хозяйстве для развития крестьянских (фермерских) и других хозяйств большое значение имеет ипотечное кредитование, которое является долгосрочным кредитом, выдаваемым физическим и юридическим лицам под залог права собственности на недвижимость. Оно также имеет строгое целевое направление. Кроме того, ипотечный кредит считается относительно низко рискованной банковской операцией. Большая часть риска перекладывается на плечи заемщика и инвестора, то есть происходит диверсификация операций.

В отечественном сельском хозяйстве ипотечное кредитование сдерживается из-за несовершенства законодательной и нормативной базы и неразвитости рынка земли. Массовое применение ипотечного кредитования в сельском хозяйстве дало бы возможность увеличить объем производства продукции, улучшить качество и повысить рентабельность производства.

Ипотечное кредитование позволяет наиболее рационально и эффективно использовать производственные ресурсы и интенсифицировать производство на основе применения достижений научно-технического прогресса путем автоматизации и механизации агрозоотехнических процессов. За счет этого кредита можно построить ирригационно-инженерные сети, каналы, дренажные системы, уменьшить засоленность почвы, приобрести минеральные удобрения, химические средства для защиты растений, технику и оборудование для полей и животноводства.

Немаловажное значение в развитии и повышении эффективности сельскохозяйственных производственных ресурсов имеет лизинговый механизм финансирования. Преимуществом его является стопроцентное кредитование по заранее оговоренным ставкам и отсутствие авансовых платежей.

Анализ финансового рынка Кыргызстана показал, что в настоящее время лизинговые операции осуществляют, пять банков: «БТА Банк», «Айыл Банк», КБ «Кыргызстан», «Демир Банк» и «КИСВ». Объем лизинговых операций в их финансовом портфеле составляет 315 тыс. долл. США, или не превышает 1% от объемов выданных кредитов.

В качестве универсальной формы кредитования села может быть предложен механизм товарного кредитования и залоговых операций с сельскохозяйственной продукцией. Залог ликвидной продукции не только позволит селянам получить необходимые им кредитные ресурсы, но и государству вернуть данные в долг деньги.

Таким образом, система сельскохозяйственного кредита в Кыргызстане находится в начальной стадии своего формирования. Ее перспективы зависят от ряда факторов и в первую очередь от финансовой стабилизации экономики и правильной политики государства в отношении сельского хозяйства.

Важнейшим направлением в развитии сельского хозяйства и эффективном использовании производственных ресурсов, прежде всего трудовых, является микрокредитование.

Микрокредитование – это система микрофинансовых институтов, которая была создана 26 лет назад в Бангладеше, а в настоящее время оно широко применяется в 58 странах мира.

В Кыргызстане около 90% микрокредитов выдается за счет средств международных организаций, и средняя сумма выдаваемых кредитов составляет 50 тыс. сом. при их возвратности свыше 90%. Основная доля кредитования направляется на развитие сельского хозяйства – 32,5%, сферы торговли и общественного питания - около

35,1%.

По данным Национального Банка КР зарегистрировал на конец 2013 г. действовало 221 микрофинансовых организаций (МФО), в том числе 56 микрокредитных агентств (МКА), 160 микрокредитная компания (МКК) и 5 микрофинансовая компания (МФК). Если в 2008 г. микрофинансовыми организациями было выдано микрокредитов в сумме 10206,5 млн. сом., то в 2013 г. увеличилась до 27533,9 млн. сом., или в 2,7 раза, в том числе сельским товаропроизводителям - соответственно 3888,6 и 14443,5 млн. сом., или в 3,7 раза больше. Если из общей суммы микрокредитов для развития сельского хозяйства в 2008 г. было выделено 38,1%, то в 2013 г. – 52,5%.

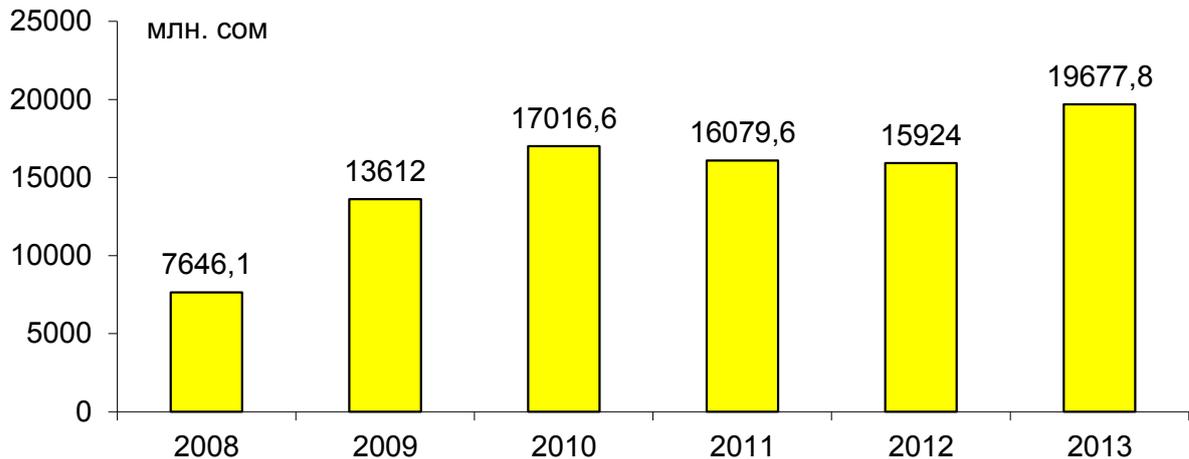

Рис. 4.2. Микрофинансирование населения Кыргызстана небанковскими финансовыми организациями, млн. сом. *Составлен автором.

Повышение эффективности использования производственного потенциала связано, в первую очередь, с ростом эффективности использования производственных ресурсов. Поэтому особое значение приобретает система научно-технических, организационных и экономических мер, направленных на рациональное и эффективное использование всех видов ресурсов, на получение высокой урожайности сельскохозяйственных культур и продуктивности скота при минимальных материально-денежных и трудовых затратах на единицу продукции.

Инвестиционная политика должна быть направлена на создание благоприятного инвестиционного климата и активное привлечение инвестиций в сельскохозяйственное производство для ускоренного роста производства продукции на основе эффективного использования всех видов ресурсного потенциала.

В условиях недостатка инвестиционных средств из республиканского бюджета и зарубежных стран, большое значение для повышения эффективности использования производственных ресурсов имеет организация кредитных союзов и микрокредитование по привлечению средств населения и других международных финансовых институтов. Практика показывает необходимость дальнейшего совершенствования системы кредитования, залоговой системы лизинга как важнейшего источника обеспечения финансовыми средствами сельских товаропроизводителей.

В повышении эффективности использования производственных ресурсов немалое значение приобретает совершенствование принципов и структур управления сельскохозяйственным производством: республиканском, областном, районном уровне и местном самоуправлении. При этом необходимо улучшить качество подготовки руководящих кадров, специалистов-менеджеров, фермеров и предпринимателей. Для этой цели государство активно должно поддерживать и оказывать финансовую помощь высшим учебным заведениям, сельскохозяйственным техникумам (колледжам) и

профлициям по подготовке и переподготовке специалистов и работников сельскохозяйственного профиля.

Литература:

1. Абдымаликов, К.А. Экономика сельского хозяйства [Текст] / К.А. Абдымаликов, Ж. Жумабаев. – Бишкек, 2012.
2. Сельское хозяйство Кыргызской Республики 2008–2012 гг.; 2011-2015 гг. [Текст]: Статсборник – Бишкек: Нацстатком КР.
3. О деятельности предприятий с иностранными инвестициями в КР. – Бишкек: Нацстатком КР, за 2000-2014гг.
4. Исраилов, А. Эффективность использования трудовых ресурсов // Научный журнал Министерства образования и науки Республики Казахстан: Серия гуманитарных наук. – Алма-Ата, 2009. – № 4(3). – С. 5-11.

УДК: 624.131.31 (575.2)

*Каримова Н.А., старший преподаватель,
E-mail: karimova.1980.nazgul@mail.ru
Ошский государственный университет*

ОСОБЕННОСТИ РЕПРОДУКТИВНОГО АНАМНЕЗА, ТЕЧЕНИЯ БЕРЕМЕННОСТИ И РОДОВ У ПЕРВОРОДЯЩИХ И МНОГОРОЖАВШИХ ЖЕНЩИН НИЗКОГОРЬЯ, СРЕДНЕГОРЬЯ И ВЫСОКОГОРЬЯ

PARTICULARITIES OF REPRODUCTIVE ANAMNESIS, THE INTENSITY OF DAYTIME AND DAYTIME IN THE LEADING AND LOW-LYING WOMEN IN THE LOWLANDS, IN THE MIDDLE OF THE MOUNTAINS AND IN THE HIGHLANDS

***Аннотация:** Цель работы - сравнительная характеристика структуры плаценты у первородящих и многорожавших женщин низкогорья, среднегорья и высокогорья. Проведено органомерическое, гистологическое, морфометрическое исследование 57 плацент. Выявлены признаки фетоплацентарной недостаточности и последующего развития синдрома дыхательных расстройств у новорожденных от многорожавших женщин высокогорья.*

***Abstract:** Purpose - comparative characteristics of the structure of the placenta in primiparous and multiparous women lowlands, midlands and highlands. A organometric, histological, morphometric study of 57 placentas. The signs of placental insufficiency and subsequent development of respiratory distress syndrome in infants of multiparous women highlands.*

***Ключевые слова:** плацента, морфометрия, фетоплацентарная недостаточность, высокогорье, многорожавшие женщины*

***Key words:** placenta, morphometry, fetoplacental insufficiency, high mountains, multiparas*

Было проведен ретроспективный анализ у родов у женщин первородящих и многорожавших, постоянных жительниц низкогорья (n=250), среднегорья (n=112) и высокогорья (n=62) региона южного республики с различными сроками гестации.

Возраст женщин включенных в обследование варьировал от 17 до 40 лет. Средний возраст первородящих был 20,9 лет. Средний возраст многорожавших составил 32,3лет. В целом женщины от 30 до 35 лет составили 17,7%, старше 35 лет - 27,9%, первородящих

в этих возрастных группах не было. Различия в каждой группе первородящих и многорожавших в зависимости от высоты проживания были статистически не значимы.

По национальному составу женщины низкогогорья (г.Ош) отличались от сельских жительниц среднегорья, которые были в основном представлены кыргызками. Узбечек в горных регионах было 12%, таджичек 7,6%, русских и других национальностей было менее 1 %. В г. Ош кыргызок было 62,5%, узбечек было 28%, таджичек 4,2%, русских 4,5%.

Оценка данных исследования показала, что в анамнезе данных беременных женщин срочные роды (37-40 недель) в низкогогорье составили 73,5%, в среднегорье 66,5%, а в высокогорье 64,3 (рис.3.1).

Преждевременные роды в низкогогорье составили 24%, из них 9% ранние. В высокогорье преждевременные роды составили 33,5%, из них ранние 11,5%.

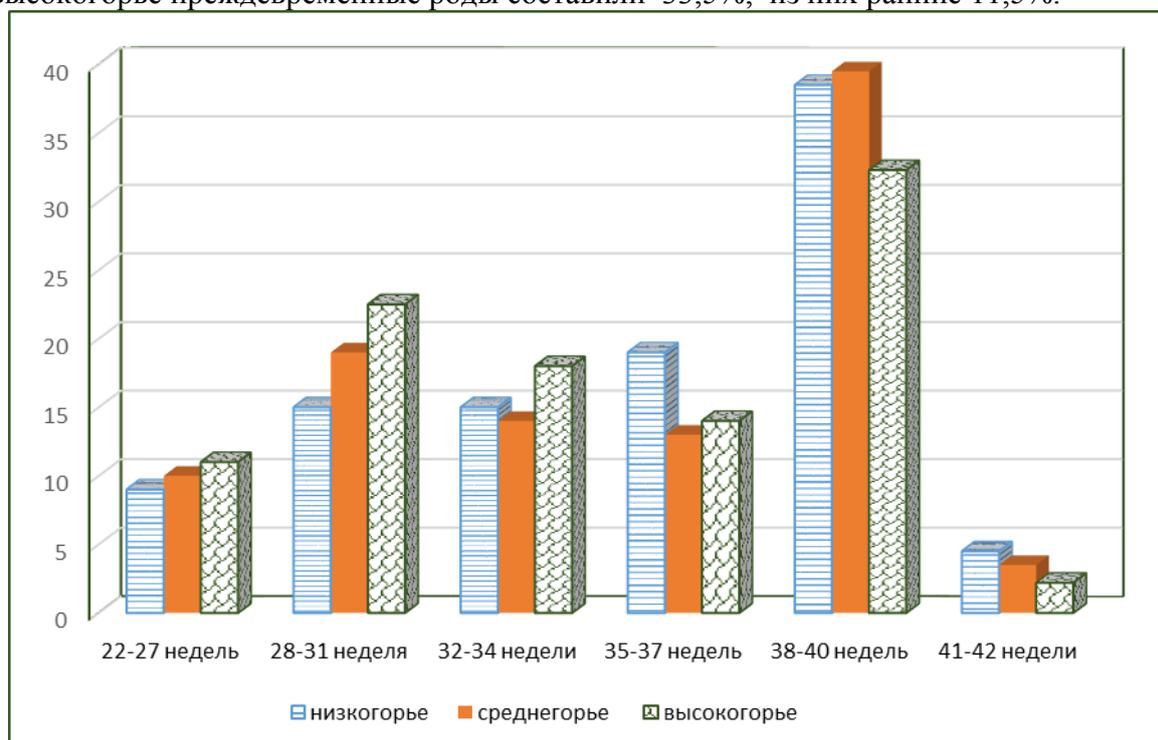

Рисунок 3.5.1. Сроки беременности к моменту родов в анамнезе беременных низкогогорья, среднегорья и высокогорья (%).

Если рассматривать сроки беременности также еще с учетом паритета родов, то тогда можно отметить, что преждевременно беременность у первородящих низкогогорья закончилась в 21,5%, в высокогорье в 24,3%. Запоздалые роды у первородящих низкогогорья составили 4,5%, а в высокогорье их было значительно меньше 2,2%. Число живорождений у первородящих в среднем было 94,2%, без достоверной разницы от высоты проживания. В среднегорье структура исходов родов у первородящих занимало промежуточное положение, достоверно не отличаясь от низкогогорья и высокогорья. У многорожавших женщин высокогорья запоздалые роды почти не наблюдались, а преждевременные у них были достоверно чаще чем в низкогогорье (35%).

Интервал между деторождениями являются важной характеристикой анамнеза, так как известно, что маленький интервал между беременностями является риском развития патологии плода и детской смертности. Многорожавшие женщины имели интервал родами менее 2х лет в 81,9%, что также повышало у них риски невыжизивания беременности или преждевременных родов.

Таблица 3.5.1 - Особенности течения родов в анамнезе у беременных низкогорья, среднегорья и высокогорья (%)

Показатели	низкогорье	среднегорье	высокогорье
Без патологии	81,2%	79,2%	74%
Дистресс плода	22,5%	24,7%	25,5%
Дисординированная родовая деятельность	3,7%	4,5%	4,4%
Затяжные роды	4,4%	6,4%	6,1%
выпадения пуповины	2,0%	2,7%	2,4%
Преждевременные роды	24,1%	32,3%	33,5%
Послеродовое кровотечение	1,1%	1,3%	2,2%

Болезни, развивающиеся во время беременности существенно влияют на её исход, состояние плода и новорожденного, приводят к повышению риска смерти самой матери. По данным анамнеза рожениц среднегорья и высокогорья лишь у 10,5% из них течение беременности оценено как физиологическое. Остальные же 89,5% имели патологическое течение беременности. Кольпит в анамнезе был у 40% беременных.

Значительная часть заболеваний, которые развиваются у женщин репродуктивного возраста до беременности, также приводят к повышенному риску развития осложнений беременностей и родов, и при этом неблагоприятно влияют на плод или новорожденного [Шаршенов А.К., Мусуралиев М.С., 2001; Милованов А. П., 2006].

В условиях высокогорья значимость этих факторов возрастает [Мусуралиев М.С., 2008].

Ретроспективный анализ историй родов показал, что в структуре экстрагенитальных заболеваний беременных женщин среднегорья железодефицитная анемия составила 66%, болезни почек 11,8%, эндокринной системы 5,2%, бронхолегочные заболевания 9,5%, тромбозы вен конечностей нижних 9,1%. В высокогорье железодефицитная анемия отмечалась у 74% беременных, также на 3-4% чаще встречались воспалительные заболевания мочеполовой системы и органов дыхания.

В группах первородящих и многорожавших женщин низкогорья анемия встречалась с частотой 34% и 48% соответственно.

Конечно сильное повреждающее действие на внутриутробный плод оказывают острые заболевания инфекционные, во время беременности возникших, а также очаги не санированные хронической инфекции. При чем некоторые инфекции проникают через фетоплацентарный барьер, вызывая инфицирование плодных оболочек и самого плода [Скрипкин Ю.К. и др., 1999].

Ретроспективный анализ свидетельствует, что 43,9% женщин низкогорья во время данной беременности не болели инфекционными заболеваниями, в среднегорье этот показатель возрастал до 56,5%, а в высокогорье оставался на том же уровне (табл.3.2).

Таблица 3.5.2 - Структура заболеваемости женщин низкогорья, среднегорья и высокогорья во время беременности (%)

Вид патологии	низкогорье	среднегорье	высокогорье
Без патологии	43,9%	56,5%	57,1%
Обострение хронических инфекций	21,4%	25,2%	28,3%
ОРВИ	5,6%	3,4%	2,3%
Инфекция мочеполовых путей	2,2%	4,4%	2,4%

Наиболее часто у беременных наблюдалось обострение воспалительных хронических заболеваний (ЛОР-органов, кариеса, органов дыхания). Частота инфекций мочеполовой системы в зависимости от высоты проживания существенно не отличалась.

Бруцеллез среди рожениц г. Оша встречался значительно реже чем среди жительниц высокогорья занятых преимущественно животноводством. Острые респираторные инфекции у жительниц высокогорья были реже чем у жительниц г.Ош, скорее всего из-за немногочисленных контактов. Острые кишечные инфекции встречались в высокогорье реже, по нашему мнению из-за более низкой температуры окружающей среды, прежде всего родниковых вод.

Так как перинатальные потери могут быть обусловлены не своевременность или отсутствие квалифицированной помощи родовспоможения мы посмотрели место, где происходили роды (рис.3.2).

В городе Ош роды происходили в городском и областном родильных домах – 99,6%, на дому роды произошли 0,4%. В городе Ош имеются также 3 частных акушерско-гинекологических центра, однако их пациентки в наше исследование не входили. В среднегорье роды в территориальной больнице проходили в 87,2% случаев, в участковых больницах 9,8% и ФАПах, на дому – в 3% случаев. В высокогорье в территориальной больнице роды приняты 65%, в участковых больницах и ФАПах 29,4 %, на дому 5,6%

Вывод: Таким образом, у беременных жительниц низкогорья, среднегорья и высокогорья юга Кыргызстана состояния репродуктивного здоровья оценивалось как: низкий индекс здоровья, высокий уровень заболеваемости гинекологической и акушерской патологии.

Имеется факт низкого охвата жительниц среднегорья и высокогорья квалифицированной акушерско-гинекологической помощью. Многорожавшие женщины среднегорья и высокогорья имеют большее количество рисков рождения детей с задержкой внутриутробного развития плода и развития .

Литература:

1. Белов Г.В., Борзых А.Н. Оценка поверхностного активности околоплодных вод рожениц низкогорья и высокогорья // Проблемы оценки и прогнозирования функциональных состояний организма в прикладной физиологии. Фрунзе, 1988.- С.191-200.
2. Белов Г.В. Влияние факторов горного климата на сурфактантную систему легких и коррекция ее нарушений : Автореф. ... дисс. д.м.н. Томск. 2005. – С.40.
3. Белов Г.В., Арбузов А.А., Бримкулов Н.Н. Оценка состояния сурфактантной системы легких // Бишкек, 2005. – 104 с.
4. Бутта З.А., Хан Я.П. Здоровье женщин и новорожденных детей в Кыргызстане и Чуйской области: оценка и обоснование вмешательств: предварительный отчет. Материнская и младенческая смертность: анализ ситуации и обоснование рекомендаций по их снижению и достижению ЦРТ в КР (4 и 5 цели). -Бишкек, 2009. – С.52.
5. Кудаяров Д.К. Охрана материнства и детства в Республике и вклад Объединения (Ассоциации) врачей педиатров Кыргызстана // Здоровье матери и ребенка. – 2011. - Т.3. -№1.-С.13-16.
6. Милованов А. П. Патология системы мать-плацента-плод: Руководство для врачей. - М., 1999.-С. 447.
7. Мусуралиев М.С. Репродуктивное здоровье и беременность у жительниц высокогорных регионов мира // Вестник КГМА им. И.К.Ахунбаева. Бишкек, 2014.- С.7-13
8. Тезиков Ю.В., Липатов И.С. Прогнозирование и диагностика плацентарной недостаточности // Акушерство и гинекология. -2012. -№1. -С. 35-43
9. Рындин А.Ю. Ионов О.В., Антонов А.Г. Современная сурфактантная терапия у новорожденных // Педиатрия. Приложение к журналу Consilium Medicum. 2011.- № 3. -С.11-15.

10. Chapman JF. Amniotic fluid tests for fetal lung maturation--the good, the bad, and the promising // Clin. Lab. Sci. 1994 Mar-Apr;7(2):95-9.
11. Hallman M. The surfactant system protects both fetus and newborn / /Neonatology. 2013;103(4):320-326.
12. World Health Statistics, 2006.- P.80.

УДК:894.341-143

*Колдошов Т.Р., ф.и.к., доцент,
Ош мамлекеттик университети*

Э.ЭРМАТОВДУН ПОЭЗИЯСЫНДАГЫ ЭЛЕГИЯНЫН ОРДУ

THE ROLE OR PLACE OF ELEGIES IN E.ERMATOV'S POETRY

***Аннотация:** Макалада акын Э.Эрматовдун махабат темасындагы ырлары жана турмуштук элегиялары жөнүндө сөз болот. Автор элегиялардын жаралыш шарттарына токтолуп, аны акындын жеке тагдыры менен байланышта талдайт. Акындын ички дүйнөсүн кеңири ачып, чыгармачылыгындагы элегия жанрынын ордун белгилейт.*

***Аннотация:** В этой статье рассматриваются элегии о любви и о жизни в произведениях поэта Э.Эрматова, в котором отражается (в его стихотворениях) любовь и жизненная элегия. Автор эмоционально останавливаясь к лирическому жанру, анализирует, сравнивает его с личной судьбой поэта. Глубоко отражая глубины души поэта, в творчестве особо отмечает место элегии.*

***Abstract:** This article is devoted to elegy about a love and a life in the work of the poet E. Ermatov. The author emotionally stops to lyrical genre, analyzes and compares it with the personal fate of the poet. The place of elegy is pointed out in work reflecting the poet's soul depth.*

***Ачык сөздөр:** лирикалык “мен”, арман, образдуулук, поэтикалык цикл, салыштыруу, стилдик бөтөнчөлүк, чыгармачылык жекечелик, ыргактуулук, элегия.*

***Ключевые слова:** жанровая природа, лирический герой, лирический образ, поэтический цикл, стиливое своеобразие, творческая индивидуальность, тропы, элегия.*

***Key words:** genre nature, lyrical hero, lyrical image, poetic cycle, style originality, creative individuality, path, an elegy.*

1980-90-жылдары кыргыз поэзиясы көркөмдүк жактан профессионалдык деңгээлге көтөрүлүп, айрым кетирилген өксүктөр, мүчүлүштүктөр кескин түрдө азайган. Анткени, адабиятыбыз толук кандуу жетилип, поэзияга жаңы келген жаш акындар өзүнө чейин калыптанып калган салттардан үлгү алып, поэзияда өз почеркин, стилин табууга чын дилден аракеттенишкен.

“Ар бир жазуучунун, ар бир таланттын өзүнүн жекече нотасы... болууга тийиш” деген И.С.Тургенев. Ооба, ар бир сүрөтчүнүн, обончу-композитордун, акын-жазуучунун өздүк тили, башкаларга окшобогон көз карашы болуусу шарт. Акындын жекече стилинин калыптанышуусу бул анын өзүнүн индивидуалдуулугунун белгиси болуп эсептелет. Канчалаган акындык өнөргө талапкер болуп, ыр жазып, жыйнактарды чыгарып, бирок өз стилин, өз ордун өзү таппай поэзиянын улуу толкунунан четке сүрүлүп калгандар бар. Демек, акын болуу үчүн, өздүк почерк, стиль өтө маанилүү экенин белгилегибиз келет.

Кыргыз поэзиясында өз чындыгын издеген акындардын бири **Эгемберди Эрматов**. Ал жөнүндө кыргыз эл жазуучусу С.Раев: “1970-80-жылдарда бороондон чыккан үнгө окшоп адабият мейкиндигине бир ууч акын жаштардын мууну келди, келди да жаңычыл поэзияны эмес, ага болгон жаңычыл демди алып келди. Эрматовдун ырлары жандүйнө жаңырыгындай, татаал ойлоонун, татаал поэтикалык ой-жүгүртүүнүн, дүйнөнү таанып билүүнүн чагылышы катары кабыл алынды. Традициялуулук менен новаторлук түшүнүк

айрылышында келген бул муун өкүлү катары ал өзүн-өзү изденүүнүн, өзүн-өзү таануунун түйшүгүнө түштү” [4,5] - деп белгилейт.

Акын Э.Эрматов алгач кыргыз акындарынын ыр нөшөрүнөн таасирленип, кийинчерээк Горький атындагы Дүйнөлүк адабият институтунан билим алуу менен бирге орус адабиятын үйрөнгөн. Кала берсе орус адабияты аркылуу дүйнөлүк адабияттын кластери Шекспир, Гейне, Байрон, Гете, Данте, Басе, Ли Бо, Р.Тагор ж.б.у.с. үлкөн таланттардын чыгармаларын бүт дити менен берилип, жакындан таанышкан.

Орус теоретиги М.М.Бахтин “Чыгармачылыктын башаты көркөм-эстетикалык чөйрөгө көз каранды болот. Ар кандай талант өзүнө чейинки адабий таасирлерди өздөштүрүү менен гана жекече стилдик жана образдык чагылдыруунун деңгээлине көтөрүлүшү мүмкүн” [1, 138] - деп белгилегендей, Эрматовдун да өзүнөн мурунку адабий таасирлерден сыртта калбаганы билинет. Анткени, чыгыш-батыш адабиятынан таасирленип өздүк поэтикасынын ааламын кеңейткени, алардан рухий азык алгандыгынын эпкини даана көзгө урунат.

Э.Эрматов өзү айткандай “тагдырын жазалбаган акындан жугумдуу ойлорду, жүрөктү селт эттирген поэтикалык эргүүлөрдү табуу кыйын”. Мындай таамай айтылган сөздөн улам, Эрматовду өз тагдырын ырга салган, өз портретин тарткан акын катары кабылдасак болот. Анткени, ырларына көңүл коюп көз салсак, лирикалык каарман дүйнөнүн оош-кыйышын, сүйүүнүн үлбүрөк назик илебин өзүнүн жүрөгү аркылуу өткөргөнү байкалат. Ошондуктан ар бир окурман айыл жыттанган саптардан өз турмушуна байланышы бардай таасирленишет.

Поэзиянын негизги талаптарынын бири талыкпаган изденүүчүлүк, аз сөз менен терең ойлорду берүү болуп эсептелет. Биз сөз кылып жаткан Э.Эрматовдун поэзиясы мына ушул талаптарга туура келет. Алсак, ырларында нерсенин сыртынан тон бычпастан, тескерисинче, анын ички мазмунуна көңүл буруп, лирикалык каармандын “менин” ачууга далалаттанат.

Акылга баш ийбей сезимдин түпкүрүнөн жаралган сүйүү ырларына дүйнөлүк поэзиянын алкагынан көз салган акын Э.Эрматов жаңы формага, өзүнчө эрматовдук стиль жаратканга жетишкен. Анын ырларын барактаганда, дароо эле махабаттын ысык илебинен жаралган “Махабат саптары” көзгө урунат. 1600 саптан турган бул ыр саптары элдик поэзия менен чыгыштын үлкөн таланттарынын таасиринен азыктанып, автордун ышкы-кумары агын суудай шаркырап толуп-ташып турган мезгилде жазылганы байкалат.

Азгырык басып, капилет кайдан карадым?
Жанымды кыйнап далбаса кылды жамалың.
Өмүрүм өрдөп туш келдим туюк санаага,
Даарысы кайда – кай жактан издеп табамын.

Дегдетип мынча жүрөктүн алдың ышкысын,
Сени да Кудай илдетке ушул туш кылсын!
Көрүнчү кайра – оромол салып гүлү жык,
Жолукчу, жаным, көйнөктүн кийип пуштусун.

Керемет саптардан Молдо Нияз, Барпыдан кездешкен түштүк диалектисиндеги боектуу сөздөр, элдик поэзияга ыктаган кайрыктарды ого бетер күчөтүп, ажарын ачканы байкалат.

Акын “Махабат саптары” ыр түрмөгүндө аруу махабаттын ышкы-кумарын, жан дүйнөгө бүлүк салган азабы менен ырахатын эрматовдук шыдыр ыргак менен берген. Бардык калем кармаган акындардын сүйүүгө кылчайбай түз өткөнүн кездештирүү мүмкүн эмес. Эрматовго чейин ырдалып келген махабат, мындан ары дагы ырдала бермекчи. Анткени, сүйүү – бул түбөлүктүү сезим. Ал эч качан өлбөйт, тескерисинче, адам менен бирге жүрүп, ага рухий азыкка берет. Махабат саптарынан сүйүү эмне экенин өз башынан өткөрбөй туруп, сүйүүгө кайрылган акындардын супсак ырын эмес, ашыктыктын

алоосуна күйүп-бышып, сезими өрттөнүп, жалбырттап турган абалда жазылганын сезүүгө болот.

Ойлоймун кээде – күлгүн жаш өмүр бир келет, -
Күйүткө чылап, күл кылып аны не керек?
А бирок сенин азабың тартпай калганда,
Тагдырым менин чөл болмок экен капилет.

Жогорудагы саптарды окуп, акындын оюна кошулууга аргасыз болосуң. Бир келген күлгүн өмүрдү күйүттүү өткөрүүнүн кимге кереги бар? Сени жолуктуруунун өзү бакыт. Ошондуктан сен үчүн тарткан азап-тозогум, уйкусуз түндөрүм, менин тагдырымдын чөлгө айлануусуна бөгөт койду, мунун өзү чыныгы жашоодой таасир калтырат. Сенин кумарлуу көзүңдүн азабынан, “Кусадар болуп күйүттө өлөт окшоймун” – дейт.

Акындын ар бир ыр сабынан сүйүүнүн түбөлүктүүлүгүн, туруктуулугун көрөбүз. Ал адамдардын көзү өтсө дагы анын өлбөй табышмактуу жылдызга айланып кетерин, жок дегенде махабат саптарында жашап каларын мындай деп айтат:

Биз кетсек артта безилдеп ушул ыр калат,
Сырыбыз биздин кыйырга чейин таркалат.
Биз балким шондо айланып эки жылдызга,
Табышмак болуп күйөбүз көктө жаркырап...

Мындай табылга кыргыз поэзиясында али кезикпегендигин белгилеп коюу абзел. Эрматов “лирикалык каармандын” атынан эмес, өзүнүн атынан сүйгөн адамына тик карап, өзүнүн чексиз жактырып калганын, аны чындап эле сүйөрүн далилдөөгө даяр экендигин айтат. Сенин мага берген акыркы буйругуң өлүм болсо ага да даярмын, эгер бир эле “сүйөм” деген алтынга алмашкыс сөзүңдү айтсаң, баарына кайыл болуп, караңгы көрүмдү бузуп чыгам. Чөлгө айланган багыңды шыңгырап аккан булак болуп гүлзарга айлантам, “Шамчырак сымал күйөмүн сенин оюңда” дейт.

Эмне кыл дейсиң, акыркы буйрук – өлүмбү?
Сүйөмүн деп кой – мен бузуп чыгам көрүмдү.
Булактай тунук агылып турам шыңгырап,
Гүлзарга бөлөп беремин бопбоз чөлүңдү.

Лирикалык каарман көп аялды сүйгөнүн, алардын ар биринин өз-өзүнчө көркөмү, өздөрүнө гана таандык болгон мүнөзү бар экенин танбайт. Бирок ошол көп сулуулардын арасынан эч кимиси азыркы өз сүйүүсүн сунган аялга тең келбестигин, ушундай аруузатты “таппастан жүрүп өмүрүм кыркты таянды” дейт. Көрүнүп тургандай Эрматов өзүнүн махабат саптары ыр түрмөгүн акындык дарамети толуп-ташып, баралына келип, а деп оозун ачканда поэзиянын кайталангыс саптары төгүлчү мезгилинде, б.а., кырк жашка чыкканда жазган (“Махабат саптары” 1991-1994).

“Махабат саптары” Э.Эрматовду акын катары болгондо да “жакшы акын” деп атыктырган, поэтикалык касиеттерди өз ичине камтыган мыкты ыр түрмөк десек аша чапкандык болбос. Мына ошол ыр түрмөктөн төмөндөгүдөй айрым элегиялуу саптарды мисалга келтирели:

Соо болбой калгам жолугуп мага осмо каш,
Жарадар болгом жүрөккө тийип кумар-ок.

***

Албасам экен өчүрүп сенин ышкыңды...

***

Билемин, бирок сен чанып кеткен мүнөттө,
Абасыз калган адамдай туйлап мүрт өлөм...

***

Седебиң акак, чачбагың күмүш шыңгырап,
Тургансың менин койнумда эрип, тунжурап...
Бүт баары тарап жоголду туман сыяктуу, -

Олтурам жалгыз. Үлүндөйт үмүт-шам чырак.

***

Буулугуп чыктым... Жетишпейт аба... Сен жазган
Каттарды окуп жатамын муяп, өбөктөп...

***

Булар ыр түрмөктүн арасынан адегенде эле көзгө урунган саптары, калган элегиялуу маанайдагы бүтүндөй бир строфаларды кездештирүүгө болот. Ошондуктан бул Эрматовдун ыр түрмөгүн элегиялуу маанайда жазылган деп тыянак чыгарууга толук мүмкүн. Анткени, автор ыр түрмөгүнүн башынан аягына чейин ар бир адам баласы башынан өткөрүүчү, качанкы бир кездерде өзү туш болгон зор сүйүүнүн таасиринен улам, ал бактылуу мүнөттөрдү эскерип, махабат темасын ачып берген.

К.Пахыров “Акын Эгемберди Эрматовдун поэтикалык изденүүлөрү” деген илимий диссертациясынын авторефератында “Акындын жалпы поэтикалык ансамблинин ыргагында ырааттуу дем, ички динамика, философиялык-интеллектуалдык, көркөм-эстетикалык чыңалуу бар экендиги. Көпчүлүк чыгармалары – мейли лирикалык, мейли эпикалык болсун, өзүнчө доор жүгүн аркалаган чыгармалар... Акындын поэтикалык дүйнөсүнө үңүлгөндө, ириде анын тематикалык диапозонунун кендигине күбө болобуз. Ал тема табууда сезгич. Күтүлбөгөн, анчейин актуалдуу эмес сыяктанган көрүнүштөрдөн жана турмуштагы бир “жылт” этип өтүп кетчү ирмемдерден тема табат, анан ошол кичинекей нерседен чоң маани жаратып, туюмга али айтыла элек жаңы ой алып келет” [3, 22].

Эгемберди Эрматов өзүнүн эрудициялык көрөңгөсү жана феномени бар, интеллектуал, жаңычылдыкка умтулган акындардын катарын толуктайт. Ал - жашоого айылдагы карапайым адамдын көзү менен баш баккан инсан. Анын ошол карапайым мүнөзү менен жазган ырларынын вариацияларынан терең философияны кездештиребиз. Акын Ата Мекен, ата-эне, достук, табият, сүйүү ж.б. темаларга кайрылганда ачык-айкындык менен жөнөкөйлүктү бек карманат. Ошондуктан анын ырларынын салмагы артып, дыкаттык менен көз салган окурманга муңайымдуу күү угулат.

Атам ооруп жатып калды төшөктө,
Апам айтты: “Чакырып кел молдону.
Күн кечтеди. Отун-суу жок эшикте.
Буюмдарды алып койгун жолдогу”.

Келди молдо, келди үйгө чоң-кичүү,
Мен атамдын баш жагында олтурам.
Сүйлөп туруп атам кокус үзүлдү,
Эсте калды жаназасы окулган.

Эртесинде батачылар жык толуп,
Агаларым, апам, эжем турду ыйлап.
А мен болсо баякындай шоктонуп,
Балдар менен ойноп кеттим жылгаяк.

(Чыгармаларынын жети томдук жыйнагы. I том, “Атам ооруп жатып калды төшөктө” 349-бет).

Акын атасынын каза болгон күнүн эске салган ырында чыныгы жашоонун портретин жөнөкөй саптары менен муңайымдуу, лириканын сыздаган назик илеби менен бере алган. Ырдын биринчи сабындагы “Атам ооруп жатып калды төшөктө” деген автордук баяндоо бул окуянын башталышы, б.а., ырдын экспозициясы болду. Андан ары лирикалык каармандын апасынын психологиялык абалы көзгө элестейт. Айылдын жашоосу баарына маалым эмеспи, күн кечтеди дегиче отун-суунун камын көрөсүң. Оорунун ал-абалын сураганга көп келет, кокус уяттуу коноктор келип калса, “баланча

ооруп, үйү да тозуп кетиптир” деп кетпесин деген ой менен “буюмдарды алып койгун жолдогу” деп жаш балага тапшырма берип чебелектейт.

Оорулуунун абалы оорлошкондо молдону чакырып Ыйык Курани каримден дуба окутуп, дем салдыруу биздин менталитетте бар. Молдо келгенден кийин бир туугандар, коңшу-колондор да чогулуп, “оорусун берген Жараткан, шыпаасын кошо берет” дешип, оорунун көңүлүн көтөргөнгө аракеттенишет. Атасынын баш жагында отурган жаш баланын атасынын сүйлөп жатып үзүлгөнү жана маркумга окулган жаназа гана эсинде калды. Эртеси күнү кулак тундурган ызы-чуу болуп, агалары, апасы, эжеси сыздап ыйлап жатышты. Өлүм эмне экенин түшүнбөгөн жаш бала “баякыдай шоктонуп”, кошуна балдар менен жылгаяк тепкенге кетип калышты.

Автор бул ыры аркылуу көртириликти тизгинин кармап жүрүп, уул-кызынын урматын көрөр кези келгенде каза болгон атасынын бейнесине кайрылды. Балалык кылып атасынын акыркы керээз сөздөрүнө кулак салбаганына өкүнүп, эми качан акыл-эсин токтотуп, өзү да ата болуп турган мезгилде ал күндү эстеп, тымызын ичтен тызылдайт. Ыр эпикага ыкталып, лирикалык чегинүү менен чөгүңкү маанайда жазылган чакан элегия.

Сынчы К.Ботояров 1970-жылдардагы кыргыз поэзиясынын тематикасына, анын сапаттык деңгээли жөнүндө: “... Эгерде биз учурдагы поэтикалык продукциясынын тематикасына көңүл бурсак, сан жагынан алганда сүйүү ырлары биринчи орунда турат. Ага удаалаш ар бир акындын туулган жери, ошол жердин айлана-чөйрөсүндөгү топонимдерге, жалпы эле тоого арналган ырлар кирет. Сан жагынан гегемондук орунда турганы менен жогорудагы аталган эки тематикага бириккен ырлардын сапаты алымсындырбайт” [2, 154], - деп жазган. Сынчынын айткан пикири колдоого арзый турган ой, бирок бардык эле акындарды бир темага үңүлүп кирип, аны жеткилең деңгээлде ырдай алышпайт дегенге кошулгубуз келбей турат. Анткени, К.Ботояров сан жагынан алдыңкы орунда турат деген махабат темасы Э.Эрматовдо өзүнчө жаңылык катары кабылданат. Махабат темасы акынды алгач калем кармаган күндөн тартып ушул кезге чейин коштоп, жаңы күч, жаңы дем берип келатат. Акын өзүнө чейин калыптанып калган стилден, салттардан качып, өздүк стилин, поэтикалык образын ачууга жетишти. Чыгармачылык жолунда өзүн тапты, тынчтык бербеген сезимин, бүгүнкү дүйнөгө болгон көз карашын, махабатын жаңы мазмун, өзгөчө формада айтты.

Эгемберди Эрматовдун сүйүү темасындагы өзөк өрттөгөн “Бүгүн мени күтпөйсүн сен. Ал анык” деген элегиясына кайрылууну туура көрүп турабыз. Бул ыр аты айтып тургандай лирикалык каармандын сүйгөн адамына карата ыза болуусу, ажырашуунун күйүтү, жалгыздык бир топ эмоциялуу берилген.

Бүгүн мени күтпөйсүн сен. Ал анык.
Мен да сага барчу жолду унуткам.
Арабызда туңгуюктар жаралып,
Ойлор тентийт, шамал жортот буюккан.

Сен башканын сүйүктүүсүнө айланып, менин келер жолумду күтпөй калдың. Бул чындык! Мен да сени унуткамын, бирок канчалык унутууга аракеттенбейин тескирсинче сени көп ойлоого аргасызмын. Билем баарын жолдорубуз эки жакка айрылыш, баягыдай жанып турган оттуу көздөр эми алыс калды. Ташбоор тагдыр экөөбүздүн ортобузду тикенектүү зым менен бекем тосту. Менин сагынган үнүм сага, сенин үнүң мага таптакыр угулбайт.

Биздин дүйнө тикенектүү зым менен
Чып бекилген. Ач кыйкырык угулбайт...

Сен канчалык талпынбагын баары бир тагдырдын торунан чыгып кеталбайсың. Тагдыр экен деп башың ийип, сен ага көнөсүң. Балким, сен өзүң сезбей ага бакыт даамын таттырарсың? Анткени мен да сендей болуп башка бир аялды эркелетип, чачын сылап, ага билгизбей ичтен сызып, азып жүрөм...

Сен башканын колдоруна жөлөнүп,

Эркелетип мен башка бир аялды.
 Күндөр өтөт... Биздин асман түбөлүк
 Жылчыгы жок, жыртыгы жок карарды.

“Бир булкунуп чыгалбастан кайгыдан” эрким бошоп, жолугушчу түндү көп эстечү болдум. Жашоо тизгинин шарт башка нукка бургум келет, а бирок “эркибизди бийлеп алаар башкалар”. Сен дегенде делебем козголуп, мен өзүмдү бактылуу сезип, аалам бүтүндөй сезилет. Келер жагынды карагандан талбаймын, анткени мага бүгүн болбосо эртең келчүдөйсүң, сезимдеги үмүт оту өчө элек.

Болсо дагы миң чакырым аралык,
 Бүлбүлдөгөн бир от күйөт туюктан.

Эл акыныбыздын бай поэтикалык дүйнөсүнө баш баккан адам андан көзүн үзбөй окуп, руханий азык алып, таасирленери анык. Анткени, ырларынын көп катмардуулугу, образдуулугу, тематикасы, философиясы, б.а., диапозону бийик ырлары менен кыргыз поэзиясын байытып эле койбостон, махабат темасынын бир тепкичке көтөрүлүүсүнө өбөлгө түзө алды. Герцен “мен бир окуганымды дагы кайталап окушту укмуштуудай самайм” дептир. Анын сыңары Э.Эрматовдун жогорудагы сөз болгон ырларын окуган окурман сөзсүз дагы бир ирет көз жүгүртүүсүнө ишеним артып турабыз. Акын өз чыгармачылык жолунда чыгыш менен батыш поэзиясын кыргыз поэзиясы менен жуурулуштуруп, поэтикалык табылгаларды табууга, стилдик бөтөнчөлүккө жетише алды.

Адабияттар:

1. Бахтин М.М. Вопросы поэтики и эстетики. - М.: Худ. лит., 1971. –С. 138.
2. Ботояров К. Поэзиябыздагы кээ бир маселелер. Ала-Тоо. - 1976. - № 6. – Б.154.
3. Пахыров К. Акын Э.Эрматовдун поэтикалык изденүүлөрү. филол. ил.канд. дис.автореф. – Б.: 2008. – Б.22.
4. Раев С. Эл акыны Э.Эрматовдун чыгармачылыгына көз караш. Эркин Тоо. - 2011. - № 99.
5. Эрматов Э. Чыгармаларынын жети томдук жыйнагы.

УДК 622.81

*Кошназарова Ч. К., магистрант ОшГУ,
 Сабиров Б.З., (научный сотрудник лаборатории “Топливные ресурсы
 и переработка угля”
 Джанарова Ш. к.х.н, ОшГУ
 Полотов И.Ж. к.т.н., доцент, ОшГУ
 e-mail: polotov.ibraim@mail.ru*

ИССЛЕДОВАНИЕ ПОЛУЧЕНИЯ ТЕРМО И ВОДОСТОЙКОГО УГОЛЬНОГО БРИКЕТА НА ОСНОВЕ БИТУМА (ПОЛУЧЕННОГО ТЕРМОРАСТВОРЕНИЕМ УГЛЯ) И БЕНТОНИТОВОЙ ГЛИНЫ

STUDY OF PRODUCING THERMO AND WATERPROOF COAL BRIQUETTES BITUMEN (OBTAINED THERMAL DISSOLUTION COAL) AND BENTONITE CLAY

Аннотация: Данная статья об исследовании получения термо и водостойкого угольного брикета. Проведенное исследование позволяет утверждать, что на основе битума, полученного терморазложением бурого угля и бентонитовой глины, можно получить водо- и термостойкий угольный брикет из штыбов.

Abstract: This article about a study producing thermal and water proof coal briquette. The research suggests that on the basis of bitumen obtained thermal dissolution of brown coal and bentonite clay can get water and heat resistant coal briquettes from culm. .

Ключевые слова: бентонитовая глина, битум, терморастворение угля прочность, уголь.

Key words: bentonite clay, bitumen, coal thermal dissolution strength carbon.

При добыче угля в условиях Кыргызстана образуется значительное количество мелочи. Большая часть мелкодисперсных углей выдувается, просыпается и теряется при транспортировке.

Брикетирование угольной мелочи является одним из известных способов её переработки в желаемое кусковое топливо. Брикеты эффективно используются в быту и для энергетических целей, так как в результате брикетирования повышаются качественные и теплотехнические показатели исходного топлива, увеличиваются его теплота сгорания и полнота использования при горении, повышается сохранность, уменьшаются потери топлива и затраты на его перевозку.

В настоящее время учеными нашей страны проводится интенсивный поиск и разработка связующих для брикетирования углей с использованием местных сырьевых ресурсов [1-2].

Известно, что в качестве связующего для брикетирования углей применяют различные глины. Однако, из-за низкой водостойкости и малой теплотворности за счет добавления глины полученные угольные брикеты не находят широкого применения в углебрикетном производстве[2].

Также известно, что брикеты полученные с применением связующего на основе нефтяного битума имели недостаток, они нетермостойкие и в процессе горения рассыпаются и приводят к выделению большего количества дыма [1].

Цель работы – исследование возможности получения термо и водостойких угольных брикетов на основе связующего- битума полученного терморастворением угля и бентонитовой глины.

Материалы и методы исследования

Для брикетирования использовали штыб марки БСШ класса 0–13 мм месторождения Кызыл-Булак с содержанием серы менее 1 %.

В качестве основы органического связующего служил битум полученный терморастворением угля в условиях лаборатории института природных ресурсов имени А.С.Джаманбаева. Эти битумы обладают связующей способностью, а также водостойкостью.

В традиционной технологии брикетирования угля требуется сушка бурого угля до аналитической влажности 6–8 %. Подготовили угольные пробы следующей фракции: 0–1мм -40%, 1–3мм -30%, 3-6 - 20% и 6-13мм -10% и тщательно смешивали.

Перемешивание предварительно нагретого битума при температуре 150-200°C с углем проводили в течение 5–6 мин. Содержание связующего составляло 6–12 % от массы угольной шихты. Затем добавляли предварительно подготовленную глиняную массу. Содержание глины составляло также 6-12%. В момент добавления глины температура угольной шихты с битумом составляло 70-80°C. При такой температуре битум сохраняет свои связующие способности. Прессование подготовленной шихты осуществляли на ручном прессе при удельном давлении от 5 до 15 МПа.

Отформованные брикеты подвергались термообработке в лабораторном сушильном шкафу при 50 °С. Время тепловой обработки брикетов: 30, 60 и 90 мин.

Полученные брикеты испытывались на сбрасывание, водоустойчивость брикетов оценивалась по ГОСТ 21290-75.

Методика определения механической прочности брикетов при сбрасывании заключалась в следующем: целые брикеты, предварительно взвешенные, загружали в

ящик с открывающимся дном и помещали его над металлической плитой на высоте 1,5 м. Створки дна ящика открывали и сбрасывали брикеты на плиту. Брикеты с плиты собирали, в том числе и их отдельные куски, загружали в ящик и повторяли сбрасывание. После четвертого сбрасывания испытываемые брикеты и их куски собирали и подвергали рассеву. Оставшиеся на сите грохота брикеты собирали в ящик и взвешивали.

Механическую прочность брикетов после испытаний сбрасыванием (Пм) в процентах вычисляли по формуле,

где m – масса надрешетного продукта с размером кусков брикетов более 25 мм; M – масса брикетов, подвергнутых испытанию.

Водостойкость брикетов оценивали приростом массы брикетов в процентах после 2 и 24 часов пребывания под водой.

Термоустойчивость брикетов определяли на муфельной печи при температуре 800°C. Удовлетворительными по показателю термоустойчивости считали брикеты, у которых сопротивление внешней нагрузки составляло не менее 0,1 МПа.

Результаты исследования и их обсуждение

Битум, полученный терморазложением угля, при обычных условиях вязкий и достаточно жидкотекучим становится во время нагрева. Поэтому предварительный нагрев при температуре 150-200°C обеспечивает полное распределение связующего среди частиц угля, а прессование приводит к полному склеиванию. Брикет при сгорании рассыпается, так как высокая температура приводит к быстрому выходу летучих веществ, и битум теряет свои связующие способности. Поэтому для повышения термостойкости брикета нами в состав шихты «уголь-битум» добавлено неорганическое связующее – бентонитовая глина.

Изучена зависимость прочности брикета от температуры нагрева органического связующего – битума (рис. 1).

Рис. 1. Зависимость прочности брикета от температуры нагрева битума.

Как видно из рис. 1, при изменении температуры нагрева битума от 100 до 300°C прочность угольного брикета изменяется. Увеличение температуры нагрева битума на каждые 50°C вызывает определенный рост прочности брикета, но нагрев битума свыше 200°C вызывает резкое падение прочности получаемого брикета.

На рис. 2 представлены результаты исследования зависимости прочности брикетов от концентрации связующих, битум-глина.

Из рис. 2 видно, что состав комплексного связующего 10 % битум + 10 % глина является оптимальным: у брикетов достигнута наибольшая прочность 6,7 МПа.

Рис. 2. Зависимость прочности брикетов от концентрации связующих битум-глина.

Брикеты после 2-часового пребывания в воде теряют прочность всего на 11–16 %, а водопоглощение брикетов через 24 ч составляет всего 6,4–7,8 %. Это свидетельствует о высокой степени водостойкости разработанного комплексного связующего.

По данным технического анализа исследуемые брикеты относятся к сравнительно малосернистому (общая сера 0,7 %) и среднеминерализованному угольному топливу. Брикеты характеризуются высокой теплотворной способностью (5500 ккал/кг), имеют высокий выход летучих веществ.

По показателям механической прочности и водостойчивости брикеты принимали следующие значения:

прочность на сбрасывание, не менее, % 85,0

прочность на сжатие, не менее, МПа 5,0

водопоглощение, не более, % 8,0

Вывод

Исследования показали, что на основе битума полученного терморазложением бурого угля и бентонитовой глины можно получить водо и термостойкий угольный брикет из штыбов.

Литература:

1. Джаманбаев А.С., Текенов Ж.Т., Баймендиева А.Ш. Брикетирование углей Киргизии.-Бишкек: Илим.1991.-С.124.

2. Жумалиев К.М., Алымкулов С.А., Асанов А.А., Сарымсаков Ш. Исследование и разработка технологии производства угольных брикетов для промышленных и коммунально-бытовых нужд.-Бишкек.-С.2012.-254.

УДК: 802/809.20

Кулубекова А.О., ф.и.к., доцент
Ош мамлекеттик университети

ДИСКУРС ЛИНГВИСТИКАЛЫК ИЗИЛДӨӨНҮН ОБЪЕКТИСИ КАТАРЫ

DISCOURSE AS AN OBJECT OF LINGUISTIC STUDIES

Аннотация: Макалада дискурс түшүнүгү каралып чыгып, ага ар түрдүү авторлор тарабынан берилген аныктамалар талдоого алынды. Мында дискурс – кеп, тилдик ишмердүүлүк процесси жана сүйлөө ыкмасы экендиги аныкталды.

Аннотация: В статье рассмотрены понятия дискурса, анализ определений данных разными авторами. Показаны, что дискурс – речь, процесс языковой деятельности и способ говорения.

Abstract: The article deals with the concepts of discourse, analyses the definitions given by different authors, shows that discourse is the real communication, the process of language activity and the way of speaking.

Ачык сөздөр: дискурс, дискурс түшүнүгү, когнитивдик процесс, аныктама, лингвистика, кеп, тилдик ишмердүүлүк, өз ара аракет, адресат, адресант.

Ключевые слова: дискурс, понятия дискурса, когнитивный процесс, определение, речь, лингвистика, языковая деятельность, взаимодействие, адресат, адресант.

Key words: discourse, concepts of discourse, cognitive process, linguistics, speech, definition, speech, language activities, interaction, addressee, sender.

Кийинки жылдары өнүгүп келе жаткан антропо өзөктүк лингвистикада, когнитивдик-лингвистикада *дискурс* маселеси сыяктуу жаңы багыттар тилдин жеке, обочолонуп турган абалын эмес, адамдын кабылдоо, ойлоо, түшүнүү, башкага жеткирүү жөндөмдүүлүгү менен байланыштырылып изилденүүдө. Жаңы тилде жазылган текст мурда түшүндүрүлүп жүргөндөй, өз алдына башка формалдуу дүйнө эмес, ошол тилди пайдаланган адамдын маалыматы, алынган маалыматты кабыл алуучу менен жеткирүүнүн белгилүү бир жемиши. Башкача айтканда, кийинки жылдарга чейин кыргыз адабий тилиндеги стилдер, жанрлардын түрлөрү, белгилүү бир текст, тилдик структура, сүйлөөнүн белгилүү бир типке түшүрүлгөн формалары иретинде изилденсе, азыркы тапта булардын бардыгы маалыматты айтуучу (адресант) жана кабарды кабыл алуучу (адресат) ортосундагы өз ара карым-катнашка негизделет. Натыйжада азыркы илимде *дискурс – текст – жанр* типтерин жайылтууга багытталган жумуштар акырындык менен болсо да жүзөгө ашырыла баштады.

Биздин изилдөөбүздүн темасы базистик түшүнүк, *дискурс* терминин түшүнүгүн кеңири иликтөө болуп эсептелет. *Дискурс*–кеп, тилдик ишмердүүлүк процесси; сүйлөө ыкмасы. *Дискурс* гуманитардык илимдердин катарында көп маанилүү термин, лингвистика, адабият таануу, семиотика, социология, философия, этнология жана антропология сыяктуу илимдердин тике же кыйыр түрдөгү предмети болуп саналат. *Дискурс* термини лингвистикада XX кылымдын экинчи жарымынан бери колдонулуп келсе да азыркы учурда так жана жалпыга белгилүү аныктамасы жок, мына ушул жагдай да бул терминдин актуалдуулугуна шарт түзүүдө.

Биздин максатыбыз *дискурс* түшүнүгүнүн көп маанилүүлүгүн иликтөө жана бир кыйла тагыраак, толугураак аныктамасын таап чыгуу болуп саналат. Андыктан көптөгөн окумуштуулардын, лингвисттердин ой-пикирлерине талдоо салып, алгылыктуу деген аныктамаларды караштырабыз.

Дискурс термини – кийинки учурда кеңири колдонулуп, көптөгөн илимдерде (лингвистика, саясат таануу, философия, психология, педагогика, маданият таануу, искусство таануу, математика, адабият таануу ж.б.) байма-бай кездешүүчү термин. Ушундай кеңири чөйрөдө колдонулуп жаткан тилдик жаңы кубулуш окумуштуулар тарабынан тигил же бул илимий концепцияга байланыштуу түрдүүчө түшүндүрүлүшү

мүмкүн. Г.Г. Слышкин: “*Дискурс* термини азыркы лингвистикада жаңы статуска ээ болду, өз учурунда аны түшүнүүдө кээ бир ачык эместик жана колдонууда баш аламандык болуп келди, ал жаңы, модалуу термин болгондуктан, көбүнчө илимий иштерде маалымат берүүгө караганда паролдук функцияны аткарат” – деген пикирин айтат [11].

Чет өлкөлүк изилдөөлөрдө *дискурсту* лингвистикалык бир кылдуу эмес кубулуш катары карашат. Мисалы, ким экендигин айтуу керек? П.Серио “*дискурс*” термининин сегиз маанисин бөлүп көргөзөт:

- “кептин” эквиваленттик түшүнүгү;
- бардык конкреттүү сүйлөшүү;
- өлчөмү жагынан фразадан жогору турган бирдик;
- айтылган кептин кабыл алуучуга тийгизген таасири (кептин кандай жагдайда айтылгандыгын эске алуу (прагматиканын алкагында));
- сүйлөөнүн негизги тиби болгон пикир алышуу;
- тилдик бирдиктерди колдонуу, алардын кептеги актуалдашуусу;
- социалдык жана идеологиялык жактан чектелген кеп, мисалы, *саясий дискурс*, *медициналык дискурс*, *аскер дискурсу* ж.б.;
- тексти түзүүчү шарттарды изилдөөгө багытталган теориялык конструкт [10].

Дискурс теориясынын тамыры Т.А. ван Дейквандын көз карашы боюнча эки миң жыл илгерки риторика жана поэтиканын трактовкаларына келип такалат [6]. Бирок анын азыркы таптагы өнүгүү багыты ХХ кылымдын экинчи жарымына туура келет. *Дискурстун* түшүндүрмөлөрү кийинки жылдарда бир кыйла деңгээлде өзгөрдү. Орус тилине *дискурс* сөзү термин катары лингвисттер, философ-структуралисттер жана пост-структуралисттердин эмгектери аркылуу кабыл алынгандыгын белгилеп кетүү зарыл (Бенвениста, Серля, Ван Дейка, Халлидея, Фуко ж.б.).

Дискурс термини француз тилинде “*discours*” – сүйлөө, ал эми англис тилинде – “*discourse*” – талкулоо, айтуу, сүйлөө деген мааниде колдонулуп жүргөндүгү баарыбызга маалым. Бул термин биринчи жолу америкалык лингвист З. Харрестин 1952-жылы жарыяланган “Дискурс-анализ” аттуу макаласында колдонулган [14]. Ушундан кийин көптөгөн лингвисттер бир канча жылдар бул терминге туура, так аныктама берүүгө далалат кылышкан, бирок, алар *сүйлөө* жана *текст* түшүнүктөрүнүн чегинен чыга алышкан эмес. Так ушундай “*дискурс*” түшүнүгү Ю. Хабермастын “Коммуникативдик компетенция теориясына даярдык” аттуу эмгегинде бул терминдин маани-маңызы бир кыйла тагыраак аныкталган. Ю. Хабермас “*дискурса*” төмөнкүдөй белгилер таандык деп карайт: карым-катнашка, пикир алышууга (ички мамиле), ошол учурдагы коомдук жашоодо калыптанган нормалар, эрежелер жана негизги баалуулуктар жыйнагынан турган идеологиялык тил [12]. Мындагы *идеология* “жалпы белгилер тартиби” деген мааниде колдонулат. Айрыкча *дискурс* лингвистикалык, адабий теориялык жана философиялык изилдөөлөрдө “түрдүү кубулуштарды сүрөттөө үчүн колдонулган көп маанилүү түшүнүк” катары таанылууда.

Амстердам университетинин профессору Т. ван Дейк *дискурсту* коммуникациянын көз карашында карайт. Ал *дискурсту* кең мааниде “Белгилүү бир мезгилде, алкактык контекстте коммуникативдик аракеттин процессинде болуучу, сүйлөөчү менен угуучунун ортосундагы коммуникативдик окуя” – деп белгилейт [5]. Бул коммуникативдик аракет оозеки же жазуу жүзүндө, вербалдык жана вербалдык эмес түзүмгө ээ болушу мүмкүн. Тар мааниде “*дискурс*” коммуникативдик аракеттин бүткөн же улануучу “продукциясы”, реципиенттер тарабынан жазуу жүзүндөгү же оозеки интерпретациялоонун натыйжасын билдирет.

А.П. Булатова *дискурстун* эки негизги өзгөчөлүгүн белгилейт:

- *дискурс* тексттен же айтымдан айырмаланып, колдонуучунун аны кандай аныктоосуна көз каранды болбостон, ал акыл-эс түшүнүгүн кабылдайт;

- *дискурс* түз сызыктуу эмес жана удаалаш бүтпөйт, айтылгандардын бардыгы *дискурс* болуп эсептелет [3].

Ал эми А. Греймас жана Ж. Куртэлердин биргелешкен “Семиотика. Тил теориясынын түшүндүрмө сөздүгү” деген эмгегинде *дискурс* түшүнүгүнүн колдонулушун карап чыгышкан. Мында *текст дискурса* карама-каршы коюлат жана ал *дискурста* продукт, материя катары актуалдашкан *айтым* же *кеп* деп берилсе, тилдик көз карашта *дискурс* бул – *процесс* катары көрсөтүлөт. Муну терендетип караганыбызда, *текст* менен *дискурстун* табиятында мындай түшүнүктүн тамыры *латын* тилине кетет, анда “*discursus*” кыймылдын аталышы, ал эми “*textus*” – предметтин аталышы, кыймылдын жыйынтыгы дегентүшүнүккө жакын берилет [4].

Дискурс – белгилүү бир максатка, идеяга багытталган тилдик акт. Анын негизги максаты угуучунун эмоциясына, эркине, интеллектине, белгилүү бир чечим кабылалуусуна таасир этүү болуп саналат. *Дискурс* жөнүндө Н.Д. Арутюнованын изилдөөсүндө: “*Дискурс* – тилден тышкары – прагматикалык, коомдук-маданий, психологиялык факторлорду бириктирген бири-бирине байланышкан, окуялуу аспектеги текст, белгилүү максатка багытталган коомдук аракет иретинде каралуучу *кеп*. Адамдардын когнитивдик аң-сезиминде өз ара карым-катнаш механизмине катышуучу компонент, айрыкча *дискурс*, бул “жашоо-турмуш менен тыгыз байланышкан “*сөз*” – деп белгилейт [1]. Бул жагынан алып караганда, *дискурстун* түшүнүгү абдан кенен. Анткени бул – оозеки да, жазма да көрүнүшкө ээ болгон, адресант менен адресаттын ортосундагы карым-катнашты гана билдирбестен, алардын бүткүл табиятын, турпатын сүрөттөгөн, алардын аң-сезимине таасир этип гана тим болбостон, ой-санаасынын кандай экендигинен да кабардар болгон өзгөчө кубулуш. Бул жөнүндө Т. ван Дейк “... *дискурс* обочолонгон тексттик же диалогдук структура эмес. Баарынан мурда ал коммуникацияга катышуучулар тууралуу да, маалыматтын кабылдануу процесси тууралуу да түшүнүк берүүчү коомдук контекстти камтыган көп кырдуу коммуникативдик кубулуш” – деген корутундуга келип такалат [6]. Демек, *дискурстун* негизги бир максаты белгилүү бир чөйрөдө угуучунун интеллектине, эмоциясына, эркине, белгилүү чечим кабыл алуу жөндөмүнө таасир этүү менен берилген маалыматтын маанилүүлүгүн жеткирүү болуп эсептелет.

Азыркы тапта изилдөөчүлөр *дискурстун* колдонуш алкагына байланыштуу бир нече түргө бөлүп жүргөндүгү белгилүү. *Дискурстун* түрлөрүнө: *илимий дискурс*, *чечендик дискурс*, *аскер дискурсу*, *поэтикалык дискурс*, *масс-медиа дискурсу*, *реклама дискурсу*, *юриспруденция дискурсу*, *экономикалык дискурс*, *педагогикалык дискурс* ж.б. кирет. Демек, *дискурс* – тилдик коммуникациянын түрү. Кең мааниде, *дискурс* дегенибиз мезгилдин маданий тилдик контексти. Ага руханий-идеологиялык мурас, көз-караш, дүйнө таануу кирет. Тар мааниде, *дискурс* деп кандай гана болбосун маанилүү, күнүмдүк иш-аракеттин конкреттүү тилдик чындыгы аталат.

Дискурс түшүнүгүнүн көп маанилүүлүгү жөнүндө сөз кылганда Н.Н. Белозерованын “Парадоксы дискурса” деген эмгегин айпай кетүүгө болбойт, анда орто кылымдан баштап биздин заманга чейинки *дискурс* сөзүнүн маанисинин келип чыгышы жана өзгөрүшү талданган [2]. Кийинчерээк, XIX кылымда Якоб жана Вильгельм Гриммдердин («*Deutsches Wörterbuch*», 1860) сөздүгүндө *дискурс* сөзү полисемиялуу болуу менен төмөндөгүдөй маанилерди берет:

- 1) Диалог, аңгемелешүү, сүйлөшүү;
- 2) Кеп, лекция. Дал ушул *дискурс* сөзүнүн *кеп* же *сүйлөө* деген мааниси азыркы батыш лингвисттеринин эмгектеринде байма-бай кездешүүдө (*oral discourse*, *free indirect discourse*).

Н.Д. Арутюнованын чоң энциклопедиялык сөздүгүндө жарык көргөн “Дискурс” аттуу макаласы менен таанышып чыгып, *дискурс* термини биринчиден, *сүйлөө* семасына таандык, демек, анын француз тилинен келгендигин көргөзүп турат деген жыйынтыкка

келебиз [1]. Мындан тышкары, Н.Д. Арутюнова аны “турмуштун чордонунда кайнаган кеп” катары карайт [1]. Е. И. Шейгал *дискурсту* “коммуникация түзүмүнүн реалдуу жана потенциалдуу өлчөмү катары” аныктаса [13], И.А. Мальковскаянын пикири боюнча, *дискурс* “коммуникациядагы аң-сезимдүү аракеттин деңгээли” катары берилет [9].

Н.Д. Арутюнованын трактовкасында *дискурс* термини, *дискурс – кеп – текст* деген түшүнүктөрдүн өз ара байланыштуу экендиги айтылат. Жалпысынан алганда, *дискурс* терминин Н.Д. Арутюнова жогоруда белгилеп кеткен сөздүгүндө үч позицияны карайт:

- *дискурс* – бул экстралингвистикалык-прагматикалык, психологиялык жана башка факторлордун жыйындысында байланышкан текст;

- *дискурс* – бул окуялардын негизинен алынган текст;

- *дискурс* – бул максаттуу багыттагы социалдык аракет, адамдар жана алардын аң-сезиминдеги механизмдеринин өз ара аракеттеринде катышуучу компонент катары каралуучу кеп (когнитивдик процесстерде). Мындан тышкары Н.Д. Арутюнова *дискурсту* “турмушка сүңгүп кирген” кеп катары карайт [1].

Дискурс термининин классикалык аныктамасы жана түшүнүгү В.И. Карасик тарабынан төмөндөгүчө сунушталат: “*Дискурс* – бул көп жактуу кубулуш, ал коммуникативдик негизде вербалдык пикир алышуу, структуралык-семантикалык негизде – сүйлөм деңгээлинен жогору турган тексттин фрагменти, структуралык-стилистикалык аспектиде – оозеки кептеги тексттик эмес түзүм, социалдык-прагматикалык негизде – “пикир алышуу жагдайга сүңгүп кирген текст” [7]. В.В. Красных – *дискурсту* кептин вербалдашкан ойлоо аракети катары карайт [8].

Орус лингвистикасында *дискурс* сөзү “*речь, кеп, сүйлөө*” деген маанини берип, “*текст*” маанисинин синоними катары колдонулуп келген, бирок акырындап анын мааниси кеңейип келүүдө. Алардын негизгилерин кароонун, жогорудагыдай окумуштуу-лингвисттердин аныктамаларын талдоонун негизинде *дискурсту* жөн гана *текст* эмес, түрдүү экстралингвистикалык факторлорду ичине камтыган *коммуникативдик кубулуш* деп түшүнсөк жөндүү болот.

Дискурс – текст түзүүчү (автор, адресат) менен тексти кабылдоочу (адресант) бирдикте каралат, жаңы тилдик фигура “*таануу дүйнөсү*” эскире турган текст. Демек, *дискурс* – кептик ишмердиктин касиетин көрсөтүүчү тилдик бирдик, эмпирикалык тажрыйбалардын жыйынтыгы. Атап айтканда, дискурстагы мындай тилдик ишмердиктин төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрүн байкаса болот:

- 1) сүйлөө деңгээли;
- 2) улуттук таануу деңгээли;
- 3) кеп корутундусу, түшүнүк, ойлоо, сезүү деңгээли;
- 4) интеллектуалдык деңгээли;
- 5) жандуу турмуштук окуяга байланышы;
- 6) белгилүү бир максатка багытталгандыгы;
- 7) экстралингвистикалык факторлорду ичине камтыган *коммуникативдик кубулуш*;
- 8) дүйнө таануу деңгээли ж.б.

Көрсөтүлгөн деңгээлдерге ээ болбогон тексттер *дискурс* боло албайт жана алардын авторлору да тилдик образ даражасына көтөрүлө албайт. Себеби *дискурста* сырткы дүйнө ар тараптуу ачылат да, “*жеке тил дүйнөсү*” пайда болот. Демек, *дискурстун* негизги өзгөчөлүгү – аны түзүүчү тилдик фигуранын көз карашы менен таанымын, көркөмдүк дүйнөсүн окурманга же угуучуга жеткирүү болуп саналат. Башкача айтканда, *дискурс* – тилдик ишмердиктин текстке берген таануу дүйнөсү, “*өздүк дүйнөнүн тилдик образы*”. Таануу кызматы ар бир инсанда ар түрдүү даражада болгондуктан, тилдик форма, кептик аракеттин тилдик образы да ар түрдүү сыпатталат.

Жогоруда *дискурс* термининин маңызы жөнүндө айтылган теориялык көз караштарды негиз кылып төмөндөгүдөй жыйынтыкка келебиз: *дискурс* категориясы коммуникативдик лингвистикада эң негизги түшүнүктөрдүн бири болуп эсептелет,

дискурс терминин изилдөө – тил жана ой-жүгүртүүнүн өз ара аракетинин актуалдуу маселелеринин бири. *Дискурс*– прагматикалык, социалдык, маданий, психологиялык, ар түрдүү экстралингвистикалык факторлордун жуурулушу аркылуу куралган текст, кептик структура, жандуу турмуштук аспекти, адамдардын өз ара карым-катышын, алардын максаттуу социалдык маданий, саясий иш-аракетин, когнитивдик процесстерди чагылдырып, аларга таасир эткен кептик ишмердик, кептик түзүм, жашоо-турмуштун чыныгы окуясында активдүү катышкан кеп, анын акыркы баскычы – текст. *Дискурс* түшүнүгү прагматикалык жактан шартталган, коюлган максаты боюнча, тексттик структуранын түрлөрү боюнча айырмаланган кептин типтерин атоо үчүн колдонулат. *Дискурс* – кеп, тилдик ишмердүүлүк процесси; сүйлөө ыкмасы.

Дискурс – гуманитардык илимдердин катарында көп маанилүү термин, лингвистика, адабият таануу, семиотика, социология, философия, этнология жана антропология сыяктуу илимдердин тике же кыйыр түрдөгү предмети болуп саналат. *Дискурс* азыркы учурда так жана жалпыга белгилүү аныктамасы жок, мына ушул жагдай бул терминдин актуалдуулугуна шарт түзүүдө. *Дискурс* теориясын изилдөө тарыхы жарым кылымдай илгери башталса да, кыргыз тил илиминде бул маселе жакынкы гана жылдары изилдене баштаган жаңы багыттардын бири, бул келечектеги тил илиминде изилдөө объектинге ээ боло алат.

Адабияттар:

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс [Текст]: / Н.Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева – М.: Сов. Энциклопедия, 1990. – С. 136–137.
2. Белозерова Н.Н. Парадоксы дискурса [Текст] / Белозерова Н.Н. – Language and literature, - 2002.-№ 13. – <http://www.tgu.ru>.
3. Булатова А.П. Лингвио-когнитивный анализ искусствоведческого дискурса (тематические разновидности – музыка, архитектура) [Текст] Булатова А.П.: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.01 / Булатова Александра Петровна. – М., 1999. – С.276 .
4. Греймас А. Ж., Курте Ж., Семиотика. Объяснит, словарь теории языка, пер. с франц., в сб.: Семиотика. М.. 1983. –С. 389.
5. Дейк, ван Т.А. Стратегии понимания связного текста [Текст] / Т.А. ван Дейк, В. Кинч // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1988. – Вып. 23. – С. 153–212.
6. Дейк, ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация: пер. с англ. [Текст] / Т.А. ван Дейк. – М.: Прогресс, 1989. – С. 312.
7. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс [Текст] / В. И. Карасик. – Волгоград: Перемена, 2004. – С. 390.
8. Красных В.В. «Свой» среди «чужих»: миф или реальность? [Текст] / Красных В.В.М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – С.375.
9. Мальковская, И. А. Знак коммуникации. Дискурсивные матрицы [Текст] / И. А. Мальковская. М.: Едиториал УРСС, 2004. – С.240.
10. Серио П. Как читают тексты во Франции [Текст] / Серио П. – Квадратура смысла. М., 1999. -С. 26-27.
11. Слышкин Г.Г. Дискурс и концепт (о лингвокультурном подходе к изучению дискурса) //Языковая личность: институциональный и персональный дискурс [Текст] / Слышкин Г. Г. – Волгоград: Перемена, 2000. – С. 38-45.
12. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне: пер. с нем. [Текст] / М.М. Беляева и др.– М.: Весь мир, 2003. – С.416.
13. Шейгал Е.И. Семиотика политического дискурса. Монография. [Текст] / Шейгал Е.И. – Москва– Волгоград: Перемена, 2000 (а). – 367 с.
14. Harris Z. Discourse analysis // Language. 1952/ V. 28.№ 1. P. 1-30.

УДК: 802/809.20

Кулубекова А.О., ф.и.к., доцент,
Токтогулова Г., магистрант (ЛИ-1-15)
Ошский государственный университет

ПОНЯТИЕ "ОТРИЦАНИЕ" И ЕГО ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

THE CONCEPT OF "NEGATION" AND ITS LINGUISTIC MEANS OF EXPRESSIONS IN THE ENGLISH LANGUAGE

Аннотация: В данной статье рассматриваются подходы к пониманию отрицания в английском языке. Особое внимание уделено морфологическим, лексическим, синтаксическим средствам выражения отрицаний в английском языке.

Abstract: The article deals with the concept of negation in the English language. The particular attention is given to the morphological, lexical and syntactical means of negation expressions in the English language.

Ключевые слова: понятие отрицание, утвердительное предложение, отрицательное предложение, лингвистическая категория, семантическая категория, морфологические, лексические, синтаксические средства.

Key words: concept of negation, linguistic negation, affirmative sentence, negative sentence, linguistic category, semantically category, morphological, lexical, syntactical means.

Настоящая работа посвящена пониманию отрицания в современном английском языке. Лингвистическая категория отрицания занимает особое место среди языковых категорий, так как наиболее ярко и непосредственно выражает соответствующую категорию логики, указывая на взаимосвязь между языком и мышлением, языком и объективной действительностью. Именно высокой частотностью встречаемости отрицания следует, в первую очередь, объяснить большой интерес, проявленный к данному явлению языковедами различных лингвистических направлений разных стран, изучающих его на материале ряда языков мира, и в том числе английского языка.

Несмотря на то, что проблема, связанная с отрицанием разработана довольно серьезно, она все же остается *актуальной*, так как современный уровень развития языкознания, достижения в лингвистике текста открывают неизученные перспективы и новые аспекты исследования лингвистической категории отрицания, которые частично изучены и нуждаются в пересмотре лингвистических теорий и стало *объектом* исследования в германистике.

Целью данного исследования является выявление языковых средств выражение отрицания в английском языке. Проблема отрицания и его выражения, являясь достаточно сложной и актуальной, исследуется в философском, логическом, лингвистическом, а в последнее время и в психолингвистическом аспекте.

Термин "отрицание" в философию ввел Гегель, но он вкладывал в него идеалистический смысл. Понимание отрицания в философии сводится к одному из важнейших законов диалектики - закону отрицания, сущность которого заключается в том, что отрицание не есть простое уничтожение отжившего в процессе развития, оно подразумевает усвоение на новом этапе всего лучшего, положительного, что было создано на предыдущем этапе развития. В этом заключается сущность развития. С точки зрения диалектики отрицание равноправно утверждению.

Логическое отрицание, несмотря на его тесную связь с философскими категориями («определение сущности логического отрицания является философской проблемой») [4], принципиально отличается от философского, т.е. диалектического отрицания.

Отрицание всегда являлось объектом и лингвистики и формальной логики. С точки зрения формальной логики отрицание представляет собой "... логическую операцию,

противопоставляющую истинному суждению неистинное, ложному суждению неложное суждение указывающую на несоответствие предиката субъекту или образующую дополнение к данному классу” [4].

По мнению многих лингвистов как Ж. Ван Гриннекен, Б.Г. Дельбрюк и О. Есперсен отрицание интерпретируется как порождение различных психических реакций говорящего, как выражение чувства сопротивления или запрет, как экспликация того, что ощущается противоречием между ожидаемым (или вообще возможным) и действительным, как отражение чувства разочарованности, контраста, чувства отвращения и т.д [3].

Таким образом, согласно данной концепции, отрицание выступает не как отражение действительности, а как проявление психики человека, его психологических и эмоциональных чувств. Отрицание есть коммуникативная операция, отклоняющая или корректирующая мнение адресата, то есть отрицание есть речевой акт, цель которого не в сообщении новой информации, а в том, чтобы опровергнуть мнение адресата. В теоретическом отношении отрицание является утверждением несуществования. В отрицательном суждении отрицание может быть направлено или на все его содержимое или на связь субъекта и предиката; в языке отрицание выражается словом «нет», «не», «неверно, что».

Отрицание - одна из свойственных всем языкам мира исходных, семантически неразложимых смысловых категорий, которые не поддаются определению через более простые семантические элементы. Сторонники психологической концепции (Есперсен О. Х., Потенбня А.Ф и др.) трактуют отрицание как чисто субъективное проявление человеческой психики [2; 6]. Отрицание - элемент значения предложения, который указывает, что связь, устанавливаемая между компонентами предложения, по мнению говорящего, реально не существует или, что соответствующее утвердительное предложение отвергается говорящим как ложное. Чаще всего отрицательное высказывание делается в такой ситуации, когда соответствующее утвердительное было сделано ранее или входит в общую презумпцию говорящих. Отрицание - англ. - *negation* - выражение при помощи лексических, фразеологических, синтаксических и т.др. Например: *She wants no more ice cream.* – Она не хочет больше мороженого

В этом примере в английском предложении отрицание выражено при помощи отрицательной частицы *no*, и при переводе на русский язык отрицание передается также отрицательной частицей *не*. Существует большое количество различных мнений, подходов к изучению категории отрицания, но мы рассмотрим только самые основные.

А.М.Пешковский определяет отрицание как элемент значения, который указывает, что связь между компонентами предложения, по мнению говорящего, реально не существует. Однако это определение тавтологично, так как само содержит отрицание [5]. По Ш.Балли, отрицание в предложении указывает, что соответствующее утвердительное предложение отвергается говорящим как ложное [1]. Эта формулировка исходит из того, что отрицание – это *речевой акт*. Между тем отрицание может входить в состав условий, презумпций и других составных частей высказывания, которые не имеют самостоятельной *иллокутивной силы* (например: *Если он не придет, все пропало*), так что и это определение не годится. Отрицание, вопреки общему представлению, не аналогично утверждению: утверждение – это речевой акт, а отрицание строит *пропозицию*, которая может использоваться в речевом акте, а может быть частью более сложной пропозиции. Остается признать, что отрицание в языке принадлежит к числу исходных, не толкуемых понятий.

С его точки зрения, в основе отрицания лежит развитие идеи, мысли. Отрицание - логическая связка, с помощью которой из данного высказывания получается новое, причем, если исходное высказывание истинно, его отрицание будет ложным, и наоборот. Отрицательное высказывание является, таким образом, сложным высказыванием: оно

включает в качестве своей части отличное от него высказывание. Полный смысл понятия отрицания высказывания задается условием: если высказывание А истинно, его отрицание Б ложно, и если А ложно, его отрицание Б - истинно.

Высказывание А(истинно) _____ Высказывание Б(ложно)

Высказывание А(ложно) _____ Высказывание Б(истинно)

Многие лингвисты, такие как: О. Есперсен, А. А. Потебня занимались проблемой отрицания, рассматривали отрицание с различных сторон и выдвигали свои концепции [2; 6]. По мнению Р. И. Ибаньесу отрицание можно определять как синтаксическую категорию. Он считает, что отрицание не всегда реализуется только отрицательной формой; оно может быть выражено и другими языковыми способами или же имплицитно. Поэтому отрицание – это чисто семантическая категория, выраженная самыми различными морфологическими и синтаксическими средствами. По мнению автора, утверждение и отрицание – два полюса одного измерения [7]. Отрицание есть чисто лингвистическая категория, так как в прагматике не существует альтернативы «утверждение и отрицание»: как положительные, так и отрицательные предложения могут выражать одно и то же положение дел, например: *Miss Carolinewasnomorethantwenty-one. She looked and smelled like a peppermint drop /8, с.18/. He is **not** sleeping at the moment. He is awake. /9, с.141/.*

Средства выражения отрицания в английском языке различают следующие средства выражения:

1. Морфологические а) отрицательные префиксы (*in, un, mis, dis, anti, counter*); б) отрицательные суффиксы (*less*);

2. Лексические а) отрицательные местоимения (*neither, nobody, nothing, no one, etc*); б) отрицательные наречия (*nether, nowhere, seldom, etc.*); с) отрицательные глаголы (*deny, gainsay, disclaim, etc.*); д) отрицательные существительные (*lack, shortage, dearth, etc.*).

3. Синтаксические а) отрицательная частица *not*; б) отрицательный союз *neither ... nor*; с) отрицательные предлоги (*without*); имплицитное отрицание.

1. К морфологическим способам выражения отрицания относится аффиксация, представленная префиксацией и суффиксацией. В словообразовательных процессах, происходящих в английском языке, занимают особое положение. Прежде всего, они, как правило, не образуют новых частей речи, один и тот же префикс может, и образует новые слова от разных частей речи. Вновь образованные слова остаются той же частью речи, от которой они образованы, например: *trained*(обученный) – *untrained* (необученный) *ability* (способность) – *disability* (неспособность) *trust* (доверие) – *distrust* (недоверие) *responsible* (ответственный) – *irresponsible* (безответственный). Наиболее обширная группа префиксов в английском языке - префиксы отрицательного значения.

2. Собственно лексическим способом выражения отрицания является способ выражения при помощи глаголов с отрицательным значением, к таким глаголам относятся: *-to doubt* (сомневаться) *I doubt whether he was really able to do that.* - *to fail* (не суметь, не справиться) *I waved to Katherine, but **failed** to attract her attention.* Также этот способ отрицания относится и к некоторым существительным: *-lack* (недостаток, нехватка) *He used to have **alack** of money.* Отрицательные наречия: - *hardly* (едвали) *We could **hardly** understand him.* Данный способ выражения отрицания частями речи есть собственно лексический способ выражения отрицания.

Отрицательные местоимения указывают на отсутствие предмета или признака. Они соотносительны, с одной стороны, с неопределенными местоимениями, с другой стороны - с обобщающими, отрицая наличие понятия (*some, any, somebody, someoneanybody, anyone, neither, nobody, nothing, no one, etc*). Например: ***Nobody** in Maycomb just went for a walk /8, с. 58/.*

3. Синтаксический способ выражения отрицания возможен, потому, что диалектически взаимосвязанные грамматические категории утверждения и отрицания

составляют бинарную одномерную, следовательно, нейтрализуемую, оппозицию. К синтаксическим средствам относится ряд отрицательных слов *no, none, neither, nobody, never, nothing* и другие, которые придают отрицательное значение всему предложению в целом. Они выступают самостоятельными членами предложения, и не прикреплены к какому-либо члену предложения. Например: *I never knew how old Mr. Radley made his living.../8, с. 10/*. *Miss Caroline was no more than twenty-one /8, с. 18/*. *None of them had done an honest day's work.../8, с. 35/*.

В ходе данной работы мы выяснили, что отрицание - это выражение при помощи различных языковых средств отсутствия, противоположности. Кроме того, категория отрицания может быть логической, лексической и грамматической категорией.

Логическое отрицание, то есть его формальное содержание есть языковая универсалия, поскольку оно находит выражение в системе всех известных языков мира. Однако формальной логике известны только противоположные полюсы суждений: утвердительные и отрицательные. Отрицание логическое, в отличие от утверждения, которое характеризуется нулевым показателем в языке, получает свое выражение с помощью лексических, синтаксических и грамматических средств языка. Кроме того, отрицание может быть выражено эксплицитно (на лексическом уровне - при помощи отрицательных аффиксов, частиц и грамматическими средствами) и имплицитно (словами с отрицательной семантикой и различными синтаксическими конструкциями).

Следует заметить, что логическое значение отрицания и языковое выражение отрицания могут не совпадать. Так, отрицательные языковые формы не всегда выражают логическое отрицание, то есть положительные языковые формы могут выражать логическое отрицание – отрицательные понятия и наоборот.

В результате анализа средств выражения отрицания выяснилось, что авторы произведений отдают предпочтение грамматическим средствам выражения отрицания, другие средства выражения, а именно морфологические, лексические и синтаксические, также имеют место, но в меньшем объеме.

Литература:

1. Балли Ш. Французская стилистика [Текст] / Балли Ш. – М.1961.
2. Есперсен О. Философия грамматики [Текст] / Есперсен О. Под ред. и с предисловием проф. Б.А. Ильиша. – М.: Высшая школа, 1958. – С.405 .
3. Грамматика английского языка: Морфология [Текст]: Учеб.пособие /
4. Н.А.Кобрина, Е.А. Кариева, М.И, Осовская, К.А. Гузеева. – М.: Просвещение, 1996. – С.288.
5. Кондаков Н.И. Лингвистический словарь [Текст] /Кондаков Н.И. – М.: Наука, 1971. – С.367.
6. Пешковский А. М.Русский синтаксис в научном освещении [Текст] / Пешковский А. М.– 7-е изд. М., 1956; 8-е изд. -М. 2001.
7. Потеня А.А. Из записок по русской грамматике Т. 1-2. [Текст] / Потеня А.А. – М.,1958.
8. Практическая грамматика английского языка [Текст] / Учебное пособие. – 2-е из-ние, перераб. Ч.П. Крылова, Е.В. Крылова. – М.: ЧеРо, 1998. – С.292.
9. Harper Lee. To Kill a Mockingbird.2003. –С. 320.
10. White Stocking. 2001. – С.320.

УДК: 802/809.20

Кулубекова А.О., ф.и.к., доцент,
Фозилов Ш., магистрант (ФИ-1-15)
Ошский государственный университет

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЗНАЧЕНИЯ АНГЛИЙСКИХ ГЛАГОЛОВ "TO COME" И "TO GO"

LEXICAL MEANINGS OF THE ENGLISH VERBS "TO COME" AND "TO GO".

Аннотация: В данной работе рассмотрены различные лексические значения глаголов "to come" и "to go" в английском языке, даны объяснения механизмов переосмысления исходных значений и выявлены характерные особенности этих глаголов.

Abstract: This article deals with the different lexical meanings of the English verbs "to come" and "to go". Given the explanation arrangements of rethinking the initial meanings and turned out the characteristic features of these verbs.

Ключевые слова: глагол, способы действия, сфера, когнитивный процесс, дефиниций, речь, языковая деятельность, действия.

Key words: verbs, ways of activity, sphere, cognitive process, linguistics features, definition, speech, language activity, action.

Интерес к изучению глаголов "to come" и "to go" объясняется «смысловой емкостью, уплотненностью структуры, отражающей объектную и субъектную соотношенность, характер и способы действия, среду, в которой происходит действие и т. д. Существенную роль в семантике глаголов играют семы, отражающие способы действия. Отношения аспектуальности и количественные отношения, являясь языковыми проявлениями объективных отношений, определяют «наличие именной и глагольной систем в языке.

Целью данной статьи является попытка систематизации, глаголов *to go*, *to come* и глагольных словосочетаний, обозначающих движение и глагольные действия. Выбор именно этих аспектуальных характеристик объясняется, на наш взгляд, их особой важностью для глагольной семантики, так как еще К. С. Аксаков писал: «... все существующее в пространстве – предмет, все существующее во времени – действие» [1].

Понятие «движение» связано с диалектическим направлением в философии, которое зародилось из древнегреческого «искусства спора» (Зенон, Аристотель, Платон, Прокл) [3]. Основателем совершенной диалектической философской системы является Гегель. В его учении о том, что все приходит к своему отрицанию, заключалось революционизирующее начало жизни и движения мысли.

В некоторых работах ученых (О.С. Ахмановой, В.Г. Гака и др.) предлагается деление глаголов в зависимости от перемещения субъекта или объекта. Отмечается, что непереходные глаголы обозначают перемещение субъекта, а переходные глаголы движения могут обозначать перемещение только субъекта, только объекта или же субъекта и объекта [4].

В нашем исследовании под глаголами движения понимается группа глаголов, которые связаны между собой семантически, морфологически и категориально. Эта группа глаголов указывает на процесс движение в разных направлениях. В работе отобраны и систематизированы лексико-семантические группы парных глаголов английского языка, обозначающих движение: *бежать-бегать*, *ехать-ездить*, *идти-ходить*, *лететь-летать*. В данной работе проводится анализ синонимических глаголов движения в английском языке, собранных из словарей.

На основе словарных дефиниций, исследуемых глаголов и статистического метода, устанавливается строение семантических полей глаголов движения английского языка с учетом выделения основы и периферии [3]. Ядро семантического поля глаголов движения в английском языке составляют глаголы *to go* - *ехать, идти, двигать(-ся), to come* - *приходить, приезжать*.

В качестве ядра семантического поля движения рассматриваются перечисленные два глагола (*идти-go, приходить-come*) в английском языке. Эти глаголы служат таксонной основой для всего синонимического ряда глаголов движения.

На наш взгляд, наиболее частотные глаголы движения принадлежат ядру семантического поля глаголов движения, а менее частотные, особенно редко встречающиеся, – периферии. Для определения частотности мы использовали статистический метод исследования произведений англоязычных авторов и их переводов на русский язык.

Дефиниционное описание глаголов движения английского языка, принадлежащих ядру семантического поля глаголов движения *go* – *идти, ехать, ходить, пойти, ездить, уехать*, и *come* – *приходить, приехать, прибывать, прийти, приезжать* и. т.д., занимающих первое место среди глаголов движения по частотности употребления.

Для этих глаголов "*to come*" и "*to go*" характерны следующие особенности:

1) принадлежность к основному лексическому фонду языка;

2) предметная обобщенность значения, семантическая генерализация – глаголы "*to come*" и "*to go*" выступают иерархическими гиперонимами в значениях "*подходить*" и "*идти*" по отношению к другим лексическим единицам (гипонимам), например "*приезжать, прибывать, появляться*" и "*идти, ехать, двигаться, путешествовать, уходить, уезжать, заниматься (чем-л.)*" соответственно, составляющим периферии лексико-семантического поля;

3) десемантизация – полная или частичная утрата лексической единицей собственного значения: "*слова с широкой понятийной основой... нередко находятся на грани полной десемантизации...; обладая самым общим значением, они как бы созданы для интерпретации соотносимого с ними элемента*" [2]: так, значение глаголов "*to come*" и "*to go*" часто определяется либо послелогом, либо дополнением, например, в сочетании с антонимическими послелогам *"in"* и *"out"*, и *"up"* и *"down"* соответственно, глаголы "*to come*" и "*to go*" приобретают антонимические значения – "*входить – выходить*" и "*подниматься – спускаться*";

4) относительно высокая частотность употреблений;

- непроизводность: глаголы "*to come*" и "*to go*" не образованы от какого-либо другого однокоренного слова, существующего в языке, их основа непроизводна;

- высокая словообразовательная активность: глаголы "*to come*" и "*to go*" образуют множество сложных лексем, например: "*go-getter*" (деловой человек), "*go-ahead*" (стартовый сигнал) и "*overcome*" (преодолевать), "*comeon*" (мошенник, жулик);

Мы в данной работе приводим анализ дефиниций ядерных глаголов *go* и *come* английского языка семантического поля глаголов движения по словарям TheOxfordEnglishDictionary (OxfordUniversity), Большой англо-русский словарь (И.Р. Галперин):

A. Более 40 различных значений глагола "*to go*":

Go – неправильный: *go-went – gone*.

- **to go** – *идти, ходить, пойти; She went to buy some food. Она отправилась за продуктами.*

- *to go for a walk* - *идти, пойти гулять; He goes for a walk in the park twice a week (5).*

- **to go-ехать:**

- *to go by train* – *ехать поездом; She goes to Bishkek by train – Она едет в Бишкек поездом.*

-to go – быть, находиться (в каком-л. положении, состоянии); to go hungry - быть, ходить всегда голодным;

- six months go new itchild– она на шестом месяце (беременности); быть в обращении, ходить (о монете);

переходить из уст в уста; as the story goes– как говорят;

класть, ставить на определённое место; Where is this carpet to go? – Куда постелить этот ковёр?

- идти (о часах); биться (о сердце);

быть в действии, работать (о машине);

- звучать, звонить (о колоколе и т. п.); бить (о часах); I hear the bell's going. Я слышу, как звонит колокола (б).

– to go bang – хлопнуть; взорваться; выстрелить (о ружье): и т.д.

Проведенный анализ словарных дефиниций показал, что ядерный глагол *go-идти* в английско-русском варианте имеет 18 базовых значений. Помимо этого он имеет множество значений, приобретаемых за счет присоединения локативных и темпоральных предлогов: *go about-ходить туда-сюда, go after - искать, go against - противоречить, go ahead – двигаться вперед* и т.д.

Ядерный глагол *come* имеет следующие дефиниционные значения:

Come означает движение в направлении того места, где находится говорящий или слушающий.

Come – неправильный глагол: *come – came – come.*

Б. И более 50 различных значений глагола "*to come*":

- to come – подходить, приходить; идти; to come to the office; Come and see what I have found (5).

to come – прибывать, приезжать; The train comes at three o'clock.

come through / in прибывать (о пароходе, поезде);

- to come – доставать, доходить, достигать; The forest came to the very bank. Лес доходил до самого берега.

- come out at простираться (до какого-л. предела, границы); равняться, составлять; His earnings comes to \$ 1000 a year. Его заработок составляет тысячу долларов в год (б).

- come down = come to - сводиться (к чему-л.); The whole problem comes down to this. Весь вопрос сводится к следующему (б).

- come along / about происходить, случаться (с кем-л. /чем-л.); It came about this way. Это случилось следующим образом.

- come down to – докатиться, опуститься (до чего-л.); The custom has come down to this us from our ancestors. Этот обычай дошёл до нас от наших предков (б).

- come up – прорасти, всходить; The seeds never came up. Семена так и не взошли и.тд (5).

Сплошная выборка по словарям А. Хорнби и The Oxford English Dictionary (Oxford University) обращает на себя внимание не только пестрота и разнотипность дефиниций, но и разнообразие структур анализируемых единиц, среди которых мы выделяем:

а) простые единицы – однозначные глаголы и отдельные ЛСВ многозначных глаголов:

б) сложные единицы – устойчивые выражения глаголы - композиты- семантика простых единиц, как правило, более абстрактна, например: – *come to an end*;

Исходя из нашего понимания природы лексического значения слова, из особенностей изучаемых глаголов "*to come*" и "*to go*" в английском языке и решающей роли контекста для разграничения их значений, каждый из глаголов изучается в системе их функционирования в речи.

Как показало наше исследование, основная номинативная сема проявляется в сочетаниях в качестве постпозиции к глаголу с семантическими группами слов, понятийно связанных с различными сторонами процесса движения: лексико-семантические связи глаголов "to come" и "to go" в основном соответствуют связям, отношениям явлений, предметов, процессов действительного мира.

Работы, которые посвящены описанию и анализу глаголов "to come" и "to go", выявляют особенности их функционирования в языке. Глаголы "to come" и "to go" описывают различные типы пространственного перемещения или расположения объектов относительно других объектов. В работе представлены те конкретно-языковые глаголы, которые выражают один или несколько смыслов из выделенного набора: *to go to, to go away, to go by, to go back on, to go behind, to go the round of, to go under u.m.đ. to come to, to come down, to come together with, to come off with, to come over, to come out of u.m.đ.*

Литература:

1. Аксаков К. С. Полное собрание сочинений, т. I [Текст] Аксаков К. С. [2-е изд., доп.] М., 1875. - С.1-2.
2. Маслов Ю. С. Система основных понятий и терминов славянской Аспектологии [Текст] / Ю. С. Маслов - В кн.: Вопросы общего языковедения. Изд-во ЛГУЛ. 1965. – С.74.
3. Ярема Е.В. Способы выражения понятия «движение» в английском и русском языках [Текст] / Ярема Е.В. Молодые ученые/Сборник статей АГПУ. – Армавир, АГПУ. Вып. 5, 2007. – С.171-172.
4. Ярема Е.В. Глаголы движения и способы их функционирования в разносистемных языках [Текст] / Ярема Е.В. Вестник Адыгейского государственного университета, серия «Филология». – Майкоп. 2008.-№ 2. – С.59-61.
5. The Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English. 3-ed., Oxford University Press. 2000. – 1293.
6. Большой англо-русский словарь. Под общ. Руковод. д-ра филол. наук, проф. И. Р. Галперина, ТОМ I. М., Изд-во "Советская Энциклопедия". 1972. – С. 822.

УДК: 338.48 (575.2)

*Култаева А.К.
Ош технологиялык университети
Момошева Г.А., Ибрагимова Р.С.
Ош мамлекеттик университети*

КЫРГЫЗСТАНДА ЖАНА АНЫН ТҮШТҮК АЙМАГЫНДА ТУРИЗМДИН ӨНҮГҮҮ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ ЖАНА МАСЕЛЕЛЕРИ

TRENDS AND PROBLEMS OF DEVELOPED TOURISM IN KYRGYZSTAN AND ITS SOUTH REGION

Аннотация: Макалада Кыргызстанда туризм тармагынын азыркы өнүгүүсүнүн экономикалык көрсөткүчтөрү каралат. Анын ичинде түштүк аймакта анын өнүгүү өзгөчөлүктөрү жана айрым көрсөткүчтөр боюнча салыштырмалуу начар жактары айтылат.

Аннотация: В статье рассматриваются экономические показатели современного развития туристской отрасли в Кыргызстане. Кроме того, подчеркиваются особенности развития и сравнительно слабые стороны отдельных показателей развития туризма в южном регионе.

Abstract: *The article considers economic indexes developing of modern tourism branches in Kyrgyzstan. Bides emphasized specialties of developing and comparatively weak sides of definite indexes of developing of tourism in south region.*

Ачык сөздөр: *туризм, туристтик аймак, туристтик ишканалар, мейманканалар, инфраструктура.*

Ключевые слова: *туризм, туристский регион, туристские предприятия, гостиницы, инфраструктура*

Key words: *tourism, tourist region, tourism establishments, hotels, infrastructure.*

Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитетинин маалыматтарына ылайык, өлкөдө туризм чарба тармагы катары калыптануу доорунан өтүп, акырын болсо да өнүгүү тенденциясына өткөндүгүн байкоого болот. Эгер, мисалы, 1998-жылы өлкөнүн ички дүң продукциясында анын үлүшү болгону 2,1% болгонун эске алсак, 2009-жылы – 4,0%, 2010-жылы – 3,7%, 2011-жылы – 4,5%, 2012-жылы – 4,6%, 2013-жылы – 4,5% жана 2014-жылы – 4,8%ды түзгөн. Мындан белгилүү саясий себептерге ээ болгон 2010-жылды эске албаганда бардык жылдары өсүү байкалат.

Ал эми туризмдин өнүгүшүнүн негизги индикаторлорунун мисалында карап да, андан бардык көрсөткүчтөр боюнча динамикалуу өсүү бар экендигине күбө болобуз. 2010-жылдан 2014-жылга чейинки республикадагы туризмдин өнүгүшүнүн негизги индикаторлорун карап көрсөк, акыркы 5 жыл аралыгында туристтик ишмердик чөйрөсүндөгү дүң чыгаруу 20700,0 млн. сомдон 45939,1 млн. сомго, кошумча дүң нарк 8241, 5 млн. сомдон 18904, 9 млн. сомго, ал эми чекене соода жүгүртүү 5443,5 млн. сомдон 16636,5 млн. сомго өскөн [1]. Бул сандык көрсөткүчтөр туризмдин улуттук экономиканын таасирдүү тармагына айланып жатканын далилдейт.

2015-жылдын 1-январына карата республикада туризм чөйрөсү менен байланышкан 94,1 миң чарба жүргүзүүчү субъектилер катталган. Алардын ичинен жеке ишкердик менен иш алып барган жактардын саны 82,5 миңди түзөт. Мындай ишкана-уюмдардын басымдуу бөлүгүнүн Бишкек шаарында (45,5%) жана Ысык-Көл областында (15,4%) жайгашкандыгын белгилеп кетүүгө болот.

2014-жылга карата республикада туристтик багыттагы 450 ишкана-мекемелер кардарларды кабыл алышып, тиешелүү кызматтарын көрсөтүштү. Алардын ичинен 172 жайгаштырууга адистештирилген каражаттар, тактап айтсак, 86 эс алуу пансионаты, 29 балдардын ден соолугун чыңдоочу комплекс, 18 санаторий, 9 эс алуу үйү, 10 санаторий-профилакторий, 8 туристтик база, 4 эс алуучу база, 5 спорттук-ден соолукту чыңдоочу лагерь жана 3 дарылоочу пансионат, ошондой эле 171 мейманкана, 76 турфирма жана туроператор, 9 жаратылыш паркы бар.

2014-жылы өлкөгө эс алууга келген туристтердин саны 1245 миң адамды түзгөн, анын ичинде туризмдин уюштуруу секторунда 698 миң (56%дан көп), уюшулбаган сектордо 547 миң (44%га жакын) адам болгон. Мурунку жылга салыштырмалуу бул көрсөткүч 10%га көп, ал эми 2010-жылга карата 2 эседен ашат. Уюштурулган сектордо эс алган туристтердин жалпы санындагы Кыргызстандын жарандарынын үлүшү 2014-жылга 80%дан ашыгын (560 миң адамдан ашыгын) түздү, бул 2012-жылга караганда 9%га көбөйгөндүгүн көрсөтөт. Мындан улам калктын жылдан жылга атайын уюштурулган туристтик тейлөөлөрдүн кызматтарын колдонуусу жогорулап бара жаткандыгын белгилөөгө болот.

Туризм ишмердүүлүгүн баалоодо туристтик кызмат көрсөтүүлөрдүн экспорту маанилүү көрсөткүч болуп саналат. Алсак, 2014-жылы туристтик тейлөөлөрдүн экспорту (чет өлкөлүк туристтерди кабыл алуудан түшкөн киреше) 408,1 млн. АКШ долларын түзүп, 2010-жылга салыштырмалуу 2,8 эсеге өскөн. Анын ичинде КМШ өлкөлөрүнөн – 351,3 млн. (3,2 эсеге өсүш), ал эми КМШдан тышкаркы өлкөлөрдөн – 56,8 млн. АКШ доллары (1,6 эсеге өсүш) түшкөн. Муну менен бирге 2014-жылы чет өлкөлүк жарандарды кабыл алуудан түшкөн

кирешелердин үлүшүнө жалпы кызмат көрсөтүүлөрдүн экспортундагы 45%дан көбү туура келгендигин белгилөөгө болот.

Кыргыз Республикасынын Чек ара кызматынын маалыматы боюнча, 2014-жылы өлкөгө кирген чет өлкөлүк жарандардын саны 2,8 млн. адамды түзгөн (бул 2010-жылга караганда 3,3 эсе көп). Анда КМШ өлкөлөрүнөн келген жарандардын саны 2,7 млн. (жалпы көрсөткүчтүн 96,4%ы) жана КМШдан тышкары өлкөлөрдүн өкүлдөрүнүн саны 153 миң адамга (3,6%) барабар. Ошондой эле булардын ичинен негизги агым Казакстан, Россия, Өзбекстан, Тажикстан, Кытай, Германия, Түркия, АКШ жана Кореяга туура келет. Албетте, жогоруда келтирилген агымдын баарын туристтерге кошууга болбойт жана алардын ичинен чыныгы туристтик максатта келгендерди бөлүп көрсөтүүчү атайын статистикалык система али жок.

Мында аймактык талдоо үчүн өлкөнүн түштүк областтарын мисал катары алсак, аларда туризм чөйрөсүндө катталган чарба жүргүзүүчү ишканаларынын саны 2011-жылдын башында 710 болсо, ушул эле көрсөткүч 2015-жылдын 1-январына 2240ты түзгөн. Башкача айтканда, акыркы 5 жылдын ичинде түштүк аймактагы туризм чөйрөсүндөгү бардык сандык көрсөткүчтөр кескин жогорку өсүшкө ээ болгон. Тактап айтканда, мейманканалардын саны 190%га, эс алуу жана туризм ишканалары – 128%, ресторан жана башка коомдук тамактануучу жайлар – 130%, туристтик агенттиктер – 152%, санатордук-курорттук мекемелер – 113%, жаратылыш парктары жана коруктар – 225%га көбөйгөн. Ал эми мекеме-ишканалардын жалпы сандык өсүшү 315%ды түзгөн. Мында сандык өсүш боюнча ресторан жана башка коомдук тамактануучу жайлар өзгөчөлөнүп тургандыгы байкалат: Баткен жана Ош областтарында өсүш 20 эседен ашып түшкөн.

2010-жылдан 2014-жылга чейин аймактын туризм ишканаларына, уюмдарына жана мекемелерине келген келүүчүлөрдүн саны өскөнү байкалат: 2010-жылы бул сан 80467 кишини түзсө, 2014-жылга 151598ге өскөн. Анын ичинен 2460 киши КМШдан тышкары өлкөлөрдөн, ал эми 808 киши КМШ өлкөлөрүнөн келгендигин белгилөөгө болот. Талдоо көрсөткөндөй, сандык жактан Жалал-Абад областы алдыда турат – 72889 адам, андан кийин Ош шаары – 42120. Ал эми чет элдик туристтерди кабыл алуу боюнча Ош шаары өзгөчөлөнүп турат (1823). Бирок бул статистикалык маалыматта Ош областы боюнча чет элдик туристтердин саны келтирилген эмес жана Ош шаарына тиешелүү көрсөткүч областка да тиешелүү болушу мүмкүн.

2014-жылга аймактагы туристтик агенттиктер, санатордук-курорттук ишканалар жана мейманканалар тарабынан көрсөтүлгөн рыноктук тейлөөлөрдүн көлөмү 189,0 млн. сомго барабар болуп, жалпы республикалык көрсөткүчтүн 4,02%ын түзгөн. Бул 2010-жылга салыштырмалуу 2,3 эсеге өскөндүгүн белгилөөгө болот (1-табл.). Аймактын мындай рыноктук тейлөө көлөмү жалпы республикалык көрсөткүчтүн аз үлүшүн түзгөндүгүнүн себеби – туристтик агенттиктердин ишмердигинин кызмат көрсөтүүлөрү 2010-жылдан бери Баткен жана Жалал-Абад областтарында дээрлик жокко эсе. Мындан сырткары санатордук-курорттук тейлөө Баткен областында такыр жүргүзүлбөйт.

1-таблица

**Кыргызстандын түштүк аймагындагы туристтик агенттиктер,
санатордук-курорттук ишканалар жана мейманканалар тарабынан
көрсөтүлгөн рыноктук тейлөөлөрдүн көлөмү* (млн. сом)**

Экономикалык көрсөткүчтөр	2010	2011	2012	2013	2014
Туристтик агенттиктердин тейлөөлөрү	3,1	3,2	29,4	92,4	97,9
Санатордук-курорттук тейлөөлөр	44,0	69,1	57,5	72,4	89,6
Мейманканалар жана кыска мөөнөткө жашай турган башка жайлардын тейлөөлөрү	81,5	109,4	132,0	156,5	189,0
Бардыгы	128,6	181,7	218,9	321,3	376,5

*Кыргызстандагы туризм. Стат. жыйнак. Бишкек, 2015. 66-67-б.

2014-жылга изилденип жаткан аймакта жалпы номердик фонду 966 орун болгон 63 мейманкана мекемелери жайгашкан (өлкөнүн бардык мейманканаларынын 42,5%ы жана алардын номердук фондунун 34,3%ы). Бул жылы аймактын мейманканаларынын тейлөөсүн 78,9 миң адам пайдаланган, же болбосо өлкөнүн жалпы мейманкана кызматын пайдалануучулардын 38,5%ын түзгөн (2-табл.).

2-таблица

Аймак боюнча мейманканалардын ишмердигинин негизги көрсөткүчтөрү*

Көрсөткүчтөр	2010	2011	2012	2013	2014
Мейманканалардын саны	64	60	64	62	63
Бардык номерлердин саны, орун	943	965	1008	978	966
Жайгаштырылган адамдардын саны, миң адам	46,0	52,4	63,8	74,0	78,9

*Кыргызстандагы туризм. Стат. жыйнак. Бишкек, 2015. 47-51-б.

Албетте, акыркы мезгилдерде туристтерге жана конокторго көрсөтүлгөн тейлөөлөрдүн сапаты бир аз жогорулагандыгы байкалат. Бирок аймактагы иштеп жаткан мейманканалар сервис деңгээли боюнча чет өлкөлүк мекемелерден алда канча артта, эл аралык стандартка жооп бербейт. Мейманкана, ресторан жана тамак-аш дүкөнүн камтыган мейманкана комплекстерин тиешелүү зоналарга куруу зарыл.

Изилденип жаткан аймакта жайгаштыруунун адистештирилген каражаттарынан бардыгы 33 объектини (жалпы республикалык көрсөткүчтүн 19,2%ы), ал эми андагы койкалардын саны 3966 (13,5%) орунду түзөт. Мында 2014-жылы эс алып жана дарылангандардын саны 32916 адамга жетип, жалпы республикалык көрсөткүчтүн 10,9%ын түзгөн. Белгилей кетүүчү жагдай, жайгаштыруунун адистештирилген каражаттарынын басымдуу бөлүгү Жалал-Абад областында жайгашкан (аймактагы бардык объектилердин 50%ы жана андагы койкалык фонддун 67%ы). Санаторий-профилакторийлерде жана дарылануучу пансионаттарда койкалардын саны 644 орунду түзөт. Тилекке каршы, мындай мекемелер Баткен областында жок.

Акыркы 5 жылда жалпы койкалык фонддун сандык өсүүсү да (2011- жана 2012-жылдары) жана азаюусу да (2013-жылы) байкалат. Кээ бир ишканалардагы мындай сандык азаюулар оңдоп-түзөөлөр жана сапаттык жактан жакшыртуулар менен да байланышы мүмкүн. Ал эми жалпы кабыл алынган адамдардын саны боюнча 2013-жылды кошпогондо динамикалуу өсүш байкалат. Демек, иштеп жаткан жайгаштыруунун адистештирилген каражаттарында орундардын саны көп деле көбөйбөгөнү менен мындагы дарыланып эс алгандардын саны жогорулагандыгы байкалат.

Мына ошентип, түштүк аймакта туризмдин мындан аркы өнүгүүсү бардык областтарда туризм жана эс алуунун жаңы объектилерин курулуусун көздөйт. Үч область тең өзүнө мүнөздүү туристтик максаттагы табигый жана маданий ресурстарга ээ жана инфраструктуралык куруу андай өзгөчөлүктөрдү эске алууну талап кылат. Туризмдин чарбалык айлануусуна жаңы ресурстарды жана зоналарды тартуу райондун адистешүүсүнө таасир этип, эмгекти район ичинде бөлүштүрүүгө жардам берет. Мында адистер белгилегендей, туризмдин өнүгүү стратегиясында аймактын ресурстук потенциалын эсепке алган адистештирилген ишканаларды түзүү, андан ары тигил же бул экономикалык райондун туристтик адистешүүсүн кароо максатка ылайык болот [2].

Тактап айтканда, түштүк аймакта туризмдин мындан аркы өнүгүүсү үчүн эң алгач санаториялык-курорттук жана эс алуу мекемелеринин материалдык-техникалык базасын жакшыртуу зарыл. Замандын талабына жооп бере турган эс алуучу, ден соолукту чыңдоочу жана дарылоочу мекемелердин чынжырын түзүү аймактын рекреациялык комплексин өнүктүрүүнүн негизи деп эсептейбиз. Дээрлик бардык ишканаларды реконструкциялоо зарыл, аларды жаңы заманбап жабдуулар жана эмеректер менен камсыздоо талап кылынат.

Мындан сырткары туристтердин жеке кызыгууларына жараша ар түрдүү рекреациялык алектенүүлөрдү иштеп чыгып, эс алуучуларга экскурсиялык тейлөөлөрдүн түрлөрүн кеңейтүү керек. Ошондой эле туристтик ишканалардын комбинациялык иштөөсүн камсыз кылуу талапка ылайык. Акырында аймакта жалпы инфраструктуранын белгилүү тармактарын өнүктүрүү, ички жана сырттан келүүчү туризмдин өнүгүүсүн камсыз кылуу үчүн инвестициялык климатты жакшыртуу жана курулуш иштерин жайылтуу менен байланышкан аймактык стратегиялык программалар жана туристтерди өзүнө тартуучу жана чакыруучу атайын долбоорлор иштелип чыгуусу зарыл.

Адабияттар:

1. Туризм в Кыргызстане. Стат. сборник. -Бишкек: Нацстатком, 2015. -С. 21.
2. Низамиев А.Г. Рекреационный комплекс Кыргызстана: реалии и перспективы. - Бишкек: Илим, 1998. -С. 105.

УДК: 338.48 (575.2)

Култаева А.К.
Ош технологиялык университети
Момошева Г.А., Ибрагимова Р.С.
Ош мамлекеттик университети

ТУРИЗМДИН ӨНҮГҮҮСҮН МАМЛЕКЕТТИК ЖӨНГӨ САЛУУНУН АЙРЫМ ЖАКТАРЫ

SOME ASPECTS OF STATE REGULATION OF TURISM DEVELOPMENT

Аннотация: Макалада Кыргызстанда туризм тармагынын азыркы өнүгүү абалы каралып, өлкө аймактарында анын өнүгүүсүн мамлекеттик жөнгө салуунун адекваттуу механизмдерин иштеп чыгуу зарылдыгы айтылат.

Аннотация: В статье рассматривается состояние современного развития туристской отрасли в Кыргызстане, подчеркивается необходимость разработки адекватных механизмов государственного регулирования его развития в регионах страны.

Abstract: The article deals with the condition modern tourism branches in Kyrgyzstan, that emphasized necessity exploitation of optimality mechanics of state regulation of it's developing in country's regions.

Ачык сөздөр: туризм, туристтик ресурстар, аймак, башкаруу, мамлекеттик жөнгө салуу.

Ключевые слова: туризм, туристские ресурсы, регион, управление, государственное регулирование

Key words: tourism, tourist resources, region, management, government regulation.

Көңүл борборуна адам фактору (адам капиталына инвестициялоо) коюлган рынок экономикасынын социалдык багыттагы модели калкка билим берүүнүн, маданияттын, албетте, дем алууга, көңүл ачууга жана таанып-билүүгө болгон керектөөлөрүн канааттандырууну көздөйт. Ошондой эле туризм индустриясынын калыптанышы жана өнүгүшү Кыргызстандын кийинки экономикалык абалы менен аныкталып келди. Өндүрүүнү республиканын бай жаратылыштык-климаттык жана тарыхый-маданий ресурстары шарттаган туристтик кызматтар жана товарлар экспорттун маанилүү продукту боло алат [1]. Чындыгында, туризм бүгүнкү күндө экономиканын жана социалдык чөйрөнүн өсүүсүнө көмөк көрсөткөн жогорку кирешелүү тармак катары улуттук экономиканын приоритеттүү багыттарына айланды.

Статистикалык маалыматтар туристтик чарбанын Кыргызстандын ИДПна тийгизген таасири жылдан жылга өсүп жаткандыгын далилдейт: 2009-жылы – 4,0%, 2010-жылы – 3,7%, 2011-жылы – 4,5%, 2012-жылы – 4,6%, 2013-жылы – 4,5% жана 2014-жылы – 4,8%. Мында белгилүү саясий себептерге ээ болгон 2010-жылды эске албаганда бардык жылдары өсүү бар. 2015-жылга алганда, өлкөнүн территориясында туризм чөйрөсүндө экономикалык ишмердүүлүк жүргүзгөн 98 миңге жакын чарбалык субъектилер катталган. Бул өткөн жылга салыштырганда 7,7%га көптүк кылат. Туристтик ишмердүүлүк чөйрөсүндөгү дүң чыгаруунун көлөмү 2013-жылы 15667,0 млн. сомду түзсө, 2014-жылы 18904,9 млн. сомду түзгөн. Демек, статистикалык маалыматтар туризм өлкөнүн экономикалык түзүмүндө стабилдүү өнүгүп келе жаткан тармак экендигин көрсөтүп келет.

Бирок республиканын территориясы географиялык, тарыхый жана социалдык-экономикалык факторлорго ылайык ар кандай деңгээлдеги туристтик потенциалга ээ. Атап кетсек, анын түштүк аймагын түзгөн Баткен, Жалал-Абад жана Ош областтарынын жаратылыш шарттары жалпысынан калктын жашоосу үчүн ыңгайлуу болгону менен, кээ бир райондордо (Араван, Баткен, Кара-Суу ж.б.) туристтик ресурстардын аз санда болуусу, антропогендик таасирдин натыйжасында табигый ландшафттардын аянтынын азайышы, ири суу объектилердин жоктугу, тейлөө чөйрөсүнүн сапатынын начардыгы жашоочулар үчүн бир катар маселелерди жаратуу менен туризм тармагынын өнүгүүсүнө кедергисин тийгизүүдө.

Албетте, өлкөнүн аймактары ортосунда мындай табигый-географиялык жана социалдык-экономикалык айырмачылыктар болгону үчүн туристтик бизнесте бирдиктүү реформа жүргүзүү кыйынчылыкты жаратат жана ар бир аймактын өзгөчөлүгүн эске алуу менен ийкемдүү саясат жүргүзүүнү талап кылат. Бул багытта ар бир территориялык бирдик өзүнүн өзгөчөлүктөрүнө жараша мамлекет тарабынан кабыл алынган тиешелүү экономикалык стратегияны талап кылат. Башкача айтканда, аймакта ички жана эл аралык туризмдин андан ары өнүгүүсүн стимулдаштыруу, заманбап эффективдүү жана атаандаштык жөндөмү бар туристтик комплексти калыптандыруу максатында жаңы маанидеги атайын аймактык программалар кабыл алынышы максатка ылайык. Мындай документтер инновациялык мүнөзгө жана интеграциялык багытка ээ болуу менен туризм чөйрөсүндө рыноктук мамилени мындан ары өнүктүрүү процессин көздөшү керек.

Аймактык туризмди мамлекеттик жөнгө салуунун адекваттуу механизмдеринин иштелип чыгуусу жергиликтүү администрациялардын экономикалык багыттарынын бири болуусу зарыл.

БТУнун сунушуна ылайык, туризм мамлекеттик башкаруу органдары тарабынан пландаштырылат жана мындан сырткары жергиликтүү администрация жана туристтик уюмдар менен биргеликте комплекстүү жана ырааттуулуктун негизинде ишке ашырылат [2]. Табигый жана экономикалык факторлордун ар түрдүүлүгү, туристтик тейлөөнүн өндүрүшүндөгү технологиялык өзгөчөлүктөр, туристтик объектилердин территориялык жана ведомстволук жалпылыгы сыяктуу бир катар маселелер туризмдин башкаруу системасына өзгөчө талаптарды коёт. Себеби, учурдагы туризм тармагынын түзүмүндө терең өзгөрүүлөр байкалып, мекеме-уюмдардын жаңы формалары пайда болууда.

Туризм чөйрөсүндөгү мамлекеттик жөнгө салуунун негизин Кыргыз Республикасынын “Туризм жөнүндө” мыйзамы аныктайт. Бул мыйзам туризм жана ушул чөйрөдөгү иш-аракеттердин укуктук, экономикалык, социалдык жана уюштуруучулук негизин аныктап, жарандардын эс алуусун, бош убактысын жана ишмердүүлүк аракеттерин өнүктүрүүгө жана турмушка ашырууга багытталган.

Мамлекет туристтик иш-аракеттердин өнүгүүсүнө көмөк көрсөтүү менен анын иштөөсүнө жагымдуу шарттарды түзөт. Бул өз учурунда өлкөнү туризм үчүн ыңгайлуу жана жагымдуу шарттары бар өлкө (аймак) катары көрсөтүп, туризм жаатындагы инвестициялык саясаттын багыттарын аныктай алат. Өлкөдө бул маанидеги иш-аракеттер

төмөндөгүдөй бир катар максаттарды көздөйт: жарандардын эс алуудагы конституциялык укуктарын камсыздоо; туризм секторунун атаандаштык жана адистешүү мүмкүнчүлүктөрүн өнүктүрүү аркылуу туристтик бизнес үчүн жагымдуу шарттарды түзүү; туристтик иш-аракеттердин приоритеттүү багыттарын аныктоо жана колдоо; бул жаатта орто жана кичине ишкердикти өнүктүрүү; айлана-чөйрөнү коргоо жана анын абалын жакшыртуу; табигый жана тарыхый эстеликтерди ар тараптуу коргоо жана алардын туристтик маанисин даңазалоо.

Ал эми туристтик иш-аракеттерди колдоодогу мамлекеттик жөнгө салуучу түзүмдүн өнүгүүсү бир нече жолдор аркылуу ишке ашат:

- туризмдин толук кандуу өнүгүүсүн камсыз кылуучу укуктук-ченемдик базаны түзүү;
- туризмдин инфраструктуралык өнүгүү программасын ишке ашыруу үчүн түз бюджеттик колдоолорду көрсөтүү;
- ата мекендик жана чет элдик инвесторлор үчүн ыңгайлуу шарттарды түзүү жана алардын укуктарын коргоо;
- туризм жаатында эл аралык байланыштарды кеңейтүү, эл аралык рынокто туристтик маркетингди (анын ичинде жарнама берүүнү) жүргүзүүгө көмөктөшүү;
- туристтердин коопсуздугун толук камсыз кылуу;
- тармактык илимди өнүктүрүү жана кадрларды даярдоого көмөк көрсөтүү.

Бирок, баса белгилей кетүүчү жагдай, республикада азырга чейин туристтик тармакты өнүктүрүүнүн так экономикалык багыты жок болгондуктан аны мамлекеттик жөнгө салууда бир катар кыйынчылыктар болуп жатат. Ошондой эле туризм – ведомстволор жана тармактар аралык комплекс. Анын мамлекеттик башкаруу жана укук коргоо органдары, улуттук экономика жана социалдык чөйрөнүн бардык тармактары менен түздөн-түз же кыйыр түрүндө байланышы (таасири же көз карандылыгы) болгондуктан бул тармакта бирдиктүү мамлекеттик саясатты жүргүзүү татаал экендиги маалым. Тактап айтканда, транспорт, байланыш, спорт, маданият, соода, коомдук тамактануу, банктык система ж.б. тармактардын өнүгүүсү туризмге оң таасир этет жана ошол эле мезгилде алардын ургаалдуу өнүгүүсү туризмден да көз каранды болот.

Мына ушул жагдайга байланыштуу туристтик тармакты башкарууну жакшыртуу максатында көптөгөн сунуштар жана ой-пикирлер айтылып келет. Бирок азырынча тармактын борбордук башкаруу органын кайра уюштурууга гана көңүл бурулуп, туризмди уюштуруу иш-аракеттерин өзгөртүү, эл аралык тажрыйбаларга негизделген заманбап менеджменттик ыкмаларды жана маркетингдик усулдарды колдонуу иштери каралбай келет. Туризм объектилерин куруу, коммуникациялык системаны түзүү сыяктуу иш-аракеттер өтө чоң көлөмдөгү жумуштарга жана финансылык каражаттарга муктаж болгондуктан туризмдин өнүгүүсү жогорку мамлекеттик (өзүнчө министрлик) деңгээлде башкарууну талап кылат. Бул боюнча бир топ окумуштуулар мурдатан өз сунушун айтып келишет [3, 4].

Учурда туризмди башкаруунун эң негизги маселелеринин бири мониторинг жүргүзүүчү илимий-усулдук база түзүү болуп саналат. Бул максатта “Турист–аймак–өлкө” деген сыяктуу көп деңгээлдеги маалымат системасы керек. Мында туристтик аймактар жана туристтик агымдар жөнүндө маалыматтар тынымсыз келип түшүп, топтолуп, талданып турат. Жыйналган маалыматтардын негизинде мониторинг жүргүзүлүп, тигил же бул райондун туристтик потенциалын баалоо, туристтик агымдын тенденцияларын иликтөө, туристтик жүрүштөрдүн айлана-чөйрөгө тийгизген таасирин жана басымын аныктоо иштери каралат. Мындай мониторинг жүргүзүү жана талдоо келечекте оптималдуу туристтик программаларды иштеп чыгып, турмушка ашырууга жардам берет.

Туризм ачык система катары алдыга коюлган максаттын иерархиясын жана башкаруунун ар түрдүү деңгээлдерин объективдүү калыптандырат. Мисалы, аймактын

деңгээлиндеги мамлекеттик туристтик саясат туристтик жагымдуулукту жогорулатуу, айлана-чөйрөнү коргоо, туристтик инфраструктураны колдонуу эффективдүүлүгүн жогорулатуу, калктын жумуш менен камсыз болуу маселелерин чечүү, туризмден түшкөн кирешени жогорулатуу ж.б. маселелерди чечүүгө багытталышы керек [5].

Бүгүнкү күндө республиканын аймактарында туризмдин ийгиликтүү өнүгүүсүнө бир катар чечилбеген маселелер тоскоолдук жаратат: аймактык туризмди өнүктүрүү концепциясынын жоктугу, туристтик инфраструктуранын алсыз өнүгүүсү же начар абалдагы сервис, материалдык базасынын моралдык жана физикалык жактан эскиргендиги, комфорттуулук деңгээли жогору жана орто тейлөөдөгү мейманканалардын жетишсиздиги, табигый коркунучтуу кубулуштардын тез-тез кайталанышы, калктын кирешесинин төмөндүгү ж.б. Тилекке каршы, бул маселелерди туристтик ишканалардын гана күчү менен чечүүгө мүмкүн эмес. Туризмди мамлекеттик жөнгө салуу системасынын толук эмес иштөөсү карызгай конкуренцияны жаратууга жол ачат, туристтик кызматтарды керектөөчүлөрдүн укугу бузулат, чет өлкөлүк жана ички туризмдин өнүгүүсүнө кызыгуу азаят же такыр эле болбой калат.

Мына ошентип жыйынтыктап айтсак, өлкөдөгү бир катар заманбап объектилердин санына карабастан туризм индустриясынын материалдык-техникалык базасы, анын жайгашышы аймактардын рекреациялык потенциалына дал келбейт. Ушуга байланыштуу туристтик тармактын материалдык-техникалык базасын өнүктүрүү үчүн эскилиги жеткен фондду түп-тамырынан бери реконструкциялоо, заманбап туристтик ишканалардын түзүмүн түзүү, эс алуу чөйрөсүндө жаңы технологияларды ишке киргизүү керек. Курулуш саясаты жаратылышка жакындык жараткан жана улуттун тарыхый өзгөчөлүгүн даңазалаган аракетке бурулушу зарыл. Айлана-чөйрөгө таасири аз жеңил курулуштардан турган айылдарды куруу да максатка ылайык. Алардын ыңгайлуулугу кардарлардын купулуна толуп, жагымдуулук деңгээли жогору болуш керек. Мындай мобилдүү курулуштар туристтик сезондун күчөгөн учурунда өзүнүн пайдасын берет.

Мамлекеттик жана жергиликтүү деңгээлде туризмди өнүктүрүүнү колдоо саясаты ар түрдүү усулдар жана формалар (мисалы, стимул берүүчү экономикалык жана укуктук шарттарды түзүп берүү, тиешелүү салыктарды азайтуу же салык каникулун берүү ж.б.) аркылуу жүргүзүлгөн учурда гана аймактарда туризмди өнүктүрүү иш-аракеттери ийгиликтүү ишке ашат деп ойлойбуз.

Адабияттар:

1. Низамиев А.Г. Туризм как отрасль в условиях рыночных преобразований. -Ош, 1996. - С.42.
2. Криворучко Л.В. Организационно-экономические основы управления развитием рынка санаторно-оздоровительных услуг //Труды академии туризма: сб. науч. трудов. -Вып. 5. -Санкт-Петербург: Невский фонд, 2003. С.90-96.
3. Низамиев А.Г., Сатинбаев И. К вопросу о совершенствовании управления туризмом в Кыргызстане на региональном уровне //Мат. 1-регион. научно-практ. конф. по проблемам социально-экономического и культурного развития, посвященной 3000-летию г. Оша. -Ош: ЮРО НАН КР, 1997. С.41-48.
4. Низамиев А.Г. Туризм Кыргызстана: социально-экономические аспекты. -Ош, 2005. -С. 160.
5. Боголюбов В.С. Факторы и условия устойчивого развития системы туризма: региональный аспект. -Санкт-Петербург: Инфо-да. 2005. -С.165-168.

**ТАРМАКТАР АРАЛЫК БАЛАНС МОДЕЛИ ҮЧҮН MS EXCEL
КАРАЖАТЫН КОЛДОНУУ****THE USING OF MS EXCEL IN CONSTRUCTION MODELS IN
INTERBRANCH BALANCE**

$$A = \begin{pmatrix} 0,4 & 0,3 & 0,1 \\ 0,0 & 0,2 & 0,5 \\ 0,2 & 0,3 & 0,1 \end{pmatrix} \quad Y = \begin{pmatrix} 300 \\ 200 \\ 400 \end{pmatrix}$$

1. М д лдин пр д ктивдүүлүгү

Σ

2. Т л к м т р и л д ы к ч ы г ы м д р к э ф ф и ц и н т т р и

$$B = (E - A)^{-1}$$

$E - A$

$$E - A = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix} - \begin{pmatrix} 0,4 & 0,3 & 0,1 \\ 0,0 & 0,2 & 0,5 \\ 0,2 & 0,3 & 0,1 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0,6 & -0,3 & -0,1 \\ 0 & 0,8 & -0,5 \\ -0,2 & -0,3 & 0,9 \end{pmatrix}$$

$B = (E - A)^{-1}$ м триц сын эсептейли. A10:C12 ячейк л р блог н белгилеп лып, (эскертүү: ш л ячейк л р блог н тескери м триц түшөт f_x

т н «М тем тические» к тегориясын н=МОБР(D5:F7) ф нкциясы ч кырыл т ж н : CTRL + SHIFT + ENTER үч кл виши бирдей б сыл т.

Жыйынтыкт төмөндөгүдөй тескери м триц ны л быз

	A	B	C	D	E	F
1	0	0	0	0	3	
2	0	0	0	0	2	
3	0	0	0	0	4	
4						
5	1	0	0	0	-0	-0
6	0	1	0	0	0	-0
7	0	0	1	-0	-0	0
8						
9						
1	1	1	0			
1	0	1	1			
1	0	0	1			
1						

3. Дүң пр д кция в кт р

Үч т рм ктын дүң прод кциясынын чоңд г төмөнкү форм л менен эсептелинет: $X = BY$

Электронд к т блиц д н дүң прод кция вектор ж зыл т рг н ячейк л рды белгилеп л быз, биз E10:E12 ячейк л рын белгилеп л лы, f_x т н «М тем тические» к тегориясын =МУМНОЖ(A10:C12;E1:E3) ф нкциясы ч кырыл т ж н : CTRL + SHIFT + ENTER үч кл виши бирдей б сыл т. Жыйынтыкт төмөндөгүдөй дүң прод кциясынын чоңд г н л быз:

	A	B	C	D	E	F
1	0	0	0	0	3	
2	0	0	0	0	2	
3	0	0	0	0	4	
4						
5	1	0	0	0	-0	-0
6	0	1	0	0	0	-0
7	0	0	1	-0	-0	0
8						
9						
1	1	1	0		1	
1	0	1	1		8	
1	0	0	1		9	
1						

$$X = BY = \begin{pmatrix} 1,925676 & 1,013514 & 0,777027 \\ 0,337838 & 1,756757 & 1,013514 \\ 0,540541 & 0,810811 & 1,621622 \end{pmatrix} \cdot \begin{pmatrix} 300 \\ 200 \\ 400 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1091,216 \\ 858,1081 \\ 972,973 \end{pmatrix} .$$

4. Пр д кциял рдын т рм кт р р лык гымынын м триц ы

Продукциялардын тармактарынын жалпы суммасынын элементтеринин түрүнө үчүн төмөнкү формуланы колдонобуз:

$$x_{ij} = a_{ij} X_j, \quad i = 1, 2, \dots, n, \quad j = 1, 2, \dots, n.$$

Жыйынтыкт А14:С16 ячейкалар блогун А1:С3 ячейкалар блогун тиешелүү түрдө E10:E12 ячейкаларын көбөйтүп түшүрөбүз. Мисалы: А14 ячейкасын =А1*Е10 түрүндө жазы менен.

	A	B	C	D	E	F	G
1	0	0	0	0	3		
2	0	0	0	0	2		
3	0	0	0	0	4		
4							
5	1	0	0	0	-0	-0	
6	0	1	0	0	0	-0	
7	0	0	1	-0	-0	0	
8							
9							
1	1	1	0		1		
1	0	1	1		8		
1	0	0	1		9		
1							
1	4	2	9				
1	0	1	4				
1	2	2	9				
1							

$$x_{11} = a_{11} X_1 = 0,4 \cdot 1091,216 = 436,4865;$$

$$x_{12} = a_{12} X_2 = 0,3 \cdot 858,1081 = 257,4324;$$

$$x_{13} = a_{13} X_3 = 0,1 \cdot 972,973 = 97,2973;$$

$$x_{21} = a_{21} X_1 = 0 \cdot 1091,216 = 0;$$

$$x_{22} = a_{22} X_2 = 0,2 \cdot 858,1081 = 171,6216;$$

$$x_{23} = a_{23} X_3 = 0,5 \cdot 972,973 = 486,4865;$$

$$x_{31} = a_{31} X_1 = 0,2 \cdot 1091,256 = 218,2432;$$

$$x_{32} = a_{32} X_2 = 0,3 \cdot 858,1081 = 257,4324;$$

$$x_{33} = a_{33} X_3 = 0,1 \cdot 972,973 = 97,2973.$$

5. Шарттар -түзүлүшүндө продукциялардын

j -чы керектөөчү тармагынын z_j шарттар -түзүлүшүндө продукция векторун төмөнкү формула менен эсептейли:

$$z_j = X_j - \sum_{i=1}^n x_{ij}, \quad j = 1, 2, \dots, n.$$

Башкачарына өткөндө продукциялардын жалпы суммасынын мөңгүсү чыгымдарынын суммасын кемиткенге барабар. E14:E16 ячейкаларын шарттар -түзүлүшүндө продукция векторун эсептейли. Ал үчүн E13 ячейкасын =E10-СУММ(A14:A16) формуласы менен жазылып, көчүрүлөт.

	A	B	C	D	E	F
1	0	0	0	0	3	
2	0	0	0	0	2	
3	0	0	0	0	4	
4						
5	1	0	0	0	-0	-0
6	0	1	0	0	0	-0
7	0	0	1	-0	-0	0
8						
9						
1	1	1	0		1	
1	0	1	1		8	
1	0	0	1		9	
1					Z	
1	4	2	9		4	
1	0	1	4		1	
1	2	2	9		2	
1						

Б шк ч йтк нд төмөндөгүдөй эсептелинди:

$$z_1 = X_1 - (x_{11} + x_{21} + x_{31}) = 1091,216 - (436,4865 + 0 + 218,2432) = 436,4865;$$

$$z_2 = X_2 - (x_{12} + x_{22} + x_{32}) = 858,1081 - (257,4324 + 171,6216 + 257,4324) = 171,6216$$

;

$$z_3 = X_3 - (x_{13} + x_{23} + x_{33}) = 972,973 - (97,2973 + 486,4865 + 97,2973) = 291,8919.$$

6. Жогор дгы эсептелгендерди эске лып, т рм кт р р лык б л нсты түзөбүз. Аны эсебибиздин экинчи бетине төмөндөгүдөй кылып ж йг штыр быз:

	A	B	C	D	E	F
1		Кетектөөчү т рм кт р				
2	Өндүрүүчү т рм кт р	1	2	3	Д яр прод кт	Дүң прод кт
3	1	4	2	9	3	1
4	2	0	1	4	2	8
5	3	2	2	9	4	9
6	Ш ргт т з прод кция	4	1	2	9	
7	Дүң прод кт	1	8	9		2
8						

Ад биятт р

- 1 М лыхин В.И. М тем тик в экономике: Учебное пособие. – М.: Инфр -М, 2002. – С.3 .
- 2 Ш лыг Е.В. б чение м тем тическом моделиров нию экономических процессов ст дентов специ льности «Прикл дн я

информ тик в менеджменте» (н примере темы «Межотр левой бл нс») Электронный н чный ж рн л «Вестник мского гос д рственного пед гогического ниверситет » Вып ск 2006 .
www .

- 3 Ярин Б.Д. ешение и н лиз оптимиз ционных з д ч средств ми Е х с е l
СПб.: СПбГЛТА, 2006. – С.3 .

УДК 378.14:53

Маданбекова Ж.А.

e-mail: [Jyldyzkan 75@mail.ru](mailto:Jyldyzkan75@mail.ru)

Ош технологиялык университети

ФИЗИКА БОЮНЧА КЛАССТАН ТЫШКАРЫ ИШТЕРДИ УЮШТУРУУНУН БИЛИМ БЕРҮҮЧҮЛҮК МАКСАТЫ ЖАНА ТАРБИЯЛЫК МААНИСИ

EDUCATIONAL GOALS AND VALUES OF THE ORGANIZATION OF EXTRACURRICULAR EDUCATIONAL WORKS IN PHYSICS

Аннотация: Макалада кесиптик орто окуу жайларында физика боюнча класстан тышкары иштерди уюштуруунун мааниси жана формалары каралган.

Аннотация: В статье рассмотрены значения и формы организации внеклассных работ по физике в средних профессиональных учебных заведениях.

Abstract: The article deals with the meaning and form of organization of extracurricular work in physics at secondary vocational schools.

Ачык сөздөр: билим берүү, физика, класстан тышкары иштер, чыгармачылык ойлоону, таанып-билүү процесси, викторина, кружок, семинар.

Ключевые слова: образование, физика, внеклассных работ, творческое мышление, познавательный процесс, викторина, кружок, семинар.

Key words: education, physics, extracurricular work, creative thinking, informative process, quiz, circle, seminar.

Физика боюнча программалык материалды терең өздөштүрүүдө, предметке болгон кызыгууну арттырууда, кесипке багыт берүүдө, окуучуларды ар тараптан туура тарбиялоодо класстан тышкары иштерди уюштуруунун мааниси чоң. Окуу программасынын жана мугалимдердин убактысынын чектелүү болушу сабак учурунда физикалык кызыктуу фактыларга толугураак токтолууга мүмкүнчүлүк бербейт. Сабак убагында тарыхый фактылар менен тааныштыруу, татаал маселелерди чыгаруу, физиканын техникада, өндүрүштө колдонулушу жөнүндөгү маалыматтар толук эмес, үстүртөн гана айтылып калат.

Системалуу түрдө аткарылуучу класстан тышкары иштер окуучулардын ошол предмет боюнча билимин бекемдеп, окуу материалдарын кененирээк, тереңирээк үйрөнүүгө мүмкүндүк берип, окуучулардын шыгын жана коомдук иштерге болгон кызыгуусун өстүрүүдө кошумча билимдин булагы болуп калат. Класстан тышкары жумуштарды дайыма жогорку деңгээлде талаптагыдай өткөрүү мугалимден көп чыгармачылыкты талап кылуу менен анын окуучулар менен болгон байланышын күчөтүп, тажрыйбасын арттырат. Мына ушунун баары окутуу, тарбиялоо ишинин сапатын жакшыртууга алып келет.

Физика боюнча сабактан тышкары жумуштарды пландаштырууда жана өткөрүүдө төмөнкү максаттарды негиз кылып алуу зарыл:

- Окуу материалдарын тереңдетүү

- Предмет боюнча программага кирбеген материалдар менен тааныштыруу
- Окуучулардын логикалык ойлоосун өнүктүрүү
- Сөз байлыгын кеңейтүүгө, пикир жүргүзө билүүгө үйрөтүү
- Өз алдынча китептерди окууга, эмгектенүүгө үйрөтүү.

Физика боюнча класстан тышкары иштердин бир нече формалары белгилүү. Алсак:

1. Физикалык кружоктор
2. Физикалык кечелер, КВН, викториналар
3. Физикалык мелдеш-олимпиадалар
4. Конференциялар, семинарлар
5. Физика, техника боюнча моделдерди, көрсөтмө куралдарды жасоо
6. Физикалык экскурсиялар ж.б. [1]

Физикалык КВН, кечелер жылына 1-2-жолу белгилүү даталарга карата өткөрүлөт. Анын программасы алдын-ала түзүлөт. Программада кызыктыруучу тапшырмалар камтылып, даярданууга 10-15-күн убакыт берилет. Кечелерге окуучулар массалык түрдө тартылат. Докладдар, дубал газеталар, моделдер, макеттер даярдалат.

Викторинанын темасы, өткөрүү мөөнөтү күн мурунтан кулактандырылып көбүнчө параллель тайпалардын ортосунда өткөрүлөт. Кандай адабияттарды пайдалануу керектиги сунушталат. Викторинага керектүү болгон приборлор алдын-ала даярдалып текшерилет. Суроолор жана маселелер окуу программасынын чегинен чыкпагандай түзүлөт. Окуучулар физика боюнча кызыктуу суроолорго жооп беришет, тажрыйбаны түшүндүрүшөт же приборлордун ички түзүлүшүнүн жашыруун «сырын» табышат.

Окуучулардын техникалык чыгармачылыгын арттырууда физика-техникалык викториналар аркылуу улуу окумуштуулардын, ойчулдардын, конструкторлордун өмүр таржымалы, илимий эмгектери менен тааныштыруу да иштин ийгилигин камсыз кылат.

Моделдештирүү б.а. физика боюнча моделдерди, көрсөтмө куралдарды жасоо физика кабинетин жабдууга салым кошот. Окуучулар ар түрдүү моделдерди, макеттерди өз колдору менен жасашат. Моделдерди жасоодо аны даярдоонун технологиясын эске алышып, моделдин кандай элементтери берилиши керек экендигин ойлонуп түзүүдө бир нече эсептөөлөрдү жүргүзүшөт.

Конференция-семинарларды физиканын бөлүмдөрү окулуп бүткөндөн кийин өткөрүү жакшы натыйжа берет. Мындай семинарларда окуучулар жаны билимдерди өзү окуган адабияттардан, жолдошторунун докладдарынан алат. Семинарга даярдануу менен илимий популярдуу адабияттар менен иштеп, аларды анализдеп, жыйынтыктап, негизгисин бөлүп алып, техникалык куралдар менен иштөөгө үйрөнүшөт. [2]

Физикалык экскурсияда физика илими колдонулуучу тармактарга таанышуу, үйрөнүү үчүн коллективдүү түрдө барышат. Мазмунуна жараша экскурсия тематикалык жана комплекстүү болуп бөлүнөт. Тематикалык экскурсияга белгилүү теманы же бөлүмдү үйрөнүү үчүн, комплекстүү экскурсияга физиканын башка илимдер менен байланышын изилдөө максатында чыгышат.

Макалада класстан тышкары иштердин формаларынын ичинен 12-апрель космонавтика-күнүнө карата өткөрүлүүчү физикалык кеченин иштелмеси сунуш кылынат.

Кеченин максаты: Асман телолорун жана космостук чөйрөнү изилдеп үйрөнүү методдору, Ю.А.Гагариндин жана башка космонавттардын өмүр баяны, эмгектери жөнүндө окуучуларды тааныштыруу.

Кеченин жабдылышы: Ю.А.Гагариндин портрети, космос мейкиндиги боюнча тартылган сүрөттөр, 12-апрелге карата окуучулар тарабынан чыгарылган дубал газеталар, буклеттер, слайддар, презентациялар, ракетанын, самолеттордун макеттери.

1.Кеченин жүрүшү:

1-Алып баруучу : Кутмандуу күнүңүздөр менен урматтуу агай- эжекелер жана кеченин катышуучулары. Бүгүн бизде чоң майрам. Анткени бүгүн «12- апрель-Космонавтика

күнү» б.а. адамзаттын аалам мейкиндигине учкан күн. Эмесе бул улуу күнгө арналган салтанаттуу физикалык кечени ачык деп жарыялайбыз.

2-Алып баруучу: Айлана теребел салтанат

Мына эми кечебиз башталат.

Илимге жаңыдан кол сунган

Таланттуу балдарбыз жаш канат.

1-Алып баруучу: Музыка уксам көтөрүлөт көңүлүм

Жашымдан бар бийлеп калчу өнөрүм.

Бийлеп берем мен сиздерге ийиле

Бийлегенди жандай жакшы көрөмүн.

2. Бий «Улуу көч».

3. Ю.А. Гагарин жөнүндө доклад окулат.

Доклад: Ю.А. Гагарин 1934- жылы Клушенко айылында туулган. 1951- жылы кесиптик окуу жайын жана кечки мектепте окуган. 1955- жылы Саратов курулуш мектебин бүтүрөт. 1955-1957- жылдары биринчи Чкалов аскер авиациялык окуу жайында окуйт.

Андан кийин Авиациялык флотто кызмат кылат. Ал учкучтар катарына 1960- жылы кабыл алынат. 1961- жылы 12- апрелде космоско учкан.

Космоско ким биринчи болуп учуу керек? Бул ишке учкучтардын даярдыктары аз болсо да бар эле. Алар парашют менен секирише алышат, салмаксыздык жана кысым эмне экенин билишет. Космонавтика кандидаттарды тандоону авиация врачтарына тапшырышты. Ракеталык-космостук техникалардын конструктору академик С.П.Королевдун каалоосу менен космонавтыкка кандидаттардын жашы болжол менен 30, боюнун узундугу 170 см, салмагы 70 кг дан ашпоосу тийиш эле. Учкучтардын ден-соолугу да текшерүүдө биринчи орунга коюлду. 1959- жылы күзүндө 3000 учкуч кандидаттардан 20 кандидат тандалып алынды. Космонавттардын биринчи отрядынын аттары жазылган тизме окулат.

«Восток» корабли менен акыркы сыноолор 1961-жылы 25-март күнү жүргүзүлдү. Ушул чоң сыноого космонавтыкка кандидаттардын ичинен комиссиядан ийгиликтүү өтүшкөн 6 учкучту стартка катыштырууну чечишти. Старт ийгиликтүү өттү. Космостук корабль Жерге кайтып келип конду. Ошентип, адамды космоско чыгаруунун эксперименталдык мезгили аяктады. 1961-жылы 3-апрель күнү өкмөттүн «Адамды космоско чыгаруу» жөнүндө чечими кабыл алынды. Бул күнгө чейин алты «эң жакшы» дегендердин ичинен Ю.А.Гагарин жана Г.С.Титов айрыкча айырмаланып калышты.

8-апрель күнү мамлекеттик комиссиянын заседаниясы болду. Заседаниде Ю.А.Гагарин «Восток» кораблини командири, Г.С.Титов запастагы командири болуп дайындалышты. 12- апрель күнү Москванын сааты боюнча 5 саат 30 минутада аларды ойготушту, тамактанышты, саат 6.00 дө медициналык текшерүүдөн өтүштү. Экөөнө скафандр кийгизишти. Автобуска отурушуп, старт аянтына жөнөштү. Мамлекеттик комиссияга кыскача доклад окулду. 1961- жылы 12- апрель күнү Москва убактысы боюнча 9 саат 07 минутада Ю.А.Гагарин «Кеттик» деп кыйкырды. Ушул күндөн Ю.А Гагарин тарыхка кирди. Кийинчерээк 20 кандидаттын ичинен 5 беш кандидат бир жолу, дагы бешөө 2 жолу, эки кандидат 3 жолу космоско учушту.

4.Космос, Ю.А. Гагарин жөнүндө ыр саптары:

1- окуучу: Элдин эркин күчүн алга сүрөдү

Кылым бойдон элдин күткөн тилеги.

Аалам эли алкыш айтып суктанган

Кандай баатыр Гагариндин жүрөгү.

2- окуучу: Ким болмоктур Жерде туруп асманды

Асман түгүл Айга учуу башталды.

Көздөн кайым көтөрүлдү корабль

Аны биздин эр Гагарин башкарды.

3-окуучу: Тубаса сендей баатырлар

Төрөлөт тура адамдан.

Ай, Күнгө уулун учурган

Айланам алтын заманам.

5. Космос, космонавттар боюнча суроолор берилет:

1. Эмне үчүн парашют менен спортсмен секиргенде секирүүнүн аягында буттарын бүгүп түшөт?

Жооп: Секирүүнүн аягында буттарын бүгүү менен спортсмен тормоздоо аралыгын жасалма түрдө чоңойтот, демек жерге урунуу күчүн азайтат.

2. Станцияда же космостук кемеден космонавттар кандай кийим кийишет?

Жооп: Скафандр. Скафандр нормалдуу турмуштан өзгөчөлөнгөн шартта суу алдында, космосто адамга жашоого мүмкүндүк берүүчү кийим. Бул сөз грек сөзү, кыргызчага которгондо « кайыктагы адам» дегенди билдирет.

3. Айда адамдар болуштубу?

Жооп: 1969-жылы 21- июнда Америкалык астронавттар Нейл Армстронг жана Эдвик Олдринг Айдын бетинде болушту.

4. Космостук кемеден ачык космоско кадам таштаган биринчи адам ким?

Жооп: Советтик космонавт Алексей Архипович Леонов.

5. Космонавттардын ашканасы кандай болот?

Жооп: Космонавттар үчүн тамак Жерде даярдалат. Алар жей турган тамак-аштардын баары пакеттерге бекемделип, оролот же тубаларга куюлат. Туба дегенибиз тиш жуугуч паста салынып жүргөн кадимки эле жумшак түтүкчө. Тубаны оозуна такап аны кичине эле кысып коюп, канча болсо да тамактана берсе болот. Тамактанып бүткөн соң бошогон пакеттерди, тубаларды, банкаларды чогултуп туруп, чоң селлофандан жасалган папкага салып коюшат. Станцияда эч кандай таштанды болууга тийиш эмес.

6. Космоско кайсы космонавттар үч жолу барышкан жана бардыгы канча убакыт болушкан.

Жооп: В.А.Шаталов менен А.С.Елисеев «Союз-8» жана «Союз-10» кораблдери менен бирге учушкан. «Союз-4» менен В.А.Шаталов, «Союз-5» менен А.С. Елисеев барган. Шаталов космосто 237 саат 11 минута жүрсө, Елисеев 238 саат 43 минута жүргөн. Андан соң окуучулар өздөрү жасаган ракетанын, самолеттордун макеттеринин техникалык мүнөздөмөлөрү, дубал газеталар боюнча айтып беришет. Кече ыр, бийлер менен коштолот.

6. Кечени жыйынтыктоо: Кеченин аягында окуучулар тарабынан чыгарылган дубал газеталар, докладдар, макеттер, слайддар комиссия тарабынан бааланат. Активдүү катышкан окуучуларга баалуу сыйлыктар берилет.

«Тарбиялык процесс окуучунун бүткүл турмушуна жетекчилик кылат» деп улуу педагог А.С.Макаренко белгилегендей, класстан тышкаркы тарбиялык иштердин жаңы формаларын табуу ар бир окутуучунун милдети. Бул окуучулардын жоопкерчилик сезимдерин, активдүүлүгүн, предметке болгон кызыгуусун арттырууда зор мааниге ээ.

Адабияттар

1. Бабанский Ю.К. Педагогика .М.:Просвещение,1988.

2. Орехов. В.П. Методика преподавания физики в восьмилетней школе. М.: Просвещение,1965.

УДК 378.14:53

Маданбекова Ж.А.
e-mail: Jyldyzkan 75@mail.ru
Ош технологиялык университети

ФИЗИКАНЫ ОКУТУУДА КОМПЬЮТЕРДИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ КОЛДОНУУНУН МЕТОДИКАСЫ

METHOD USING COMPUTER TECHNOLOGY IN TEACHING PHYSICS

Аннотация: Макалада физика сабагында окутуунун жаңы технологияларын колдонуунун зарылдыгы, компьютердик презентацияларды даярдоо жана пайдалануу усулу каралган.

Аннотация: В статье рассмотрен необходимость применения новых технологии в обучении физике, методы создания презентации и их использование.

Abstract: The article deals with the need to use all the new technologies in teaching physics, methods of making presentations and using them.

Ачык сөздөр: билим берүү, физика, физикалык түшүнүктөр, усул, мугалим, окутуунун интерактивдүү технологиялары, сабак, окутуунун формасы.

Ключевые слова: образование, физика, физические понятия, метод, учитель, интерактивные технологии обучения, урок, форма обучения.

Key words: education, physics, physical concept, method, teacher, interactive technologies of education, lesson, form of education.

Акыркы мезгилде коомдо болуп жаткан өзгөрүүлөр мамлекетибиздин экономикалык, социалдык тармактарын камтып, билим берүү системасын модернизациялоонун зарылдыгын көрсөтүп, билим, тарбия берүүнүн сапатын жогорулатуу, өлкөбүздүн өнүгүшүнө салым кошуучу атуулдарды тарбиялап өстүрүү бүгүнкү күндүн олуттуу маселелеринин бири болуп калды.

Маалымат технологияларынын өнүккөн шартында, педагогиканын теориясынын жана практикасынын алдына окуучулардын терең билимдер системасына ээ болуусун камсыз кылуу менен, алардын чыгармачылык потенциалын, өз алдынча билим алуу ишмердүүлүгүн өнүктүрүүнүн оптималдуу жолдорун иштеп чыгуу милдеттери коюлду. Мындай милдеттерди аткаруунун айрым бир багыттары болуп: окутуу процессинде жаңы технологияларды колдонуу менен анны натыйжалуу жүргүзүү, анын алкагында билим берүүдө окуучулардын окуу ишмердүүлүгүн активдештирүү эсептелет.

Окутуу процессинде компьютердик технологияны колдонуу жаңы материалды өздөштүрүүнү жеңилдетип, мугалимдин материалды берүү убактысын үнөмдөйт. Мындан сырткары окуучулар компьютерди оюн каражаты эмес, окуу ишмердүүлүгүн уюштуруудагы негизги каражат катары түшүнүшөт.

Макалада физика сабагында компьютердик технологияны пайдаланып өтүлгөн «Заттын агрегаттык абалдары. Заттын бир агрегаттык абалынан экинчи абалына өтүүлөрү. Каныккан буу жана анын басымы» деген темадагы сабактын иштелмеси сунушталат.

Жылуулук кубулуштарын изилдөөнүн негизги багыттарынын бири болуп, заттын агрегаттык абалдарынын өзгөчөлүктөрүн, алардын биринен экинчисине өтүүсүнүн закон ченемдүүлүктөрүн изилдөө болуп саналат. Мындай изилдөөлөр МКТнын жана термодинамиканын негизинде жүргүзүлөт.

Жаратылышта бардык заттар тынымсыз кыймыл да болгон жана өз ара аракеттенишкен атом же молекулалардан тураарын, о.э. түзүлгөн шартка жараша заттар катуу, суюк, газ абалдарда болоорун МКТ түшүндүрөт. Бир эле зат ар түрдүү абалдарда боло алат. Мисалы: муз, суу, буу. Заттын ушундай абалдарын физикада **агрегаттык абалдар** деп атайт. Заттар ар түрдүү агрегаттык абалдарында өзүнүн молекулаларынын

жайгашуулары, кыймылдарынын жана өз ара аракеттенишүүлөрүнүн мүнөздөрү боюнча айырмаланышат [3].

Газдарда молекулалардын ортосундагы аралык алардын өлчөмдөрүнө салыштырмалуу бир кыйла чоң. Ошондуктан алардын ортосундагы аракеттенишүү начар. Газдын молекулалары башаламан кыймылда болуп, чексиз кеңейүүгө умтулат. Газ өзүнүн формасын да көлөмүн да сактабайт. Газдын формасы идиштин формасы менен аныкталат.

Суюктуктарда молекулалар салыштырмалуу бири-бирине жакын жайланышкан. Суюктуктардын молекулалары тынымсыз жылуулук кыймылында болуп, өз ара кагылышып, бир жерден экинчи жерге которулуп турат. Суюктуктар көлөмүн сактап, формасын сактай алышпайт. Идиштин формасын алып, агуучулук касиетке ээ. Суюктуктарга тиешелүү дагы бир өзгөчөлүк беттик тартылуу күчүнүн болушу. [1]

Катуу нерселер өздөрүнүн формасын, көлөмүн сактай алышат. Кристаллдык катуу нерселер белгилүү геометриялык тартипте жайланышкан атом же молекулалардан турат. Өз ара тартылуу күчүнүн аракетинен катуу нерсенин молекулалары бири-бирин таштап кете алышпайт. Алар белгилүү бир тең салмактуулук абалдарынын аймагында термелүү кыймылын жасашат [2].

Заттардын бир агрегаттык абалдан экинчи агрегаттык абалга өтүү процесстерине токтолобуз. Бул процесстер заттын сырттан жылуулук алуусунун же сырткы чөйрөгө жылуулук берүү даражасына жараша тездеши же акырындашы мүмкүн.

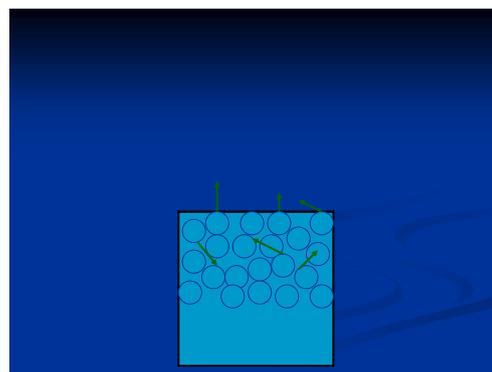
1. Буулануу жана конденсация.

Энергияны алуу менен заттын суюк абалдан газ абалына өтүү процесси **буулануу** деп аталат. Буулануу кубулушун МКТнын негизинде түшүндүрөлү: суюктуктар башаламан кыймылда болгон молекулалардан туруп, алардын ылдамдыктары түрдүүчө болот. Ылдамдыгы чоң, демек кинетикалык энергиясы чоң болгон молекулалар башка молекулалардын тартуу күчүн жеңип, суюктуктан учуп чыгышат. Бууну ушул молекулалар түзөт.

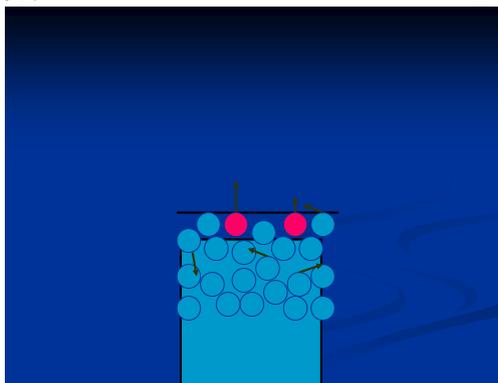
(2-3-сүрөттөр)

1-сүрөт.

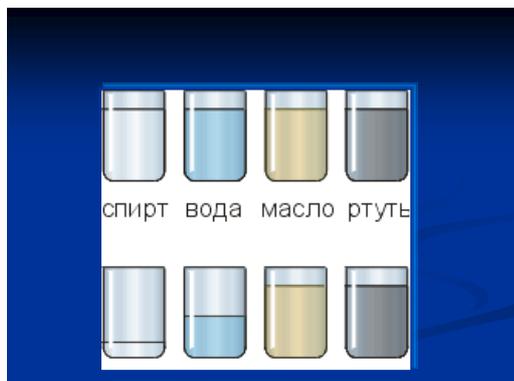
2-сүрөт.

3-сүрөт.

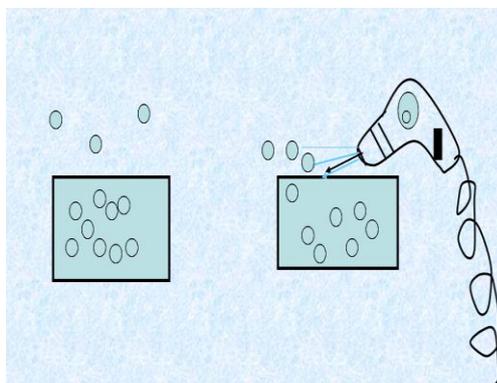
Байкоолор жана тажрыйбалар көрсөткөндөй буулануунун тездиги бир нече факторлордон көз каранды.

1. Суюктуктун тегинен. Бирдей шартта ар түрдүү суюктуктардын буулануусу түрдүүчө жүрөт. Бул фактыны ар түрдүү суюктуктардын молекулаларынын ортосундагы тартышуу күчүнүн бирдей эместиги менен түшүндүрүүгө болот. Тартышуу күчү кичине болсо, суюктуктар тез бууланат (4-сүрөт).

4-сүрөт.**5-сүрөт.**

2. Суюктуктун бетинин аянтынан. Суюктуктун бетинин аянты канчалык чоң болсо, бирдей шартта, бирдей убакыт ичинде көбүрөөк молекулалар суюктуктан учуп чыгышат. Демек, буулануу тезирээк жүрөт (5-сүрөт).

3. Суюктуктун бетиндеги абанын басымынан. Мисалы: суюктук жабык идиште болуп, суюктуктун үстүнкү бетиндеги басым чоң болсо, буулануу акырын жүрөт. Себеби, булл учурда, суюктуктан учуп чыгуучу молекулалар суюктуктун бетиндеги басымга каршы жумуш аткарышы керек болот. Мындай молекулалардын саны азыраак болгондуктан, буулануу акырын жүрөт (6-сүрөт).

6-сүрөт.**7-сүрөт.**

4. Суюктуктун бети боюнча жүрүүчү шамалдын болушунан (7-сүрөт).

Шамал учурунда суюктук тез бууланат. Булл фактыны төмөнкүчө түшүндүрөбүз: суюктуктун бетиндеги молекулалар башка молекулалардын түзгөн «торчосунан» секирип чыгышат. Шамал учурунда «секирип чыгып» кайра сууга кайтуучу молекулалардын бир бөлүгү шамал менен кетишип, кайра сууга кайтпай калышат. Ушинтип бууну түзгөн молекулалардын саны көбөйөт, башкача айтканда буулануу тездейт.

5. Суюктуктун температурасынан. Мисалы: ысыган суу муздак сууга караганда тез бууланат. Бул фактыны төмөнкүчө түшүндүрсө болот: суюктуктун температурасы жогорулаганда коңшу молекулалардын тартуу күчүн жеңип, сыртка чыгып кете ала тургандай кинетикалык энергияга ээ болгон молекулалардын саны көбөйөт. [3]

8-сүрөт.

9-сүрөт.

Буулануудан суюктуктун температурасы төмөндөйт.

Бууланууда кинетикалык энергиясы салыштырмалуу чоң болгон молекулалар суюктукту таштап чыгып кетишет. Анын натыйжасында суюктукта калган молекулалардын орточо кинетикалык энергиясы азаят. Мына ошол себептен буулануунун натыйжасында суюктуктун температурасы төмөндөйт. Маселен: көлдүн жээгинде ысык күндөрү да адам суудан чыкканда үшүй баштайт. Сууга салынган термометр кургак термометрге караганда төмөнүрөөк температураны көрсөтөт (9-сүрөт).

Бууга айлануунун салыштырма жылуулугу.

Суюктукту толук бууга айландыруу үчүн зарыл болгон жылуулук саны:

$$Q = r m \quad (1)$$

Q-суюктукту турактуу температура кезинде толук бууга айландыруу үчүн зарыл болгон жылуулук саны.

r-пропорционалалык коэффициент, ал ошол суюктуктун тегине мүнөздүү болгон чоңдук. Аны физикада **бууга айлануунун салыштырма жылуулугу** деп атайт.

m-суюктуктун массасы.

Массасы 1кг болгон суюктукту турактуу температура кезинде толук бууга айландыруу үчүн зарыл болгон жылуулук саны **бууга айлануунун салыштырма жылуулугу** деп аталат (10-сүрөт).

Бирдиги $[r]=1 \text{ Дж/кг}$.

10-сүрөт.

Айрым суюктуктардын бууга айлануусунун салыштырма жылуулугу

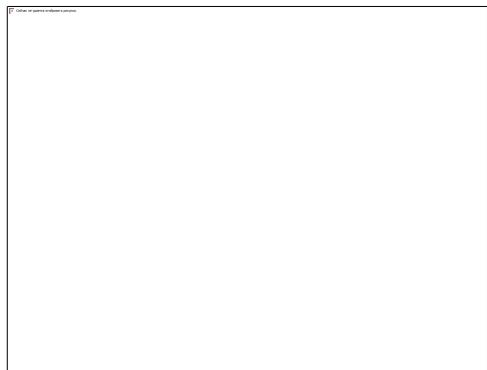
Суу	$2,3 \cdot 10^6$ (6)	Эфир	$0,4 \cdot 10^6$ (6)
Аммиак (суук)	$1,4 \cdot 10^6$ (6)	Сыймал	$0,3 \cdot 10^6$ (6)
Эпирт	$0,9 \cdot 10^6$ (6)	Аба	$0,2 \cdot 10^6$ (6)

Буулануунун практикада колдонулушу.

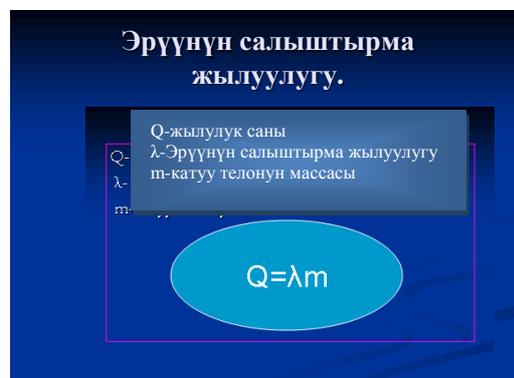
Тез бузулуп кетүүчү продуктыларды ташыган кезде, вагондорду муздатуу үчүн суук аммиакты, же көмүртектин суук оксидин бууландырышат. Муздаткычтарда, муз тоңдуруу үчүн, атайын ийри түгүктөрдө суук аммиакты буулантышат. Ысык өлкөлөрдө сууну көзчөлөрү бар карапа идиштерде сакташат.

Конденсация—энергия бөлүп чыгаруу менен заттын газ абалынан суук абалга өтүү процесси.

Суюктуктан учуп чыгып, бууну түзгөн молекулалар башаламан жылуулук кыймылында болушат. Бирок, алардын айрымдары, көбүнчө кинетикалык энергиясы кичине болгон молекулалар кайра суюктукка кайтышы мүмкүн, башкача айтканда буунун суюктукка айлануу кубулушу жүрөт. Буунун температурасы төмөндөгөндө конденсация процесси тездейт(11-сүрөт).

11-сүрөт.

12-сүрөт.

2. Эрүү жана катуулануу.

Катуу заттын суюктукка айлануусу **эрүү** деп аталат. Телону эритүүчүн аны кайсы бир температурага чейин ысытуу керек. Тело эрий баштаган температура телонун **эрүү температурасы** деп аталат. Тело толук эрип бүткөнгө чейин, ага жылуулук берилсе да анын температурасы жогорулабайт. Ар бир затка белгилүү бир эрүү температурасы мүнөздүү. Мисалы: муз 0°C , коргошун 327°C , темир 1539°C де эрийт.

Эрүү кубулушун МКТнын негизинде түшүндүрөлү: температура жогорулаганда катуу телолордун молекулаларынын термелүү кыймылынын орточо кинетикалык энергиясы чоңоет. Мындай энергиянын белгилүү бир маанисинде айрым молекулалар тең салмактуулук абалынан бошоп чыгышат да, кайра ордуна келишпейт. Ар бир молекула бошонуп чыккан молекулалардын түзгөн торчосунда термелип калышат. Ушинтип, катуу тело суюктукка айланат. [3]

Эрүүнүн салыштырма жылуулугу.

Массасы 1кг болгон катуу телону толук эритүү үчүн зарыл болгон жылуулук саны **эрүүнүн салыштырма жылуулугу** деп аталат (12-сүрөт).

$$Q = \lambda m \quad (2)$$

λ - **эрүүнүн салыштырма жылуулугу.** Бирдиги: 1 Дж/кг

Суюктуктун катуу затка айлануусу **катуулануу** деп аталат. Суюктукта катуулануу процесси жүрүш үчүн аны белгилүү бир температурага чейин муздатуу керек. Суюктук катуулана баштаган температура ошол суюктуктун **катуулануу температурасы** деп аталат.

3. Сублимация.

Заттын катуу абалынан газ абалына өтүү кубулушу **сублимация** деп аталат. Мисалы: кышында тоңуп турган кездеме бууланып кургайт. Нафталиндин жыты бууланып, бөлмөгө тарайт [3].

4. Каныккан буу.

Туюк идиште буулануу учурунда суюк абалдан газ абалына өткөн молекулалар менен газ (буу) абалынан суюк абалга өткөн молекулалардын саны теңелген учур пайда болот. Бул учурда буу каныгуу абалына жетет (13-сүрөт).

13-сүрөт.

Каныккан буунун басымы.

$P = nkT$ (3) P -каныккан буунун басымы,

n -көлөм бирдигиндеги молекулалардын саны,

k -Больцман турактуулугу. ($1,38 \cdot 10^{-23}$),

T -абсолюттук температура.

Физиканы окутууда компьютердик технологияларды колдонуу сабактын методикалык жабдылышын өркүндөтүүгө, мугалимдеринин чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн деңгээлин жогорулатууга, окуучулардын сабакка болгон кызыгуусун арттырууга шарт түзүп, кыска убакыттын ичинде натыйжалуу жыйынтыктарга жетүүгө өбөлгө түзөт [4].

Адабияттар:

1. Кикоин И.К., Кикоин А.К. Физика: учеб. для 9 кл.сред.шк.–Просвещение, 1990.
2. Койчуманов М., Сулайманова О. Физика: Орто мектептердин 10-классы үчүн окуу китеби.-1-бас.–Б.: «Инсанат».2008.
3. Папиев М, Арзыкулов А., Кожобекова П. Физиканын негиздери. Механика. Молекулалык физика.– Ош. 2012.
4. Зулпукарова Д.И., Кулчинова Г., Сманова Н. Башталгыч класстардын окуучуларын маселе чыгарууга көнүктүрүүдө компьютердик технологиянын ролу.илимий макала. ОшМУ жарчысы.- №3(4). –Б.238.

УДК 378.14:53

М м в У ., к ч ,
ш н л г ялык н в р

ФИЗИКА САБАГЫН ОКУТУУДА ОКУУЧУЛАР МЕНЕН ЖҮРГҮЗҮЛҮҮЧҮАР ТҮРДҮҮ ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТЕРДИН ФОРМАЛАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН ӨЗ АРА БАЙЛАНЫШЫ

IN THIS ARTICLE DEALS STAGES AND SHAPES OF INDEPENDENT WORK IN PROCESSING OF PHISICS WITH AIMING DEEPLY LEARNING LITERATURE BY SUBJECTS OF PHISICS

Аннотация: Макалада физиканы окутууда окуучулардын өз алдынчалыгын арттыруу максатында өз алдынча аткарылуучу иштердин формалары, окуучулардын физика предмети боюнча адабияттар менен иштөө процессинин этаптары каралган.

Аннотация: В статье рассмотрены этапы и формы самостоятельных работ в процессе обучения физики с целью углубленного изучения литературы по предмету физики.

Abstract: The forms and the relationship between in different kinds of independent work, carried out with students in physics classes.

Ачык сөздөр: физика, окуучулар, өз алдынча иштер, форма, этап, окуу китеби, физикалык кубулуш, байкоо.

Ключевые слова: физика, учащиеся, самостоятельная работа, форма, этап, чтение, физические явления, наблюдения.

Key words: Physics, student, independent work, shape, stage, reading, physical phenomena, observations.

Физика курсун окуу менен жаратылыштагы кубулуштун себептерин ачуу окуучулардын кызыгууларына айланат жана жаратылышта болуп жаткан кубулуштарга байкоо жүргүзүүгө көнүктүрөт.

Физика сабагында жүргүзүлүүчү өз алдынча иштердин негизинен үч формасын алып кароого болот. Алар: - китеп менен окуучулардын өз алдынча иштери; - жазуу иштери; - окуучулардын өз алдынча физикалык кубулуштарды байкоо жана эксперименталдык иштери.

Окуучулардын окуу китеби менен өз алдынча иштөөсүн уюштуруу жаңы коюлуп жаткан маселе эмес. Окуу китеби менен өз алдынча иштөө эчактан бери ишке ашырылып келе жаткан дидактикалык жумуштардын бири жана ушул маселеге бир топ усулдук адабияттар арналган [4

Окуу китебинен тышкары окуучулар илимий-популярдык журналдар, илимий-фантастикалык адабий китептерди да окушат. Мектепте физика мугалиминин милдети жогоруда саналып өткөн учурларга ылайыктуу окуучулар да окуу китеби жана илимий-популярдуу адабияттар менен өз алдынча иштөө ыкмаларын пайда кылуу.

Сабак мезгилинде окуучулардын китеп менен өз алдынча иштөө процессин төмөнкү этаптарга бөлүүгө болот.

а) Окуучулардын китеп менен өз алдынча иштөөсү мугалимдин жаңы материалдарды түшүндүрүү мезгилинде айрым элемент катары киргизилет. Китеп менен жүргүзүлүүчү өз алдынча иштөөнүн бул формасы эң жөнөкөй. Бул учурда мугалимдин койгон суроосуна окуучулар окуу китебиндеги анчалык чоң эмес тексттерди өз алдынча иштеп чыккандан кийин жооп беришет. Мисалы, схемаларды, таблицаларды өз алдынча иштеп чыгуу жана физикалык эрежелерди кайра окуп чыгуу.

б) Окуучулардын китеп менен өз алдынча иштөөсү сабактын атайын бир звеносу катары уюштурулат. Китеп менен өз алдынча иштөөнүн бул этабы жогорудагыга караганда бир катар татаалдаштырылган. Анткени, бул учурда окуучуларга окуу китебинен көлөмдүү тексттерди өз алдынча иштеп чыгуу сунуш кылынат. Ошондой эле коюлган суроолорго жоопту өз алдынча формулировкалашат. Жооптун планын түзүшөт.

в) Сабактын башынан аягына чейин окуучулардын китеп менен өз алдынча иштөөсү үстөмдүүлүк кылат. Бул учурда мугалимдин жаңы материалдарды түшүндүрүүсү окуучулардын өз алдынча китептен окугандарын жыйынтыктоого, кенейтүүгө жана тереңдетүүгө гана багытталат. Китеп менен жаны өз алдынча иштөөнүн бул этабында окуучулар арналган материалды толук өз алдынча иштеп чыгууга аргасыз болот. Жаңы материал да үйрөнүлүүчү кубулушту окуучулар өз алдынча талдап чыгат. Жаңы материал боюнча берилүүчү жоопторунун планын түзүшөт жана коюлган айрым суроолорго жоопторду даярдашат. Үйрөнүлүп жаткан кубулуш жөнүндө жыйынтыкты өз алдыларына формулировкалашат.

г) Физика сабагы толугу менен окуучулардын китеп менен иштөөсүнө арналат. Мындай сабактар текшерүү иштери жүргүзүлгөндөн кийинки сабакта ишке ашырылышы мүмкүн. Адатта текшерүү иштери жүргүзүлгөндөн кийинки сабакта анын жыйынтыгы чыгарылат. Бул учурда мугалим жыйынтыкты өзү чыгарбастан, текшерүү иштери окуучулардын өздөрүнө таратылып берилет да, алар өздөрү кетирген кемчиликтерди окуу китебинен тиешелүү материалдарды өз алдынча кайрадан окуп чыгуунун натыйжасында табышат. Ката чыгарылган маселелер кайра иштелет. Ал эми текшерүү ишинде берилген маселелерди туура чыгарган окуучуларга кошумча окууга

же класстан тышкары окууга берилген физикалык адабияттарды окуу, татаалдаштырылган маселелерди чыгаруу тапшырылат.

Окуучуларга өз алдынча окуу китебинин жардамы жаңы материалды толук өздөштүрүүнү качан ал материалдар тарыхый маалыматтарга тиешелүү жана эч кандай демонстрациялык эксперименттердин коштоосуз өтүлгөн учурларда сунуш кылуу пайдалуу.

Студенттерди жазуу иштерин өз алдынча аткара билүүгө машыктыруу физика мугалиминин негизи максатарынын бири. Окуучулардын физика сабагы боюнча жазуу иштерине физикалык адабияттарды окуунун, байкоо жүргүзүлгөн тажрыйбалардын жана лабораториялык жумуштардын жыйынтыктарын, жазуу жүзүндө чыгаруу, физикалык кечелерде жасалуучу докладдардын тексттери кирет. Сабак мезгилинде мугалим түшүндүрүп жаткан жаңы материалдын эң орчундуу учурларын (мисалы, айрым физикалык закондордун формулировкасы, формулалар, схемалык чиймелер жана башкалар) жана окуу китебинде көрсөтүлбөгөн кубулуштардын схемалык жүрүштөрү окуучулардын атайын дептерине жазылат[6].

Окуучулар дароо эле мугалим түшүндүрүп жаткан материалдардын кайсы жерлерин жазып алуу керек экендигин ажырата билишпейт.

Ошондуктан, физика мугалими, алгачкы учурларда, эң маанилүү мыйзамдарды, закон ченемдүүлүктөрдү жана формулаларды дептерге жазып алууну талап кылат.

Мугалим түшүндүрүп жаткан физикалык кубулуштардын тиешелүү эң маанилүү учурларын жазып калууга окуучуларды көнүктүрүү келечекте алардын көп кубулуштун ичинен эң негизгисин, алардын арасындагы эң негизги байланышын өз алдынча табууга үйрөтөт.

7-класстын окуучуларына сунуш кылынуучу текшерүү иштеринде, сөзсүз, ой жүгүртүүлөрдү талап кылуучу маселелердин киргизилиши зарыл. Бул учурда окуучулар өздөрүнүн логикалык ой жүгүртүүлөрүн кыскача жазуу түрүндө билдиришет. Текшерүү иретинде физикалык кубулуштун жүрүү процесси схемалык же графикалык сүрөттөлүш түрүндө берилген кезде окуучулардын байкагычтыгы, физикалык кубулушту ар тараптан изилдей ала тургандыгы даана байкалат.

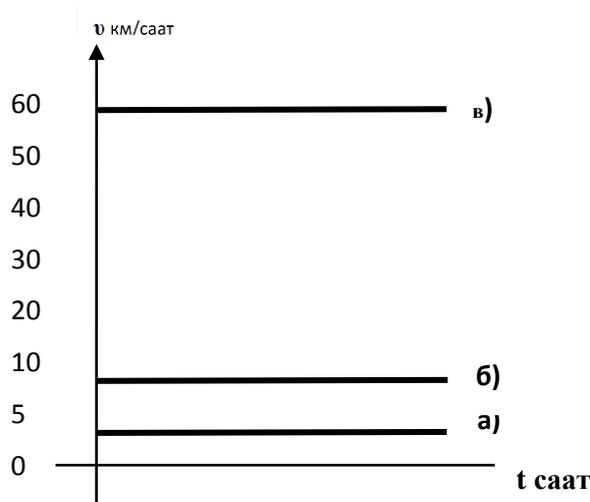
Окуучулардын өз алдынча жазуу иштерине алардын класста жана үйдө аткарган кыскача изложениелери жана сочинениелери дагы кирет. Мисалы, 6-класста “Инерция” деген теманы өткөндөн кийин окуучуларга 10-15 минуталык “Мен байкаган жаратылыштагы инерция кубулушу” деген темада изложение жаздырууга болот. Ал эми сүрүлүүнү жана сүрүлүүнүн түрлөрүн үйрөнүп бүткөндөн кийин үйгө “Айыл чарба механизмдеринин кыймылында байкалуучу сүрүлүү кубулушу” деген темада сочинение берилет. Сочинениенин планы төмөндөй болушу мүмкүн.

1. Айыл чарба механизмдеринин түрлөрү.
2. Алардын тетиктеринин кыймылдарынын формалары.
3. Тетиктердин кыймылында байкалуучу сүрүлүү кубулуштары.
4. Пайдалуу жана зыяндуу сүрүлүүлөр.
5. Зыяндуу сүрүлүүлөрдү азайтуунун жолдору.

Сабак мезгилинде, класста физикалык кубулуштарды окуучулар тарабынан байкоо жүргүзүүгө көнүктүрүү төмөнкү учурларда ишке ашырылат.

Мугалим жаңы теманы түшүндүрүү мезгилинде окуучулардын турмуш практикасынан мисалдар келтирүү жана алар учурунда түшүнбөгөн учурларды талдоо мезгилинде ишке ашырылат. Мисалы, 6-класста “Ылдамдыктын график түрүндө сүрөттөлүшү” деген теманы өтүп бүткөндөн кийин бышыктоо максатында айлана чөйрөдө байкалган түрдүү нерселердин ар кандай ылдамдыктарга ээ экендиги талданат. Жөө баскан адам, ат, жеңил автомобиль, реактивдүү самолет жана космикалык кораблдердин ылдамдыктары ар түрдүү. Алардын ылдамдыктарынын айырмачылыктары - убакыттын бирдей үлүштөрүндө

алар түрдүүчө аралыктарды басып өтө тургандыгы – график түрүндө сүрөттөлөт. Бул учурда окуучулардын өз алдынчалыгын максималдуу түрдө ишке ашыруу үчүн мугалим окуучуларга суроону төмөнкүдөй кое алат: “Жаратылышта нерселер ар түрдүү ылдамдыктарга ээ экендиги белгилүү. Алардын ичинен бир нечени мисалга келтирели”[5]. Окуучулар санап беришет. Ал нерселердин орточо ылдамдыктарын км/саат менен дептерге өз алдынча жазуу сунуш кылынат жана акырында жөө адамдын, аттын жана жеңил автомашинанын ылдамдыгынын графигин координаттардын бир системасында чийүү тапшырылат. Мугалим, координат окторунун масштабын тандоого жардамдашат. Калган жумуштарды окуучулар өздөрү аткарышат. Эгерде жөө адамдын орточо ылдамдыгы 5км/саат, аттын ылдамдыгы 60км/саат жеңил автомашинанын орточо ылдамдыгы 60км/саат деп эсептелсе, анда алардын ылдамдыктарыны сүрөттөлүшүн окуучулар өз алдынча төмөндөгүчө сызуулары тийиш.

Жогоруда саналып кеткен окуучулардын физикалык кубулуштарды өз алдынча байкоо жумуштарынан тышкары: үй шартында жеңил табылуучу буюмдардан пайдаланып физикалык тажрыйбаларды үйдө жасоо жана анда байкалган физикалык кубулуштарды түшүндүрүү; жөнөкөй физикалык куралдарды даярдоо, алар менен тажрыйбаларды жасоо жана анда байкалган физикалык кубулуштарга байкоо жүргүзүү; алардын жыйынтыгын жазуу же оозеки түрүндө чыгаруу жумуштары кирет. Үй шартында жөнөкөй демонстрациялык куралдарды жасоо мезгилинде куралдын тетиктеринин эсептөөлөрүн жүргүзүү, анын иштөө принциптерин адабияттардан табууга окуучу аргасыз болот. Ушул учурда окуучулардын өз алдынча жумуштары бири – бири менен тыгыз байланышта жана айкалышкан түрдө жүргүзүлөт. Ушундай шартта гана окуучулардын физика сабагындагы өз алдынчалыгы жеткиликтүү, талапка ылайык ишке ашырылышы мүмкүн.

Адабияттар

1. Буховцев Б. Б. Физика - 10 [Текст] Б. Б. Буховцев. - М.: Просвещение, 1982. - С. 260.
2. Савельев И. В. Курс общей физики [Текст] И. В. Савельев. - М.: Наука, 1989. - С. 350.
3. Трофимов Т. И. Курс физики [Текст] Т. И. Трофимов. - М.: Высшая школа, 1989. - С. 400.
4. Папиев М. П. Физиканын негиздери. [Текст] - М. П. Папиев. - Ош : 1994.
5. Э. Э. Эвенчик, С. Я. Шамаш. - Фрунзе: Мектеп, 1990.

6.Савченко Н.Е. Физиканы окутуунун методикасы [Текст] Н.Е.Савченко – Фрунзе.: Мектеп, 1989.

УДК: 371.004.031.42.

Маткасымова В.К., Ибрагимова Рахат
e-mail: v.matkasymova@mail.ru
Ошский государственный университет

ПРИМЕНЕНИЕ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ НА УРОКЕ АНГЛИЙСКОГО

ЯЗЫКА INTERACTIVE TEACHING METHODS AT THE ENGLISH LESSONS

*Детей надо учить тому, что пригодится им,
 когда они вырастут.*

Аристипп

Аннотация: Данная статья посвящена проблеме интерактивного подхода в обучении иностранному языку. Автор рассматривает различные методы интерактивного обучения, подробно описывая мозговой штурм.

Abstract: This article is devoted to the problem of the interactive approach in teaching a foreign language. The author considers different methods of the interactive learning, describing in detail s brainstorming.

Ключевые слова: методы обучения, интерактивный подход, иностранный язык, коммуникативная компетентность, мозговой штурм.

Key words: methods of teaching, interactive method, foreign language, communicative competence, brainstorming

Современный научно-технический прогресс предъявляет новые требования не только к самому человеку, но и к системе высшего профессионального образования. Впечатляет закон Мура, который гласит, что каждые 18 месяцев количество информации удваивается. Это означает, что каждые 1,5 года необходимо учиться снова, то обучение, которое ориентировано, главным образом, на запоминание и сохранение материала в памяти, только отчасти сможет удовлетворять современным требованиям. Возникает проблема формирования таких качеств мышления, которые позволили бы студенту, самостоятельно усваивать постоянно возобновляющуюся информацию, развитие таких способностей, которые, сохранившись и после завершения образования, обеспечивали бы человеку возможность не отставать от ускоряющегося научно-технического прогресса. Необходимы новые методы и подходы в обучении, которые могли научить студентов учиться, т.е. самостоятельно находить и усваивать нужную информацию. В качестве главного результата обучения подразумеваются именно знания, а не личность, способная творить, создавать новые знания в своей профессиональной области. Сегодня стало очевидным, что надо управлять не личностью, а процессом ее развития. Известный педагог, новатор, С. Г. Вершловский говорил: “Нельзя сказать, что уровень специалиста, прекрасно сдавшего экзамены по любой системе так высок, если он мало приспособлен к внедрению интеллектуальных продуктов, ведь жизнь от него требует именно этого. Современный специалист должен не только знать, но и уметь делать”. [1,6]

Как известно, в педагогике существует множество методов обучения, которые ведут к одной цели – усвоение знаний учащимся. Среди моделей обучения выделяют:

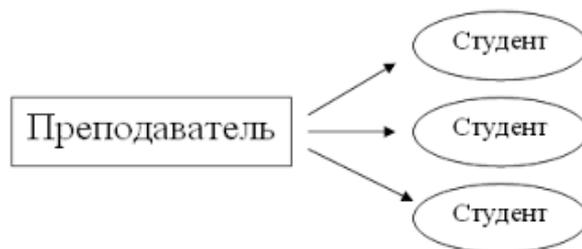

Рисунок 1. Пассивный метод

- пассивный метод (рис. 1) - это форма взаимодействия учащихся и учителя, в которой учитель является основным действующим лицом и управляющим ходом урока, а учащиеся выступают в роли пассивных слушателей. Связь преподавателя со студентами на пассивных занятиях осуществляется посредством опросов, самостоятельных, контрольных работ, тестов. пассивность обучающегося во время занятия, его функция – слушание, в то время как педагогические и социологические исследования показывают, что от пассивного участия в процессе обучения очень скоро не остается и следа. Существует определенная пирамида обучения, описанная американскими исследователями Р. Карникау и Ф. Макэлроу о степени освоения материала: лекция– 5% , чтение – 10%, аудиовизуализация – 20%, демонстрация – 30%, групповое обсуждение – 50%, практика конкретной работы – 75%, непосредственное применение знаний – 90%. [6]

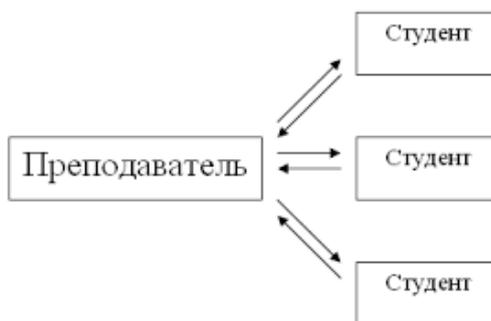

Рис. 2 Активный метод

- из рисунка 2 видно, что активный метод – это форма взаимодействия студентов и преподавателя, при которой они взаимодействуют друг с другом в ходе занятия и студенты здесь не пассивные слушатели, а активные участники, студенты и преподаватель находятся на равных правах. Если пассивные методы предполагали авторитарный стиль взаимодействия, то активные больше предполагают демократический стиль. Однако, односторонняя форма коммуникации не отвечает принципам компетентностного подхода.

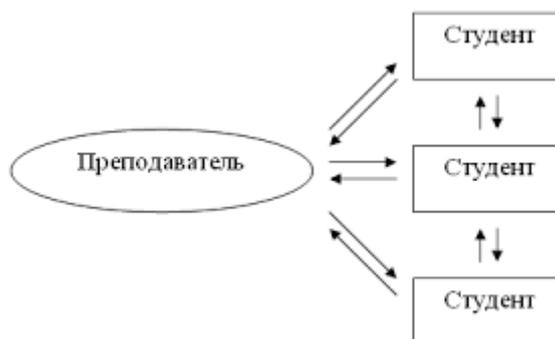

Рис. 3 Интерактивный метод

- рисунок 3 дает понятие о многосторонней форме общения что в педагогике носит название интерактивного метода обучения. Разработка этих методов присутствует в трудах В.О.Сухомлинского, В.Ф.Шаталова, Ш.А.Амонашвили, С.Н.Лысенковой. Для развития интерактивного метода в Кыргызстане большой вклад внесли ученые, такие, как И.Б. Бекбоев, С.К. Калдыбаев, О. Саалаев, И.А. Ниязовская, Т.М. Сияев, Б.М. Биймурсаева и др. В работе О.Б. Саалаева «Методы интерактивного обучение» представлены и даны обширные понятие о методике. Он считает, что «интерактивный метод – это взаимодействие учителя и ученика что имеет следующую форму: дискуссии – 50% , в практических работах – 70%, в обучении друг – друга – друга – 90%» [5,25].

Слово “интерактив” пришло к нам из английского слова “inter” – взаимный, “act”- действовать. Интерактивное обучение – это специальная форма организации познавательной деятельности, способ познания, осуществляемый в форме совместной деятельности студентов, при которой все участники взаимодействуют друг с другом, обмениваются информацией, совместно решают проблемы, моделируют ситуации, оценивают действия друг друга свое собственное поведение, погружаются в реальную атмосферу делового сотрудничества по разрешению проблемы. [3]

Интерактивное обучение – “способ познания, основанный на диалоговых формах взаимодействия участников образовательного процесса; обучение,погруженное в общение, в ходе которого у обучающихся формируются навыки совместной деятельности. Это метод, при котором все обучают каждого и каждый обучает всех” [2,6]

Интерактивное обучение - это обучение, основанное на прямом взаимодействии учащихся с учебным окружением, с целью получения нового опыта. [4]

Использование интерактивных методов в обучении иностранным языкам открывает новые возможности. Именно при организации многостороннего общения на уроках английского языка, происходит взаимодействие всех участников образовательного процесса, создаются возможности для раскрытия личностного потенциала каждого ученика.

Интерактивные методы – методы, позволяющие учиться взаимодействовать между собой; а интерактивное обучение – обучение, построенное на взаимодействии всех обучающихся, включая педагога, где активность педагога уступает место активности обучаемых.

Целью применения интерактивных методов и приемов в обучении иностранным языкам является социальное взаимодействие учащихся, межличностная коммуникация, важнейшей особенностью которой признается способность человека «принимать роль другого», представлять, как его воспринимает партнер по общению, интерпретировать ситуацию и конструировать собственные действия.

Среди самых распространенных интерактивных можно выделить метод проблемного изложения, метод проектов, метод анализа ситуаций (case-study), метод Jigsaw (метод пилы), метод мозгового штурма (Brainstorming), метод критического мышления, метод Синквейна, деловые и ролевые игры, метод Insert метод блиц-опроса, работа в парах и группе и многие другие.

В процессе обучения английскому языку я предпочитаю использовать метод "мозгового штурма". Мозговой штурм («**brainstorming**», мозговая атака) - это интенсивный, быстро протекающий творческий процесс, поиск спонтанных идей во время решения какой-либо проблемы, расслабление, полет фантазии. Использование этого приёма способствует развитию креативного и аналитического мышления, навыков успешной коммуникации, развивает творческое и ассоциативное мышление, таким образом, закрепляются в памяти слова и выражения, убирается языковой барьер. Все высказанные мысли воспринимаются как стоящие, даже если идея на первый взгляд кажется неразумной. Не разрешается ни одобрять, ни критиковать, ни свою, ни чужую

идею. Такая стратегия подходит для начала изучения новой темы или для закрепления пройденного материала за пару минут до конца урока или применять в начале изучения темы, которая показывает, каким вокабуляром и грамматическими правилами студент уже владеет.

Отсюда следует, что «мозговой штурм» даёт возможность не только поднять интерес учащихся к английскому языку, но и развивать их творческую самостоятельность, творческое мышление, обучать работе с различными источниками знаний. Рассмотрим использование данного метода на конкретных примерах для студентов неязыковых специальностей.

Мозговой штурм эффективен для:

- прогнозирования темы урока

Так, если тема урока *Parts of the body* учащимся предлагается песня “*Head Shoulders Knees and Toes*”, что является разминкой для тела, концентрацией внимания, а главное определением темы занятия. Отсюда же можно составить вокабуляр темы спросив, “*What words have you heard from the song? Let’s make a list of them?*” Учащиеся называют слова *head, eyes, ears, knees* и т.д.

- запоминания терминов

В конце урока можно предложить загадки, для закрепления вокабуляра. Например:

Two brothers, but they don't see each other. (*Eyes.*)

The doors are open in the morning but shut at night.

If you look into them, you see yourself inside. (*Eyes.*)

It hears everything and says nothing? (*An ear.*)

Over the head and under the hat? What is that? (*Hair*)

Without it you couldn't say a word. (*A tongue.*)

Two mothers have five sons each, and all have the same name.

What are they? (*Fingers and hands.*)

- развития логического мышления

По теме “*Meals and Diet*” можно применить следующие приемы:

1. Scrambled words: E L S A M I T E D

2. “What is the different between *meals* and *diet*?” можно также предложить кластер

Meals (breakfast, lunch, dinner, tea, super);

Diet (food, fruits, vegetables, bread, butter, etc.)

3. What is *healthy* food for you? Might food be *unhealthy*? What do you think about *fast food* or *junk food*?”

- развития креативного и образного мышления

Приступая к изучению темы *Skeleton – Скелет человека*, учитель просит детей нарисовать схематически скелет человека. По завершении приветствуются все рисунки учащихся и всем за это добавляются поощрительные баллы. После усвоения вокабуляра темы, студенты вписывают английские названия костей в свои рисунки.

- объектно-ориентированного мышления

Для закрепления темы, поделив группу на две команды, игрокам даются расчлененные кости скелета человека, которые надо собрать при помощи их английского названия, и т. д.

Практика показывает, что использование интерактивных методов и приемов на уроке иностранного языка снимает нервное напряжение у школьников, снимает языковой барьер, развивает коммуникативные навыки и умения учащихся.

Таким образом, мозговой штурм а также все интерактивные методы и приемы развивают коммуникативные умения и навыки, помогают установлению эмоциональных контактов между учащимися, приучают работать в команде, прислушиваться к мнению своих товарищей, устанавливают более тесный контакт между учащимися и учителем.

Литература:

1. Вершловский С.Г., Лесохина Л.Н. Профессиональное становление учителя М.: Педагогика 1982. – С.6.
2. Дьяченко В.К. Дидактика: учебное пособие для системы повышения квалификации работников образования. М: Народное образование. 2006.-С.6.
3. В.И. Ефанов М.А. Косолапова О методах интерактивного обучения студентов Томск: 2012.
4. Кларин М. В. Интерактивное обучение инструмент освоения нового опыта. Педагогика.– 2000. -№ 7.
5. О.Б.Саалаев Методы интерактивного обучения. Научное обучение. Педагогические науки. -2016.-С.25.
6. Karnikau P., McElroy F. Communication for the Safety Professional. – Chicago, 1975.

УДК: 82-1/9

*Мурадымов Н.М., Оразова М., магистранты,
Ошский государственный университет*

**ЭВОЛЮЦИЯ МОТИВА КРУШЕНИЯ СЕМЬИ, СУДЬБЫ В ЛИТЕРАТУРЕ (О
ТРАДИЦИЯХ ПОВЕСТИ «БЕДНАЯ ЛИЗА» Н. М.КАРАМЗИНА)**

**THE EVOLUTION OF THE COLLAPSE OF THE FAMILY MOTIVE OF FATE (THE
QUESTION OF THE TRADITIONS OF THE STORY “POOR LIZA”
N. M. KARAMZIN)**

***Аннотация:** В статье исследуется эволюция мотива крушения семьи, женской судьбы в литературе, рассмотренная в свете традиций Н.М.Карамзина.*

***Abstract:** The motive of the collapse of the family, of human destiny in the literature (in the question of tradition of N M Karamzin has been analysed)*

***Ключевые слова:** эволюция, мотив, традиции, семья, любовь, судьба, крушение*

***Key words:** Evolution ,motive, traditions, family, love, fate, wreck.*

225 лет назад «Московский журнал» опубликовал повесть русского писателя **Николая Михайловича Карамзина «Бедная Лиза»(1792),** встреченную с небывалым интересом и восторгом читателей [1, с.469; 2.1, с. 29]. Повесть Карамзина-сентименталиста о печальной судьбе юной Лизы, соблазненной и брошенной дворянином Эрастом, по словам А.В.Луначарского, стала «прообразом большой полосы русской литературы, целого ряда русских образов...» [3.1, с. 25; 5.1, с.507]. Важным мотивом произведения Карамзина была *тема крушения дома, семьи.* А тема *драматической судьбы девушки стала знаковым концептом*[3]. Книга вызвала много подражаний, пародий, о чем пишут исследователи Ю.Лотман [4.1], Н.Петрунина [7.1, с. 25] и др. Но почти не освещен вопрос о художественном значении карамзинского архетипа бедной Лизы для литератур последующего времени. Вот почему имеет смысл проследить эволюцию мотива крушения дома, человеческой судьбы в последующем литературном процессе, особенно значимом для литератур народов Востока.

В своей повести Н.М. Карамзин (1766-1826) впервые в жанре русской сентиментально-любовной повести затронул тему распада русской семьи, трагического финала женской судьбы под ударами меркантильного времени. Карамзин верил в гуманные начала человеческого общежития. Сердечность, сострадание, взаимопонимание – вот **нравственные ценности русской семьи,** которые он поэтизирует в книге. Произведение писателя потрясло читателей *слезами скорби нежной,* рассказом о судьбе

бедной героини, ее семьи, поэтическими описаниями пейзажей. Все это было в новинку для читателя. Удивительно свежи картины природы окрестностей Москвы, описания Данилова обиталища, Си...нова монастыря. Уже здесь автор умело вводит контрастные тона к идиллическим картинам природы, реалиям жизни (березовая рощица, пустая хижина, плачевная судьба Лизы). В духе чувствительной прозы повествователь готов *проливать горькие слезы из глаз своих* [1, с. 391]. И далее читатель узнавал историю обычной русской семьи. Отец Лизы – зажиточный поселянин, любил работу, пахал хорошо землю, вел всегда трезвую жизнь. Но скоро по смерти его жена и дочь обеднели. Хлеб перестал родиться. Жена и дочь усопшего за небольшие деньги отдали землю в наем. Бедная вдова день ото дня становилась слабее и совсем не могла работать. С большим сочувствием автор рисует сердечные взаимоотношения скромной селянки Лизы и её матери. Дочь после смерти отца все силы прилагает, чтобы помочь матушке выйти из бедности. *Не щадя своей молодости, не щадя редкой красоты, она трудилась и день и ночь - ткала, пряла, собирала цветы.* Эти эпизоды книги вызывали у читателей той поры умиление: мать и дочь нежно привязаны друг к другу, вместе переживают потерю отца и мужа — кормильца. Бедность не мешает им сохранять чувство собственного достоинства. Действительно, эти страницы волнуют и сейчас желанием героинь выжить в житейских бурях.

Прошло два года после смерти отца, луга покрылись цветами, и Лиза пришла в Москву с ландышами. И здесь происходит ее знакомство с молодым дворянином Эрастом. Опытный сердцевед, он искушен в науке страсти нежной. Эраст, у которого, по мнению Лизы, *доброе лицо, такой голос...* понравился и матушке *своей учтивостью, приятным видом*[1, с. 393-394]. В эпизоде первого знакомства автор подчеркивает чистоту души и поступков селян. По просьбе Эраста Лиза принесла *чистую кринку молока, покрытую чистым деревянным кружком,* она *вымыла стакан, вытерла его белым полотенцем* [1, с. 393]. Лиза робкая, стеснительная девушка, ее *голубые глаза,* обращены к земле. В них светилась радость, *щеки ее пылали, как заря в ясный летний вечер* [там же]. Старушка-мать радуется искренней любви дочери к молодому дворянину Эрасту, поначалу она не заподозрила в нем *никакого худого намерения.* Мать говорит дочери: *«Как он хорош и добр! Если бы жених твой был таков»* [1, с.394]. Замечателен авторский комментарий героя: это дворянин *с изрядным разумом и добрым сердцем, добрым от природы, но слабым и ветреным.* Читатель узнавал: оказывается молодой человек *вел рассеянную жизнь, думал только о своем удовольствии* [1, с. 394].

Контрастом к ветреному Эрасту в героине, искренне полюбившей дворянина и обманутой им, решившейся на самоубийство, мы видим добрую душу. Лиза прежде всего думает о матери и просит “любезную подружку” Анюту позаботиться о матушке. Вся богатая гамма чувств юной девушки, страстная и чистая любовь, вера в будущего жениха /так они мечтают с матерью/ Карамзиным новаторски передается через различные приемы психоанализа – исповеди, показа внутреннего мира человека, достоинств и слабостей человеческой личности, его противоречивого внутреннего мира.

Книги писателя, особенно повесть «Бедная Лиза», породили феномен *карамзинской прозы.* Многие фразы из повести позже стали традиционными *концептами* в русской литературе: *и крестьянки любить умеют; злые люди могут обидеть бедную девушку, ужесли ты обманешь бедную Лизу; он изменил мне; стоит пустая хижина, без дверей, без окончин, без полу; хижина опустела.* и др. Мы считаем, что можно говорить о развитии традиций писателя преимущественно в двух направлениях: 1) простого повторения сюжетно-фабульной линии истории бедной девушки; 2) полемического ответа автору «Бедной Лизы» с новым поворотом судьбы героини.

Первая тенденция была сильна после публикации повести «Бедная Лиза», когда появились многочисленные подражания, перепевы, реминисценции и т.п., особенно в плане обрисовки несчастной влюбленной и распада семейного очага. Вспомним

нравоописательные романы и повести «Бедная Маша» А.Е. Измайлова (1801), «Несчастливая Маргарита» Н.Н.Шатрова (1803), «История бедной Марьи» Н. Брусилова (1805), «Инна» Г.П.Каменева (1806). «Прекрасная Татьяна» В.Измайлова (1804) и др. Все эти книги тяготели к мелодраматическому сюжету про обольщенную невинность, они копировали карамзинский мотив бедствий юной девушки [6.1;7.1,с.59-72]. Здесь в большинстве случаев чувствительные героини гибнут, а виновников их бед постигает раскаяние. Были и другие варианты: великодушный соперник устраивает счастье любовников, но более обычна трагическая, нередко кровавая развязка. Пруд у Симонова монастыря в Москве стал местом паломничества многочисленных почитателей книги. Напомним: были случаи самоубийств юных девушек в Лизинем пруду. Один из поэтов той поры написал такую эпиграмму: «Здесь бросилась в пруд Эраста невеста. Топитесь, девушки: в пруду довольно места!» («Русская эпиграмма /XVIII-XIX вв // . - Л.: 1958. С. 50).

Возникает вопрос: почему творение Карамзина при всей сентиментальности прочно вошло в русскую классику, а сочинения его современников и последователей забыты окончательно. Ведь последние почти повторяют некоторые клише «Бедной Лизы». Причины неприятия таких книг читателями понятны. Сентиментальная слезливость, мелодраматичность прозы Брусилова, Измайлова, Каменева, Шатрова и др. авторов, повторяемость жизненной коллизии, чрезмерная эмоциональность отпугивали читателя. Эпигонство, подражательность – плохие союзники художественного произведения. У Карамзина всего в меру, и каждая (даже сентиментальная) деталь органична в структуре произведения. Книгу «Бедная Маша» А.Е.Измайлова (1801) не спасло даже авторское пояснение: «российская, отчасти справедливая повесть». Подобным авторам, считает исследователь, не приходило в голову попытаться как-то варьировать жизненные ситуации копируемой вещи, они шли проторенными путями [4.1]. К.В.Пигарев только в повести «Марьяна роща» (1809) В.А.Жуковского видит стремление избежать искуса мелодраматичности, повторяемости и показать характеры героев в их любовно-семейном ракурсе [1963, с.91].

В 20-30-е годы XIX века – карамзинский мотив *бедной Лизы* уже отдавал абсолютным мелодраматизмом, что явно ощущалось в творчестве писателей, как правило, второго ряда (Ф. В. Булгарин, Н.В.Кукольник, Н.А.Полевой, Р.М.Зотов и др.). Представители «величавого» романтизма, пользуясь покровительством властей и цензуры, еще эксплуатировали карамзинские мотивы, их книги пользовались некоторым успехом в мещанской среде. Вспомним хотя бы повести Н.В.Кукольника «Психея» (1841), «Дурочка Луиза» (1842), «Надинька» (1843), отрицательно оцениваемые прогрессивной критикой. По сравнению с книгой Карамзина, у этих авторов любовь часто разрешалась законным бракосочетанием героев. А типы, похожие на Эраста, рисовались в розовых тонах: пусть он пройдоха, плут, но он же – добродетелен. Читателей послекарамзинской поры уже мало трогали такие образцы: «...*Милая, добрая, чувствительная...*» «*Ах! Как она была хороша!*»). Было утомительно читать про *уединения; душа моя;утешиться; стыдливость; жестокое испытание; ангельское терпение; голубые глаза* и т.п. [7.1, с.59-72].

Например, в русской литературе 30-40-х годов формируется новое поколение писателей, с иным видением жизни, героя. Карамзинские мотивы были новаторски развиты в прозе А.С.Пушкина, Ф.М.Достоевского и др. авторов. Эти писатели, безусловно, были под значительным влиянием художественного опыта автора «Бедной Лизы», но они сохраняли известную долю критичности к мелодраматике, чрезмерной сентиментальности. Повествование Пушкина и Достоевского неизменно окрашено долей ироничности, эти авторы искали новые пути художественного решения темы дома, семьи, счастья, женской судьбы. Т.Касаткина в работе «Новые слова вещей» [Новый мир, 2011, № 10] справедливо говорит о новаторском развитии Пушкиным и

Достоевским традиций Карамзина. Исследователь права: этим писателям удалось наполнить новым содержанием карамзинские концепты. Она пишет: «Слово вдруг оказывается жестко ограничено в своем смысле некоторым заданным *контекстом* — и это ограничение зачастую с удовольствием поддерживается «пользователями», создавая своего рода *язык для посвященных*» ([НМ, 2011, №10, с.166-167]). Действительно, Пушкин и Достоевский вывели названные концепты ... на «широкий простор *слова*» [там же].

По мнению Т. Касаткиной, уже название повести Карамзина под пером двух писателей становится значимым *концептом*. Мотивы из «Бедной Лизы» явственно звучат в пушкинских повестях «Станционный смотритель», и «Барышня-крестьянка» из цикла «Повестей Белкина». Карамзинский мотив распада семейного очага, тема «*крестьянки Лизы, вынужденной заботиться о хлебе насущном, и — главное — о бедной девушке, соблазненной и оставленной возлюбленным*», реализованы Пушкиным новаторски. На самом деле, этот мотив им разделен на две части: в «Станционном смотрителе» помещается первая его часть — «*бедная*», а в «Барышне-крестьянке» вторая — «*Лиза*». В «Станционном смотрителе» эпитет «бедный» как бы раздваивается: появляются «*бедный смотритель*» и «*бедная Дуня*». Причем если смотрителя рассказчик называет «бедным», будучи знаком с его историей, то Дуню «бедной» он именуется вслед за смотрителем, прибавляющим этот эпитет к ее имени на основании *общего представления* об обыкновенном конце подобных историй /бедная девица непременно будет соблазнена и брошена дворянином/ (9.1). Пушкин-прозаик как бы спорит с предшественником и ломает этот стереотип. Истинная история Дуни Выриной / ее мы узнаем из рассказа мальчика Ваньки о проезжей «барыне» в «карете в шесть лошадей, с тремя маленькими барчатами, и с кормилицей, и с черной моською»/, звучит как полемика с этим эпитетом: «прекрасная барыня», «добрая барыня», «славная барыня». На месте разоренной хижины Самсона Вырина появилась счастливая семья прекрасной барыни Евдокии Минской. Эпитет «бедный» — в смысле — «забытый, покинутый», переадресуется Самсону Вырину (9.1). Пушкин выводит слово за пределы узкого контекста «страстной любви», применяя его к любви родительской, считает Т.Касаткина.

В «Барышне-крестьянке» «Бедная Лиза» переписывается как своего рода маскарад, где барышня Лиза Муромская играет поселянку Акулину, дочь кузнеца, смуглую красавицу. Автор – мастер словесной игры. Здесь Лиза оказывается сама в роли своей соперницы, и к тому же Пушкин продолжает игру с именами: *Лиза* теперь барышня, которой пренебрегают ради крестьянки Акулины — при смене социального статуса она оказывается в том же жизненном положении, что и карамзинская Лиза(9.1). Как видим, автор «Повестей Белкина» не только новаторски продолжил линию Карамзина, но и заложил свои традиции в осмыслении темы любви, семьи, дома, решении женской судьбы.

Карамзинский концепт привлекает также внимание Ф.М.Достоевского, который помнит и об опыте пушкинской трансформации. Имя «Лиза» — самое распространенное в художественном мире Достоевского (М.С.Альтман. Достоевский по вехам имен. Саратов. 1975. С.176-182). Слово «бедный» уже встречается в первом произведении писателя — «Бедные люди». Т. Касаткина права: этот концепт объединен им в общем смысловом поле, задаваемом *притчей о блудном сыне*, с другими «концептами» русской литературы: своего — «бедные люди» — и пушкинского — «злые дети». Называя свое первое произведение «Бедные люди», Достоевский вполне сознательно включал себя в традицию Карамзина. Ведь в судьбе Вари Доброселовой явно звучит история обещанной и покинутой девушки. Было замечено, что название романа, в сущности, тавтологично, ибо, согласно тому смыслу слова, который возвращается Достоевским, *все люди — бедные*. Макар Девушкин знает историю бедного Акакия Акакиевича Башмачкина («Шинель» Гоголя) и пушкинского Вырина («Станционный смотритель»). В его представлении их судьбы являют общую для всех возможность беды,

потери, утраты самого близкого существа. Все они люди *бедные* — в смысле *брошенные, забытые, покинутые*. Достоевский в «Бедных людях» как бы переписывает концовку «Станционного смотрителя»: история «бедной Вари» завершается законным браком с соблазвившим ее господином Быковым, и именно в этот момент не только с Девушкиным случается — как он себе напроорочил — то же, что с Самсоном Выриным. Их покинули, они остаются один на один со своей бедой, болью. Варя также покинута всеми, к кому привязано было ее сердце — нет рядом милого друга Макара Алексеевича, того кто появился рядом с ней именно в тот момент, когда она стала «бедной Варей» в смысле карамзинского «концепта». Гоголь, чья «Шинель» повергает прочитавшего ее Макара в бездну отчаяния, в «Бедных людях» являет общую для всех возможность *бедности* в смысле *духовной скудости* (9.1). М.С.Альтман указывает, что в семье Достоевских весьма любили Карамзина и по вечерам отец и мать читали детям его книги [1.1; с.158-159]. Традиции Карамзина сочувственного показа женской судьбы продолжили А.И.Герцен («Кто виноват», «Сорока –воровка»), Н.Г. Чернышевский («Что делать»), Н.А. Некрасов («Еду ли ночью..»), Л. Н.Толстой («Воскресение», «Анна Каренина»), А. П.Чехов («Ариадна»), И. А.Бунин («Легкое дыхание»), М.А.Шолохов, Б.Л. Пастернак и др.

Показательно то, что в XX веке мотивы творчества Н.М.Карамзина, особенно к теме женской судьбы, оказались весьма созвучными многим писателям Востока. Чаше эти мотивы решались полемически, восточная женщина боролась за утверждение своей личности, счастья. Размышляя о социально-культурных переменах в первые десятилетия XX века, о роли великой русской литературы в его судьбе, Ч.Т.Айтматов говорил: «Русский художественный образ обогатил галерею героев мирового искусства необычайно яркой, пластичной, целеустремленной личностью» («Признание в любви»). С первых шагов в литературе писателя нашей республики волновала мечта написать книгу о старшем поколении: «Наши отцы во всем были первыми; первая школа, первая девушка, пошедшая учиться, первый ученый — все открывалось впервые, все начиналось со слов первый» («Ответственность перед будущим»). Кстати, кыргызские писатели, на самом деле, были в числе первых, обратившись к теме женской судьбы. В 1927 году юные кружковцы из теостудии под руководством Н.Еленина поставили спектакль «Горемычная Какей» М.Токобаева (известный русский режиссер ориентировал кружковцев на сходство судеб русской и кыргызской девушки). Многих тронула и история девушки Карачач из одноименной постановки по пьесе К.Джантошева (1928). В сборнике «Зеркало женщины» (Фрунзе, 1927) были опубликованы произведения А.Токмобаева, Б.Кененсариева и др. авторов, которые в уста героинь вкладывали исповедальные мотивы о нелегкой женской судьбе. Самая ранняя и популярная повесть «Аджар» К.Баялинова ярко рассказывала о драматической гибели юной кыргызской девушки. С.Карачев в пьесе «Торага Зейнеп» показывал героиню, желающую вырваться из плена домашнего очага (такова была идеология и этика тех лет). В духе времени наши писатели воспевали героинь, стремящихся освободиться от пут старой жизни. На память приходят стихи «Дочь свободы» Дж.Боконбаева, рядом его же героини Анаркан, Асылкан, Мариям, «Дочь фабрики» К.Маликова, «Дочь труда» Дж.Турусбекова. В стихотворении «Узбекской женщине» (1927) Хамза писал: «Для всех, кто женщину не чтит, стрелой опасной будь!» В данном случае, мы имеем развитие карамзинских традиций от противного, восточная женщина не желала повторения судьбы бедной Лизы.

Следует отметить, что в этом процессе важную роль играл перевод: уже в 20-30-е годы ряд произведений русских авторов, посвященных семье, женской судьбе, были переведены на языки народов Востока. В Туркестане распространялись татарские, казахские, узбекские переводы, в том числе и книг Карамзина, осуществленные еще до революции. С.Айни свое произведение «Девочка-подросток» /автор романа «Рабы» дал целую галерею женских образов/ писал, в известной степени используя опыт русских

авторов. А.Кадыри вспоминал: в ходе перевода романа Пушкина «Капитанская дочка» у него зародились мысли о книгах, посвященных судьбам своих землячек. Переводчики повести «Станционный смотритель» К.Эшмамбетов (на кыргызский язык) и И. Султан (узбекский перевод) были глубоко тронуты историей Дуни Выриной. Поэтесса Зульфия отмечает значимость в ее творческой судьбе поэмы «Русские женщины» Некрасова. Халида Ахрарова переводила роман «Воскресение» Л.Н.Толстого о судьбе Катюши Масловой. Переводчик романа «Мать» М.Горького Чулпан указывал: эта работа стала для него большой школой.

О трагических и героических коллизиях в жизни восточных женщин писали С. Айни («Рабы»), К.Баялинов («Аджар»), Айбек («Священная кровь»), Б.Кербабаев («Девичий мир»), З.Батырмурзаев («Несчастливая Джанбике», «Бедная Хабиба»), Хамза («Бай и батрак»), М. Ауэзов («Судьба беззащитных») и др. Особый акцент эти авторы делали на теме свободы ее выбора в труде, любви, семейной жизни. Еще была сильная обличительная нота, когда восточных девушек выдавали замуж против их воли. Некоторые авторы развивали карамзинский мотив соблазненной и оставленной девушки. Тема насильственного замужества девушек решена в поэме «Дильбар» Айбека, повести «Первый учитель» Ч.Айтматова. Миллионы читателей были тронуты историей семьи, брака, любви в повести Айтматова «Джамия». Айтматовский характер обретает особый смысл на фоне образов казашек *Раушан*, *Зейнеп* Б.Майлина, *Ботагоз*. Умит С.Муканова, *Назипы* И.Джансугурова, узбечек *Гулсары* К.Яшена, *Сунбуль* Даврона, *Саодат* Н. Рахими, *Гуль –Асаль* Ш.Сулеймана, кыргызок *Айсулу* Т.Уметалиева, *Чынар*, *Сыргажан* Дж.Боконбаева, *Шарипы* К.Маликова, *Зулайки* Ж.Турусбекова, таджичек *Ниссо*, *Мамлакат* М.Турсун-заде, *Саодат* Р. Джалила, туркменок *Айны* Б.Кербабаева, *Ширин* Н. Сарыханова, каракалпачки *Хабибы* З.Батырмурзаева и др. Они очень разные. Но их объединяет новое чувство возросшего человеческого достоинства. З.В.Блинова считает: образ Лизы, ставший архетипом, это один из вечных образов русской классики, вдохновляющий писателей многих поколений и языков [2.1, с.29-30].

Повесть Н.М.Карамзина – одна из любимых книг юношества в республике: она многократно переиздавалась в переводе Ш.Исаковой. Ученый-литературовед и педагог Г.У. Сооронкулов, как участник очередных Болдинских чтений, рассказывает о посещении Лизина пруда. «Имя героини знаменитой повести Карамзина Лизы, - пишет литературовед, - вот уже два с лишним века носит пруд в бывшем имении П.А.Вяземского Остафьево (Московская область)» [8.1, с.54]. Как известно, Н.М.Карамзин был женат дважды: свою героиню он назвал в честь первой жены Елизаветы Ивановны Протасовой (она рано умерла). Вторая жена – Екатерина Андреевна - сестра П.А.Вяземского, «Тысячи людей до сих пор едут к остафьевскому пруду в поисках следов бедной Лизы», - пишет автор [8.1, с.54]. Кыргызстанцу посчастливилось побывать в этом парке (здесь установлены памятники А.С. Пушкину, Н.М. Карамзину, В.А. Жуковскому, П.А. Вяземскому), взойти на горбатый деревянный мостик над прудом, с которого бедная Лиза бросилась в воду.

Судьба героини повести Карамзина, решенная в духе сентиментальной прозы, стала спутником нашей жизни. Однако, девизом жизни писателя и историка Карамзина были слова: «Жить – это любить добро, возвышаться душою, все другое шелуха...»[3]. Этому завету следовали не только многие русские писатели, но и мастера слова народов Востока. Карамзинский мотив семьи, любви, женской судьбы оказался долговечным и плодотворным.

Литература:

1. Карамзин Н.М. Бедная Лиза // Русская литература X1-XVIII вв. Сост. Л.Дмитриева и Н.Кочетковой. – М.: 1988. С. 390 -401; об авторе, 469 - 471.
2. Карамзин Н.М. Шоордуу Лиза. Ш.Исакова котормосу. – Фрунзе: Кыргызстан, 1967 (переиздания: Фрунзе, 1972; Фрунзе, 1975 и др.)

3. Венюк Карамзину. Сборник. – М.: 1992.
4. Альтман М.С. Достоевский по вехам имен / Елизавета, Лизавета, Лиза, Луиза/. – Саратов.1975.
5. Блинова З.В. Вечно бедная Лиза / опыт прочтения «Бедной Лизы» Н.М.Карамзина // Литература в школе, 2005. № 1. - С.29 - 30. - Бухаркин П.Е. О «Бедной Лизе» Н.М.Карамзина / Эраст и проблема типологии литературного героя /. – ХУШ век. Сборник статей. – Спб, 1999.
6. Зорин А. «Слезы нежной скорби...» // Детская литература, 1965,-№ 10.-С. 25-29.
7. Лотман Ю.Н. Об одном читательском восприятии «Бедной Лизы» Н.М.Карамзина // Сб.ХУШ век. Роль и значение литературы ХУШ века в истории русской культуры. – Л.:1966.
8. Луначарский А.В. Судьбы русской литературы // Собрание сочинений в восьми томах. Т. 1. - М.: 1963. Т.1. –С. 497- 526.
9. Орлов П.А. «Бедная Лиза» Н.М.Карамзина и сентиментальная повесть литературы конца ХУШ - нач. XIX вв. // Вестник Моск. университета, 1966. -№ 6. -С.16-26. - От Карамзина до Чехова. - Томск, 1992.
10. Петрунина Н. Н. Проза. 1800-1810 гг. // История русской литературы. В 4-х тт. – Л.: Наука, 1981. Т. 2. - С. 59-72.
11. Сооронкулов Г.У. Болдинская осень -2016 (Заметки участника Международной научной конференции «Болдинские чтения») // РЯЛШК, 2016, № 3. С. 53-58.
12. Касаткина Т.Новые слова вещей // Новый мир, 2011.-№ 10.

УДК 346.26

**Муратова Ч.К., преподаватель,
Ошский государственный университет**

ВЛИЯНИЕ МИГРАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ НА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КЫРГЫЗСТАНА

MIGRATION AND SOCIO-ECONOMIC DEVELOPMENT OF KYRGYZSTAN

***Аннотация:** В данной статье рассмотрено влияние внешней трудовой миграции населения на социальное, экономическое развитие Кыргызской Республики. Проанализированы данные официальной статистики, информация различных исследований причин и факторов выезда жителей из южного региона республики за рубеж, влияние трудовой миграции на развитие семей, домохозяйства трудящихся-мигрантов.*

***Abstract:** This article considers the influence of external labor migration for social, economic development of the Kyrgyz Republic. The data of official statistics, information of various studies of the causes and factors of departure of residents from the southern region of the republic abroad, labor migration impact on the development of families, households of migrant workers.*

***Ключевые слова:** трудовые мигранты, трудовая миграция, денежные переводы, последствия, домохозяйство, валовой внутренний продукт, внешняя миграция, внутренняя миграция, миграционные процессы*

***Key words:** migrant workers, labor migration, remittances, the effects, household gross domestic product, external migration, internal migration, migration processes, migrant workers, labor migration, remittances, the effects, household gross domestic product, external migration, migration processes.*

Согласно демографическим прогнозам размеры трудоресурсного потенциала юга Кыргызстана будут расти. Данное положение на трудовом рынке отражается на ходе миграции населения в региональном масштабе. В настоящий период определяющее действие на рыночный уровень предлагаемой рабочей силы, имеют миграционные потоки

за пределы и внутри республики. Эти миграционные потоки перемещения формируют количественно-качественные показатели народонаселения в целом и объемы трудовых ресурсов. Отлив народонаселения в трудоспособном возрастном интервале по причине избытка предложения рабочей силы, вызывает перемены в уровнях качественных показателей трудового потенциала южных областей КР.

В качестве детерминирующих факторов трудовой миграции жителей южного региона за пределы Кыргызстана на первом рубеже стоят факторы лично-семейного происхождения и поиск рабочих мест. Трудовая миграция за границу усиливает отрицательные перемены в качественной структуре трудоресурсного потенциала. В составе трудящихся-мигрантов в возрастных интервалах выше 16 лет самая большая доля имеется у граждан, получивших средний общий уровень образования – 33,0 %, средний специальный уровень – 29,7%, высший уровень образования – 6,7%, начальный и нижний уровень – 5,6%. Рост отлива из южных районов республики квалифицированной рабочей силы может вызвать в перспективе острую нехватку профессиональных рабочих кадров. Граждане, выезжавшие за пределы Кыргызстана в 2013 году, по профессиональной принадлежности и типу экономической занятости разделились в следующем виде: граждане, имеющие рабочие профессии – 25,0 %, дипломированные специалисты-18,3 %, руководящие работники - 1,6 %, остальные не указали свой должностной статус [С. 36]. Это свидетельствует о том, что в миграционных передвижениях принимает участие самая развитая, имеющая квалификацию и образование, часть населения.

В итоге миграционных перемещений наблюдается деформирование полового, возрастного и квалификационно-профессионального состава населения. Среди причин трудовой миграции части населения южных областей Кыргызстана наблюдается многообразие. В качестве причин трудовой миграции можно выделить причины, имеющие личностные оттенки: желание улучшить условия жизнедеятельности, отсутствие работы и т.д. Статистические источники свидетельствуют о том, что в потоках внешнего трудового обмена принимают преимущественное участие мужчины. Данные официальной статистики по внешней миграции по национальному составу показывают, что в Кыргызстане в последние годы наблюдается отток мигрантов всех национальностей. Самый большой отток приходится на кыргызскую, русскую, узбекскую этнические группы. [-С. 42]

Важнейшими факторами, вызвавшими повышение интенсивности миграционных потоков, являются экономические. В процессе реформирования экономики, приватизации объектов государственной собственности многие предприятия прекратили свою работу, большие массы работников оказались безработными, резко сократились объемы производства, заметно снизился уровень жизни. Все это вызвало как внутреннюю, так и внешнюю миграцию населения. Заметную роль в качестве причины миграции играет демографический фактор. На юге Кыргызстана сохраняется относительно высокий естественный прирост населения, который в сочетании с глубоким кризисом экономики вызывает трудоизбыточность региона и это усиливает интенсивность миграционных потоков.

Дополнительным демографическим фактором, ведущим к избытку рабочей силы в республике и к формированию потоков трудовой миграции является высокая концентрация населения в сельской местности, где наблюдается высокий уровень рождаемости населения [- С. 137].

Миграция населения имеет глубокие социально-экономические последствия. Произошедшие глубокие перемены в социально-экономической жизни Кыргызстана, а именно радикальное изменение прежней экономической системы, сложности реформирования экономики привели к перманентному социально-экономическому кризису, к резкому сокращению уровня производства во всех сферах народного хозяйства, к значительному снижению уровня жизни населения. Внешние и внутренние

миграционные процессы в Кыргызстане в постсоветский период привели к изменению структуры национального состава населения республики.

В современных условиях в Кыргызстане сложилась ситуация, когда население из более бедного региона – юга республики выезжает на заработки в Россию и Казахстан. Выезд на работу в эти страны закономерен, так как уровень средней номинальной заработной платы в Кыргызстане и расчетного минимального потребительского бюджета ниже, чем в России и Казахстане. Поиск рабочих мест за пределами Кыргызстана создал значительный трудовой рыночный сегмент, развивающийся, в основном, за счет инициативы граждан. Миграционные процессы создали основу социального механизма перехода к рынку.

В постсоветский период внешняя трудовая миграция приняла масштабный характер. В ходе трансформационных социально-экономических процессов трудовая миграционная занятость стала играть ценную функцию по амортизации социального протеста некоторой части населения, которое стало выживать в условиях острого экономического кризиса и высокой безработицы. В процессе трудовой миграции удалось устранить проявления обнищания населения, спасти трудовой и потребительский рынки.

Трудящиеся-мигранты построили неформальный сектор занятости. Процессы внешней трудовой миграции стали основой значительных секторов трудовых рынков, которые поглощают большие объемы трудовых ресурсов. Во многих случаях, специалисты видят в трудовой миграции только негативные стороны, забывая при этом о ее важной социально-экономической значимости. Современная внешняя трудовая миграция превратилась в важнейший социально-экономический феномен для всего Кыргызстана.

Основными векторами массовой трудовой миграции являются Уральский, Сибирский и Поволжский регионы. В настоящее время в г. Екатеринбург действует Генеральное консульство Кыргызстана, курирующее проблемы трудящихся-мигрантов в Сибирском, Уральском и Приволжском и федеральных образованиях. Также примерно с 2000 года значительный рост численности нелегальных мигрантов из республики зафиксирован в московском и подмосковном регионах РФ. Вместе с Россией большие объемы трудовой миграции направлены в Республику Казахстан, достигая в период в 2000 годов более 45 тысяч человек в год. Во время сельскохозяйственного сезона до 75 тысяч граждан Кыргызстана работают на выращивании табака [-С. 66].

Процессы внешней трудовой миграции являются действенной школой предпринимательства и рыночных взаимоотношений. Процессы внешней трудовой миграции дают шанс кыргызстанцам найти свое место в международной рыночной среде. Процесс трудового обмена напрямую создает условия для развития частной предпринимательской инициативы, создает базу для появления предприятий малого и среднего предпринимательства, что позитивно влияет на ситуацию на рынке труда южных областей Кыргызстана.

В начале нынешнего века трудящиеся-мигранты из Кыргызской Республики построили в Российской Федерации и в иных государствах СНГ развитую «миграционную сетевую систему», создали крепкие партнерско-деловые взаимосвязи, мощные «опоры» в странах-реципиентах миграционных потоков. Миграционные сетевые системы предохраняют трудящихся-мигрантов от непредсказуемых ситуаций, оказывают им помощь в адаптации на трудовых рынках принимающих государств. Миграционно-трудовые взаимоотношения усиливают интеграционные взаимосвязи республики с другими государствами ЕАЭС и СНГ и являются реальным интегрирующим фактором. Выездная деятельность для значительного количества семейных домохозяйств выступает реальным способом для упрочения их финансового положения, а для многих семейных домохозяйств является единственным средством для выхода из бедности и нищеты.

Литература:

1. Эргешбаев У. Ж. – Проблемы внешней трудовой миграции населения Кыргызстана // Народонаселение. Москва- 2016. – №1-1(71-1). – С. 34-42.
2. Эргешбаев У. Ж. – Современная внешняя трудовая миграция населения Кыргызстана // Вестник ТГУПБП. Худжанд- 2016. – №1. – С. 38-48.
3. Кулуева Ч.Р. - Вопросы влияния финансовой политики на состояние трудовых ресурсов южного региона Кыргызстана// Вестник КРСУ. Бишкек.- 2016.- № 2135. - С. 135-139
4. Убайдуллаев М.Б. – Проблемы использования земель сельскохозяйственного назначения в Кыргызстане// Территория науки. Воронеж.- 2015.- № 5. - С. 65-72

УДК: 801.56

*Муратова Э.К., преподаватель,
Жанибекова Б.А., старший преподаватель,
Калдыбаева Ж. А., старший преподаватель,
Ошский технологический университет*

ОСОБЕННОСТИ СТРОЕНИЯ ОДНО СОСТАВНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

FEATURES STRUCTURE COMPOUND OFFERS IN RUSSIAN LANGUAGE

***Аннотация:** В данной статье рассматриваются принципы и методика анализа односоставных предложений с главным членом в форме сказуемого.*

***Abstract:** This article discusses the principles and methodology of the analysis of single-composition proposals with the principal member in the form of a predicate.*

***Ключевые слова:** подлежащее, сказуемое, субъект, объект, полное предложение, неполное предложение*

***Key words:** subject, predicate, subject, object, complete the offer, an incomplete sentence*

Как известно, односоставные предложения содержат один главный член (один состав), по форме совпадающий либо с подлежащим, либо со сказуемым. Предложения с главным членом в форме подлежащего в русском языке представлены только одним типом – номинативными или назывными предложениями. Они занимают особое положение в системе синтаксиса, их нельзя ставить в один ряд с теми односоставными, главный член которых выступает в форме сказуемого. Номинативные предложения не имеют подлинной односоставности: односоставными они являются только в настоящем времени, а в прошедшем и будущем содержат глагол-сказуемое и традиционно рассматриваются как двусоставные; ср.: *Зима. – Была зима. Будет зима.* Односоставные предложения с главным членом в форме сказуемого, напротив, разнообразны как по структуре, так и по значению. Важнейшей особенностью этих предложений является то, что отсутствие подлежащего (т.е. субъектного члена, представленного существительным в им. пад.) не ведет к их структурной или семантической неполноте. Напомним, что сказуемостные односоставные предложения образовались разными способами из двусоставных в результате устранения подлежащего из структуры предложения. [1. 101].

Чтобы понять природу односоставных предложений, необходимо различать подлежащее и семантический субъект. Подлежащее – это основная и прямая форма выражения семантического субъекта. Кроме нее, у субъекта есть еще две формы: дополнительная и косвенная. Дополнительная форма выражения субъекта – это личные и

родо-числовые окончания глагола-сказуемого. Косвенная форма выражения субъекта – это его выражение через косвенные падежи имени существительного. В сказуемых односоставных предложениях отсутствует именно подлежащее, т.е. основная и прямая форма выражения субъекта, но сам субъект очень часто присутствует, только он выражен либо через дополнительную, либо через косвенную форму. При этом семантика субъекта обычно видоизменяется, редуцируется [3. 23].

Односоставные предложения следует отличать от двусоставных с опущенным подлежащим. Различие между ними состоит в следующем: первые являются структурно и семантически полными, а вторые – неполными. В наиболее типичных односоставных предложениях (безличных) нет не только лексического подлежащего, но нет и грамматической позиции для него, тогда как в неполных двусоставных высказываниях для отсутствующего подлежащего есть грамматическая позиция. В неполных двусоставных предложениях подлежащее можно «найти», проанализировав контекст. Если же этого нельзя сделать, то высказывание является дефектным. Ср.: *Глядит и видит, что пора давно уж ехать со двора. (Пушкин)*. В главной части этого предложения при сказуемом *глядит* и *видит* есть позиция подлежащего, и оно может быть восстановлено из контекста (это – неполное двусоставное предложение), а в придаточной части при сказуемом *пора ехать* нет позиции для подлежащего; здесь есть позиция только для косвенного субъекта; ср.: *ему пора было ехать* (это предложение – безличное).

Семантический субъект может быть личным или предметным. Личный субъект обозначает человека и выражен существительными и местоимениями: *человек – он – ты – я; люди – они – вы – мы*. Особо следует выделить субъект 1 – го и 2 – го лица, обозначающий говорящего и слушающего: *я (мы) – ты (вы)*. Предметный субъект обозначает все предметы (кроме человека) и выражен существительными и замещающими их местоимениями: *стол – он; столы – они*. Разграничение личного и предметного субъектов особенно важно для правильного понимания односоставных предложений, поскольку их структура часто зависит от того, какой из этих субъектов претерпевает изменения или вообще устраняется из предложения.

В обобщенно-личных предложениях субъект видоизменен: в таких предложениях не проводится разграничения, дифференциации между разновидностями личного субъекта, поэтому он представлен как обобщенный. Так, в предложении *Слезам горю не поможешь* субъект не индивидуальный, не конкретный слушатель, а обобщенное лицо: это и я, и ты, и он – любой человек слезам горю не поможет. Особенность этих предложений та, что в них глагол-сказуемое не имеет своей особой формы, а повторяет глагольную форму других односоставных предложений, прежде всего определенно-личных и неопределенно-личных. Обобщенно-личные предложения – это неяркий, размытый тип односоставных предложений. Ср. примеры таких предложений: *Об этой ночи словами не расскажешь! (Куприн); А ведь вскачь землю не пашут. (М. Горький); ... лишь изредка услышишь выстрел за горой (Лермонтов); Человека ценят не по годам, не по деньгам, а по разуму. (Пословица); Да тут голову сломишь. (А. Серафимович); Что имеем – не храним, потерявши, плачем. (Пословица)* [1. 178]. Все виды безличных предложений можно разделить на **две большие группы**; глагольные (сказуемое выражено знаменательным глаголом) и именные (сказуемое обычно выражено словом категории состояния и глагольной связкой). Безличные глагольные предложения типа *Ему не спится* характеризуются следующими особенностями: 1) в них содержится косвенный личный субъект, выраженный формой дательного падежа; 2) личный субъект никогда полностью не устраняется из предложения; словесно он может отсутствовать, но его позиция всегда представлена в структуре предложения; ср.: *(Нам) думается, что он прав*; 3) глагол-сказуемое имеет форму 3-го лица (или среднего рода), единственного числа, осложненную безличным аффиксом *-ся (-сь)*. Ср.: *Взгрустнулось крепко юноше по матери-страдалице. (Некрасов); Не сидится в хате тесной, не ложится на печи. (Он*

же); *Разумихину не сиделось на стуле. (Достовский); Ему не хотелось входить в вагон. (Чехов)* [2. 159].

Таким образом, в русском языке есть две безличные конструкции, которые образуют оппозицию по косвенно выраженному семантическому субъекту (личный – предметный) и отражают различные области внеязыковой действительности. Первая конструкция (*Ему не спится*) описывает состояние, скрыто вызванное человеком, но воздействующее на него самого как бы со стороны, помимо его воли. Вторая (*Ветром сорвало крышу*) описывает действие, скрыто вызванное предметом, предоставленным одновременно как его орудие.

Если косвенный личный субъект не устраняется из предложений типа *Ему не спится*, то косвенный предметный субъект может устраняться полностью; ср.: *Волной унесло лодку. – Унесло лодку (волной ветром, течением и т. д.)* [2.178]. Безличность – это отсутствие у предложения, а следовательно, и у глагола-сказуемого, связи с участниками речевой ситуации – говорящим и слушающим, т. е. отсутствие категории лица; ср.: Светает рано (нельзя сказать: «**Я** светаю», «**Ты** светаешь», «**Он** светает»). Односоставность – это отсутствие в предложении состава подлежащего: ср.: Светает рано (нельзя сказать: «Летняя ночь светает рано»). Из этих трех черт предложения основополагающей является бессубъектность: именно её наличие ведет к безличности и односоставности. Таким предложениям противостоят безличные именные конструкции с обстоятельством места или времени, выражающим, помимо своего основного локального или темпорального значения, еще и скрытое значение предметного субъекта. Эти обстоятельства указывают на пространство или время, характеризующиеся тем или иным физическим состоянием; ср.: *На улице было пустынно. – Улица была пустынна; Ночью было темно. – Ночь была темна* [3. 19]. В заключение обобщим все сказанное о формах глагола-сказуемого в односоставных предложениях. Эти формы четко делятся на три группы;

а) окончание глаголов 1-го и 2-го лица ед. и мн. числа настоящего и будущего времени изъявительного наклонения, а также суффиксы и окончания повелительного наклонения, т. е. формы:

-у(-ю); ешь, -ишь; -ем, -им; -ете, -ите; -и нулевой суффикс, -ите, -те: пишу (читаю), пишешь, пишем, пишете, пиши(читай), пишете (читайте); люблю, любишь, любим, любите, люби, любите;

б) окончания глаголов 3-го лица мн. числа настоящего и будущего времени изъявительного наклонения, а также суффикс прошедшего времени –л в сочетании с окончанием мн. числа –и, т.е. формы;

-ут (-ют), -ат (-ят), -ли: пишут (читают) стучат(любят), писали, стучали;

в) окончания глаголов 3-го лица ед. числа настоящего и будущего времени изъявительного наклонения, а также суффикс прошедшего времени –л в сочетании с окончанием среднего рода ед. числа –о, т. е. формы: -ет, -ит, -ло: читает, светает, бежит, лихорадит; читало, светало, бежало, лихорадило.

Наконец, отметим, что только две глагольные формы не употребляются в односоставных предложениях, – это те, которые образуются сочетанием суффикса прошедшего времени –л с окончанием мужского рода (нулевое окончание) и женского рода (окончание –а), т. е. формы типа *читал* и *читала*. Эти глагольные формы употребляются только в двусоставных предложениях. Если в предложении с такой глагольной формой отсутствует подлежащее, то предложение является двусоставным неполным.

Литература:

1. Бабайцева В. В. Русский язык [Текст] / Бабайцева В.В. // М.: «Просвещение», 1995. – С.187-191.
2. Журнал «Русский язык в школе» / № 10, 1990. –С.120-127.

3. Юрченко В. С. О выражении субъекта в простом предложении [Текст] / Юрченко В. С // РЯШ.-1976.-№1.- С.27.

УДК: 82-12(575.2)

*Нуралиева Н.Н., магистрант,
Nuralieva_nurzat@mail.ru
Ошский государственный университет*

**У ИСТОКОВ СЦЕНИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ТЕАТРОВ КЫРГЫЗСТАНА
(РОЛЬ РУССКОЙ КЛАССИКИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ СТАНОВЛЕНИИ ТЕАТРА)**

**THE ORIGINS OF THE STUDENT LIFE OF THE THEATERS OF KYRGYZSTAN
(THE ROLE OF RUSSIAN CLASSICS IN THE PROFESSIONAL FORMATION OF
THEATER)**

***Аннотация:** В статье изучены вопросы становления театральной и сценической культуры Кыргызской Республики, выявлена роль русской классики в ее развитии.*

***Abstract:** The article explored issues of formation of theatrical and stage culture of the Kyrgyz republic, revealed the role of Russian classics in its development*

***Ключевые слова:** русский и киргизский театр, сценическая жизнь, театральная культура, классика.*

***Key words:** Russian and Kyrgyz theater, stage life, theater culture, classic.*

Становление кыргызского профессионального театра - это одна из значимых страниц культуры Кыргызстана, важная веха в духовном развитии нации. У суверенного Кыргызстана есть Театр, есть замечательная команда творческих людей, составляющих театральное содружество [1;3;6]. В XX веке – времени расцвета сценической жизни республики - у театров был достойный репертуар из классических творений и произведений кыргызских драматургов [2; 4; 7; 8]. Об этом пишут исследователи Н.И.Львов («Киргизский театр», 1953), Дм. Брудный (1960), Б.Жумабаев (1976), А.Жмаев (1981), А.Боров (1989), К.Артыков (1995) и др. В свое время театр сыграл огромную роль в эстетическом воспитании подрастающего поколения. К сожалению, вопрос о роли русской и мировой классики в становлении первых шагов национального театра пока освещен очень мало, хотя эта проблема актуальна.

В начале XX века в Киргизии не было ни одного профессионального театра, но во второй половине XIX века в связи с появлением первых русско-туземных школ, народных училищ, библиотек, ростом продаж газет и журналов в культурной жизни края растет интерес к книге, театру [2; 5; 7]. Газета «Туркестанские ведомости» отмечала: «Учителя должны проникнуться сознанием важности возложенного на них учебно-воспитательного дела и служить верным средством к сближению туземцев с русским народом, его культурой» (ТВ, 1909, № 177). В статье «Признание в любви» Ч.Т.Айтматов, говоря о роли классики, писал: «Читая лучшие русские книги, люди заново увидели, как прекрасен мир, какие неумные силы добра таятся в человеке... Русская литература взволновала людей своей глубокой правдивостью и реалистичностью, передовыми идеями и постановкой больших социальных проблем" (Солнце дружбы. Фрунзе, 1963).

Русская классика пришла на землю Ала-Тоо. На Востоке издревле ценили актерское мастерство рассказчиков, сказителей, певцов. Вот почему люди тянулись и к сценическому слову. В Пишпекке, Оше, Караколе выступали театральные труппы из Центральной России и, по словам А.Бедельбаева, в их репертуаре были произведения Н.В.Гоголя, И.С.Тургенева, А.Н.Островского,

А.П.Чехова и других классиков [3, 109-112]. Встречи с такими труппами стимулировали желание местной интеллигенции попробовать себя на сцене. Отметим наиболее интересные и первые шаги по приобщению к театральному искусству. Историки отмечают: первый драматический кружок любителей сценического искусства в Оше возник в 1877 году, другие кружки появились позже [3, 109-110]. Первые постановки зимой 1877 года, осуществленные на военном собрании 4-го Туркестанского линейного батальона под руководством Н.П. Гамова, назывались «Суд людской не божий», «Скандал в благородном семействе». Уже через год актеры-любители поставили пьесу А.Н.Островского «Бедность не порок» и водевиль «Наши жены пропали» (6 сентября 1878 года). В феврале 1878 года на ошской сцене прошла премьера «Доходного места» А.Н.Островского. Позже здесь были сыграны пьесы этого драматурга «На бойком месте» «Лес». Спектакли чаще ставились либо в городском парке, чаще в казарме, собирались много зрителей, в том числе и из местных жителей. Успешно прошел спектакль по пьесе А.П.Чехова «Предложение». Как видим, творения русских классиков звучали на родине Токтогула уже задолго до 1917 года (обычно пишут, что театральное искусство возникло после Октября).

В Пишпеке, Караколе (Пржевальск), Токмаке также появлялись и умирали самодеятельные кружки местных актеров, которые отваживались ставить небольшие пьесы русских классиков [2, с. 11; 5]. И здесь большую роль играли представители интеллигенции - ученые, учителя, врачи, землемеры, военные - с удовольствием, участвовавшие в таких постановках. Это Н.М. Барсов, И.М.Глебов, П.К.Козлов, П.И.Ливотов, Я.И. Корольков, И.А. Якушев, А.В. Русиков, А.Д.Колесников, А.Н. Бабкин, Г.Ф.Одинцов и др. По инициативе краеведа Я.И. Королькова в Пржевальске создается кружок драматического искусства, участники которого отмечали юбилейные даты видных писателей. По их инициативе содержательно прошли пушкинские юбилейные дни (постановки спектаклей, проведение народных чтений). Жителям городка понравилась постановка учителей и учащихся Пржевальского четырехклассного мужского училища пьесы-сцены «Бежин луг» по Тургеневу. В Нарыне ожили герои водевилей «Ворона в павлиньих крыльях» В.Крестовского и «Проказы влюбленных» В. Ларина (организатором спектаклей стал поручик Удинцев, 1904). Зимой 1919 года народный театр в Пржевальске ставит пьесу М.Горького «На дне».

Произведения русских классиков все чаще привлекали внимание пишпекской интеллигенции. Местные учителя с учащимися охотно разыгрывали эпизоды из пьес Гоголя, Грибоедова, Островского, Чехова. Наиболее удачной театроведы считают постановку зимой 1918 года пьесы А.Н. Островского «На бойком месте», о чем сообщала газета «Пишпекский листок». Через год эта же газета информировала об активной работе пишпекских театралов над новыми постановками. В рабочем клубе пишпекчане ставили также пьесы местных авторов - Е.Вольного («Два мира»), Г.И. Швец-Базарного («В царстве коммуны»).

На рубеже 20-х годов молодежь жадно потянулась к знаниям. В Ташкенте, Верном, Пишпеке, Оше, Кара-Коле создается сеть учебных заведений. По инициативе энтузиастов они превращаются не только в центры народного образования, но и в очаги художественного творчества. Повсюду: в школах, педагогических техникумах, на предприятиях, в рабочих клубах, в специальных учебных заведениях возникают самодеятельные кружки. Энтузиазм молодежи в развитии художественного творчества приобретает массовый характер. В Пишпеке, Кара-Коле, Оше функционируют любительские театры с киргизскими, узбекскими и русскими труппами, отмечают А.Жунушев [6,54-55] и А.Бедельбаев [3, 109-112].

В 1918 году в Оше организуется самодеятельный коллектив, работавший при РВК Туркестанского фронта [3, с.110]. В 1919 году кружковцы решили создать драматическую труппу для выступлений перед бойцами фронта и местным населением. Организаторами

труппы были Ж.Зайнибидинов, Б.Назаров, И. Мусабаев, А. Саидов, А.Эшанханов. Благодаря их энергии со временем сформировался творческий коллектив будущего Ошского Узбекского муздрамтеатра. Этот коллектив только в 1921 году поставил свыше двадцати спектаклей на русском языке, ряд спектаклей шли на местном языке. Уже тогда в репертуар были включены пьесы А.Н. Островского, А.П. Чехова, В.Билль-Белоцерковского, К.Тренева и др.

Все это требовало развития переводческого искусства, о чем писали К. Джидеева, Ч. Джолдошева, В. Шаповалов. Зарождаются первые переводческие школы. Важную роль здесь сыграли К. Тыныстанов, У. Абдукаимов, К. Баялинов, А. Токомбаев, М. Элебаев, Т. Сыдыкбеков, Дж. Боконбаев и др. Они были первыми популяризаторами творений Шекспира, Мольера, Пушкина, Гоголя, Грибоедова, Островского, Чехова, Горького и др. И самыми горячими поклонниками этого искусства были юные зрители, которые чаще становились сами актерами.

Постановлением Киргизского агитпропа от 11 октября 1926 года была создана *национальная студия* для подготовки работников сцены. Она явилась ядром первого профессионального театра, который открылся во Фрунзе в 1930 году [2; 7]. Большую роль в собирании молодых талантов сыграл Пишпекский рабочий клуб. Первые учащиеся студии переступили его порог 2 ноября 1926 года. Среди них были Аманкул Куттубаев, Аширалы Боталиев, Абуназар Айбашев, Омуркул Джетишкаев, Калыс Сабаев, Касымалы Джантошев, Касымалы Эшимбеков и др.; позднее в эту группу вошли Абдылас Малдыбаев, Анвар Куттубаев и др. Ныне эти имена – украшение истории киргизского театра. Руководил студией Н.Н.Еленин – актер и режиссер творческого коллектива, ранее выступавшего в Алма-Ате и Ташкенте. Несколько позже к руководству студией были привлечены педагоги – режиссеры Д. Мацунин и А. Поселянин. Они немало сделали для знакомства студийцев с русской и мировой классикой [5; 7].

Особое значение педагоги придавали репетициям спектакля по комедии «Ревизор» Н.В.Гоголя, его премьера прошла в 1929 году. Молодые актеры волновались, ведь все было необычно – тема, конфликт, костюмы. Но постановка прошла блестяще. Зрители требовали повторения спектакля. Необычайно колоритны были в своих ролях А.Боталиев, К.Эшимбеков и др. Аудитория бурно реагировала от восторга. Молодым актерам удалось правдиво передать остроту гоголевского смеха, сатиры, иронии.

Своекорыстное чиновничество, изображенное Гоголем, было хорошо известно и ненавистно киргизскому народу. В дореволюционной Киргизии были свои «городничие» – болуши, тьяпкины-ляпкины, земляники, держи-морды, обиравшие народ, не жалевшие силы, чтобы выслужиться перед начальством. Да и своих городничих хватало! Актеры мало знали о николаевской эпохе, об особенностях жизни старой России, но сатирическую направленность комедии Гоголя уловили сразу: «Они играли не столько бытовые особенности, сколько социальную природу образов и потому без труда находили краски для яркой и правдивой характеристики» [9]. Киргизская общественность оценила спектакль как неоспоримое свидетельство роста студии, которая со временем стала ядром профессионального театра.

В более поздних постановках «Ревизора» (1945г. КАДТ) наибольшие актерские удачи связаны с именем М. Рыскулова (Городничий) и Ш. Тюменбаева (Осип) и их успех был во многом сопряжен удачами актеров первого поколения. Ученикам Еленина удалось верно понять силу гоголевского реализма. Новые поколения также ответственно подошли к постановке русской классики, особенно Островского и Чехова. Пьесы автора «Доходное место» в Киргизии всегда были на слуху [4; 5;6].

Из пьес Островского наибольший резонанс вызвала постановка «Грозы» (1958) с Бакен Кыдыкеевой в главной роли. На рубеже 50-60-х годов ее оценивали как одну из лучших Катерин на советской сцене. «Актриса всегда стремилась читать русских классиков в подлинниках,- вспоминал Чингиз Айтматов. - А перелистывая мемуары

великих актеров прошлого, она узнавала о том, как они стремились передать не только смысл, но и музыку, слова. Не потому ли так упорно стремилась Кыдыкеева передать эту музыку русской речи на киргизском языке, когда играла Катерину Кабанову?» [6]. Великая киргизская актриса неизменно высоко отзывалась о классике и о гуманистических традициях русского театра [8].

У актеров киргизской сцены были радости и трудности с чеховским наследием. Не всегда удавалось уловить чеховский психологизм, но постепенно и это оказалось по плечу киргизстанцам. Из чеховских пьес на сцене КАДТа были воплощены «Дядя Ваня» (1960) и «Чайка» (1970) в постановке В. Молчанова и Л. Токчиева. В первом спектакле в исполнении С. Джумадылова Войницкий предстал мятущейся натурой, человеком больших и глубоких страстей [5; 6]. Актер показывал разрушение фальшивых иллюзий и рождение нового сознания. Его беспокойное, неудовлетворенное сердце зло иронизирует, наблюдая лженаучность Серебрякова, с грустью и страстным восхищением следит за Еленой Андреевной, в глубине души уже сознавая безнадежность своей запоздалой любви. Негодованием и болью полон его бунт в третьем акте, когда Войницкий окончательно убеждается в эгоизме и пустоте профессора и своей жизненной личной катастрофе. Товарищам, поздравлявшим С. Джумадылова с успехом, актер говорил: «Только сегодня я впервые почувствовал, что такое настоящее искусство. Это, безусловно, трудно, безгранично прекрасно!» [6].

«Чайка» - дипломный спектакль, поставленный доцентом ГИТИСа Л.Г.Топчиевым для будущих актеров Ошского театра: Н.Мамбетовой (Аркадина), Г.Каниметовой (Нина Заречная), М.Алышпаева (Григорий), Т.Сатарова (Треплев), стал незабываемым уроком понимания чеховской драматургии. Э.А.Ниязова права: союз с чеховским наследием для киргизских театралов был весьма непростым, но плодотворным. Чеховское наследие помогло им взойти еще на одну ступень профессионального мастерства [10, с. 89-95].

Высоко оценила республиканская критика постановку «Горе от ума» (1966, режиссер В. Цыганков) на сцене КАДТ. Шла здесь и инсценировка Н.Волкова по роману Л.Толстого «Анна Каренина» (1960, режиссер В.Молчанов). На этой сцене впервые на киргизском языке прозвучали драмы Горького «Егор Булычев и другие» (1953, режиссер И.Боров) и «Васса Железнова» (1968, режиссер Ж.Абдыкадыров). В первом из них в полную силу раскрылся талант исполнителя роли Булычева Народного артиста М.Рыскулова. Булычев Рыскулова предстал как сильный, одаренный от природы человек, полный непримиримых внутренних противоречий. Артист передавал мучительную внутреннюю борьбу Булычева, его стремление осознать смысл собственной жизни, нарастание чувства протеста против всего уклада купеческого существования. Шаг за шагом раскрывал актер трагическую участь человека, прожившего жизнь неправильно и только перед смертью осознавшего свою ошибку. Зерном к пониманию образа Рыскулова мысль Горького о том, что Булычев стоит «бокком» к своему классу. Спектакль «Егор Булычев и другие» подготавливал деятелей киргизского искусства к всемерному расширению их творческого диапазона, окончательному преодолению ограниченности, характерной для спектаклей первого десятилетия.

Как уже отмечалось, спектакли по русской классике на сценах ведущих республиканских театров оказывали существенное влияние на судьбу русского классического наследия на Ошской сцене и в смысле репертуара, так как переводы на узбекский или киргизский языки осуществлялись впервые, как правило, для столичных театров, и в плане конкретного образно-изобразительного решения. Это же касается Ошской киргизской сцены, основной контингент актерского состава, начиная с главного режиссера И. Рыскулова (теперь уже бывшего), учившегося в ГИТИСе на режиссерском отделении под руководством Народного артиста Ю.А. Завадского, прошел школу русской театральной классики [3]. Именно они в 70-80-е годы XX века принесли

славу кыргызскому театру, удостоившемуся чести выступить на сцене Малого театра (Москва).

Не менее значимым была роль мировой и русской классики в творческой биографии Кыргызского драмтеатра имени Т.Абдумомунова (здесь шли пьесы В. Шекспира, А.Н.Островского, М.Горького, К.Тренева, Н.Погодина и др.), Русского театра драмы (ныне имени Ч.Айтматова), давшего путевку в жизнь спектаклям по произведениям Ф.Шиллера, В.Шекспира, А.Островского, Г.Лорки, К.Чапека, М.Горького, В.Маяковского, А.Корнейчука, В.Шукшина, В.Розова, Э.Рязанова, И.Дворецкого, А.Вампилова и др. С опорой на этот опыт, названные коллективы ярко продемонстрировали значимость творений Ч.Айтматова («Восхождение на Фудзияму» (1976), «Материнское поле» (1964), «Белый пароход» (1974), М.Байджиева «Дуэль» (1968) «Жених и невеста» (1979), Б.Жакиева «Судьба отца», «Завтра – Новый год», Т.Абдумомунова «Обжалованию не подлежит», «Кто смеется последним», Ж.Садыкова «Семетей, сын Манаса» и др. Названные спектакли – это классика кыргызского театра XX века.

Как видим, сценическая культура Кыргызстана, представленная весьма одаренными творческими коллективами КНАДТ им. Т.Абдумомунова, РТД им. Ч. Айтматова, ОНДТ им. С.Ибраимова, ОУАМДТ им. Бабура, НМДТ им. М. Рыскулова и многими другими сумела на щедрой почве мировой и русской, национальной культуры добиться весьма значительных достижений. Она формировалась, творчески воспринимая опыт мировой и русской классики, достижения театральной культуры других народов. Бесспорно, значимость роли мировой и русской классики в развитии сценической культуры Кыргызстана бесспорна и в наши дни, она - залог успешного развития театров республики в XXI веке.

Литература:

1. Айзерман Л. Русская классика накануне XXI века.- Литература в школе,1996. -№6.- С.95-101.
2. Артыков А Это начиналось так (о БДТ). - Слово Кыргызстана,2-X11-1995, с.11.
3. Бедельбаев А. Театральная жизнь // Ошская область. Энциклопедия. -Фрунзе.1987. -С.109-112.
4. Боров А. Не стареющая классика. - Советская Киргизия, 26-1У-1989.
5. Брудный Дм. Об истории русско-киргизских литературных и театральных связей. - Ф.:1960.
6. Джумабаев Б. Жизнь на сцене. - Ф.: Кыргызстан, 1976. – Жунушев А. Театральная жизнь Фрунзе (Пишпека). – Фрунзе. Энциклопедия. – Фрунзе, 1984. С. 54- 57.
7. Жмаев А. Русская классика на киргизской сцене. - РЯЛКШ. 1981, №1.
8. Кыдыкеева Б. Русскому театру – глубокий поклон. - Советская культура, 1-Х1-1974.
9. Марголис А.М. Первая постановка русской классики на киргизской сцене // РЯЛКШ, 1982. № 6. - С. 46 – 49.
10. Ниязова Э. А. П. Чехов и киргизский театр. - Киргизская литература в контексте русской художественной культуры. - Ф.:1989. -С.89-95.
11. Ореханова Г. Классика на сцене. - Москва, 1995.-№6.-С.135-140.

УДК: 339.13.(575.2).

Ободоева Г.С. к.ф.-м.н., доцент, ОшГУ
Сапарова Г.Б. к.ф.-м.н., доцент, ОшГУ
Зундуева Э.Д. магистрант, ОшГУ

СУЩНОСТЬ, СУБЪЕКТ И ОСОБЕННОСТИ МАРКЕТИНГА ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УСЛУГ

ESSENCE, SUBJECTS AND FEATURES OF MARKETING OF EDUCATIONAL SERVICES

Аннотация: В странах с развитой рыночной экономикой маркетинг играет весьма существенную роль. Он помогает формировать и развивать спрос на товары и услуги, оптимизировать их предложение, разрабатывать и реализовывать наиболее эффективные стратегии деятельности участников рыночных отношений. В данной моей работе большое внимание уделяется на особенности маркетинга и сущности образовательных услуг. Маркетинг образовательных услуг в отношении сущности понятия маркетинга в целом определяется интересами в долгосрочном понимании всех субъектов рынка образовательных услуг и общественных отношений в целом в сфере учреждений и системы управления в образовании, а также возможностью создания широкого социального статуса в виде определения интеллектуального потенциала.

Abstract: In countries with developed market economies, marketing plays a very significant role. It helps to form and develop demand for goods and services, optimize their supply, develop and implement the most effective strategies for the activities of market participants. In this my work, much attention is paid to the features of marketing and the essence of educational services. Marketing of educational services in relation to the essence of the concept of marketing as a whole is determined by the interests in the long-term understanding of all subjects of the market of educational services and public relations in general in the sphere of institutions and the system of management in education, as well as the possibility of creating a broad social status in the form of determining intellectual potential.

Ключевые слова: сущность образовательной услуги; маркетинг; субъект маркетинга, конкурентоспособность.

Key words: the essence of the educational service; marketing; subject of marketing, competitiveness

В целом, в мире образование – это одна из наиболее бурно растущих и перспективных сфер экономики. По оценкам специалистов, во всем мире объемы спроса и предложения образовательных услуг растут весьма существенно, особенно в высшем и последипломном образовании, а в наиболее динамично развивающихся странах темп их ежегодного роста достигает 10–15%. Своим потенциалом и логикой развития сфера образования притягивает к себе все более пристальное внимание инвесторов. Сфера образования является одним из ключевых факторов экономического роста экономики, уровень развития которой прямо пропорционально влияет на социально-экономические условия жизни населения как региона, так и страны в целом. Образование необходимо рассматривать как доминирующий фактор поступательного развития экономики, а также как обеспечение конкурентоспособности страны на мировом уровне.

Маркетинг образовательных услуг – это сущность предопределяющих моментов и процессов формирования системы управления и качественной модернизации.

Сущность маркетинга заключается в выявлении потребностей, и в ориентации деятельности этих потребностей, а также в достижении таким путем специфических целей учреждения образования.

Чтобы определить сущность маркетинга в сфере образования и определить, как она проявляется на рынке образовательных услуг необходимо проанализировать обширный комплекс его элементов и аспектов.

Маркетинг образовательных услуг в отношении сущности понятия маркетинга в целом определяется интересами в долгосрочном понимании всех субъектов рынка образовательных услуг и общественных отношений в целом в сфере учреждений и системы управления в образовании, а также возможностью создания широкого социального статуса в виде определения интеллектуального потенциала.

Одним из маркетинга социальных услуг является маркетинг в образовании. Термин "маркетинг в образовании" определяет, что главная цель данного учреждения не получение прибыли, а достижение социального эффекта, цели некоммерческого характера.

Распространена весьма упрощенная точка зрения, что маркетинг – это некая особая система внутрифирменного управления. Если бы это было так, то единственным типом субъектов маркетинга образовательных услуг в образовании были бы сами образовательные учреждения, а маркетинг стал бы их внутренним делом, к которому по определению не могли бы иметь отношения ни государство, ни сами потребители образовательных услуг.

Особую роль среди субъектов маркетинга в сфере образования играет личность учащегося, студента, слушателя. Это не просто материальный носитель образовательных услуг, копилка передаваемых знаний, не только их пользователь в процессе труда, но и их единственный конечный потребитель. Личность отличается от остальных потребителей образовательных услуг тем, что использует образовательный потенциал не только для создания материальных и других благ, не только для зарабатывания средств к жизни, но еще и для себя, для удовлетворения собственных потребностей напрямую, прежде всего – познавательных потребностей.

Именно эта личность, персонифицированный носитель, обладатель, пользователь и конечный потребитель образовательных услуг осуществляет конкретный выбор своей будущей специальности и специализации, сроков, места и формы обучения, источников его финансирования, а также выбор будущего места работы (или следующей ступени образования) и всего комплекса условий реализации приобретенного потенциала. Благодаря кому и вокруг этого личностного выбора встречаются и налаживают свои отношения все остальные субъекты рынка и маркетинга образовательных услуг, объединяемые этим центральным субъектом.

Парадокс состоит в том, что как раз этот центральный субъект-личность – является наиболее беззащитным, малоинформированным новичком в маркетинге образовательных услуг по сравнению с остальными субъектами. Поэтому именно личность обучающегося (в т.ч. потенциального) должна быть в центре внимания, информационных потоков и коммуникаций, других маркетинговых усилий и забот, а также обязательным и уважаемым участником всех сделок в данной сфере.

Маркетинг образовательных услуг имеет ряд особенностей, обусловленных спецификой самой услуги и сферы образования в целом. К ним можно отнести: активную роль конечного потребителя образовательных услуг; отсроченный характер выявления результатов оказания образовательных услуг; приоритет сотрудничества и ограничение эффективности конкуренции производителей образовательных услуг; особую роль и значимость государства в образовательной сфере, а также необходимость его участия в развитии образования.

Учитывая, что маркетинговые исследования основа для начала формирования маркетинговой деятельности, то, предпринимая различные маркетинговые подходы, нужно иметь хорошую и точную информацию о состоянии рынка, конкурентах, потребителях.

Литература:

1. Белявский И.К. Маркетинговые исследования: информация, анализ, прогноз: Учебное пособие. — М., 2001. — С.320.

2. Шевченко Д.А. Ситуация на рынке маркетинговых исследований образовательных услуг // Организация и проведение маркетинговых исследований на рынке образовательных услуг: Тезисы докладов семинара (3 октября 2002 г., г. Москва). — М.: Издательство МЭСИ, 2002. — С. 110—119.
3. Сайт библиофонд.ру. <http://bibliofond.ru/view.aspx?id=455338>
4. Панкрухин, А.П. Маркетинг образовательных услуг в высшем и дополнительном образовании. // А. П. Панкрухин. — М. : Интерпракс, 2005. — С.247.
5. Панкрухин А.П. Маркетинг. // А. П. Панкрухин. — М.: Омега-Л, 2002.

УДК 514.75

*Ойчуева Б.Р., магистрант ОшГУ,
преподаватель школы-гимназии №4 С.М.Кирова,*

НЕОБХОДИМЫЕ И ДОСТАТОЧНЫЕ УСЛОВИЯ МИНИМАЛЬНОСТИ НЕКОТОРЫХ ТРЕХМЕРНЫХ РАСПРЕДЕЛЕНИЙ В ПРОСТРАНСТВЕ E_5

NECESSARY AND SUFFICIENT CONDITIONS FOR THE MINIMUMITY OF SOME THREE-DIMENSIONAL DISTRIBUTIONS IN SPACE E_5

Аннотация: В области $\Omega \subset E_5$ задано семейство гладких линий так, что через каждую точку $X \in \Omega$ проходит одна линия заданного семейства. Подвижной ортонормированный репер $\mathfrak{R} = (X, \vec{e}_i)$ ($i, j, k = \overline{1,5}$) в области Ω выбран так, чтобы он был репером Френе для линии ω^1 заданного семейства. Интегральные линии $\vec{\omega}^i$ векторных полей e_i образуют сеть Френе Σ_5 . Найдены необходимые и достаточные условия минимальности некоторых трехмерных распределений, определяемых заданной циклической сетью Френе.

Abstract: Necessary and sufficient conditions for the minimality of certain three-dimensional distributions determined by a given cyclic Frenet net are found.

Ключевые слова: Сеть Френе. Циклическая сеть Френе, евклидово пространство, распределение, вектор средней кривизны распределения.

Key words: Frenet network. Cyclic Frenet net, Euclidean space, distribution, mean curvature vector of distribution

В области Ω евклидова пространства E_5 , задано семейство гладких линий так, что через каждую точку $X \in \Omega$ проходит одна линия заданного семейства. Подвижной ортонормированный репер $\mathfrak{R} = (X, \vec{e}_i)$ ($i, j, k = \overline{1,2,3,4,5}$) в области Ω выбран так, чтобы он был репером Френе [1], [2] для линии ω^1 заданного семейства. Деривационные формулы репера $\mathfrak{R}$ имеют вид:

$$d\vec{X} = \omega^i \vec{e}_i, d\vec{e}_i = \omega_i^k \vec{e}_k. \quad (1)$$

Формы ω^i , ω_i^k удовлетворяют структурным уравнениям евклидова пространства:

$$D\omega^i = \omega^k \wedge \omega_k^i, D\omega_i^k = \omega_i^j \wedge \omega_j^k, \omega_i^j + \omega_j^i = 0. \quad (2)$$

Интегральные линии векторных полей $\vec{e}_i$ образуют сеть Френе Σ_5 для линии ω^l заданного семейства. Поскольку репер $\mathfrak{R}$ построен на касательных к линиям сети Σ_5 , формы ω_i^k становятся главными, т.е.

$$\omega_i^k = A_{ij}^k \omega^j. \quad (3)$$

В силу последнего равенства формулы (2) имеем:

$$A_{ij}^k = -A_{kj}^i. \quad (4)$$

Дифференцируя внешним образом равенство (3) получим:

$$D\omega_i^k = dA_{ij}^k \wedge \omega^j + A_{ij}^k D\omega^j.$$

Применяя формулы (2) отсюда имеем:

$$\omega_i^j \wedge \omega_j^k = dA_{ij}^k \wedge \omega^j + A_{ij}^k \wedge \omega^j \wedge \omega^k.$$

В силу равенства (3) последнее равенство имеет вид:

$$\omega_i^j \wedge A_{j\ell}^k \omega^\ell = dA_{ij}^k \wedge \omega^j - A_{ij}^k \omega_\ell^j \wedge \omega^\ell$$

или

$$A_{j\ell}^k \omega_i^j \wedge \omega^\ell = dA_{ij}^k \wedge \omega^j - A_{ij}^k \wedge \omega_\ell^j \wedge \omega^\ell.$$

Отсюда найдем:

$$dA_{ij}^k \wedge \omega^j - A_{i\ell}^k \omega_j^\ell \wedge \omega^j - A_{j\ell}^k \omega_i^j \wedge \omega^\ell = 0$$

или

$$(dA_{ij}^k - A_{i\ell}^k \omega_j^\ell - A_{j\ell}^k \omega_i^j) \wedge \omega^j = 0.$$

Применяя лемму Картана [3] отсюда имеем:

$$dA_{ij}^k - A_{i\ell}^k \omega_j^\ell - A_{j\ell}^k \omega_i^j = A_{ijm}^k \omega^m$$

или

$$dA_{ij}^k = (A_{ijm}^k + A_{il}^k \omega_j^l + A_{lj}^k \omega_i^l) \omega^m. \quad (5)$$

Система величин $\{A_{ij}^k, A_{ijm}^k\}$ образуют геометрический объект второго порядка.

Формулы Френе для линии ω^l заданного семейства имеют вид:

$$d_1 \vec{e}_1 = A_{11}^2 \vec{e}_2,$$

$$d_1 \vec{e}_2 = A_{21}^1 \vec{e}_1 + A_{21}^3 \vec{e}_3,$$

$$d_1 \vec{e}_3 = A_{31}^2 \vec{e}_2 + A_{31}^4 \vec{e}_4,$$

$$d_1 \vec{e}_4 = A_{41}^3 \vec{e}_3 + A_{41}^5 \vec{e}_5,$$

$$d_1 \vec{e}_5 = A_{51}^4 \vec{e}_4,$$

$$\text{и} \quad A_{11}^3 = -A_{11}^3 = 0, \quad A_{11}^4 = -A_{41}^1 = 0, \quad A_{11}^5 = -A_{51}^1 = 0 \quad (6)$$

$$A_{21}^5 = -A_{51}^2 = 0, \quad A_{21}^4 = -A_{41}^2 = 0, \quad A_{31}^5 = -A_{51}^3 = 0. \quad (7)$$

Здесь $k_1^1 = \Lambda_{11}^2$, $k_2^1 = \Lambda_{21}^3$, $k_3^1 = \Lambda_{31}^4$, $k_4^1 = \Lambda_{41}^5 = -\Lambda_{51}^4$ - первая, вторая, третья и четвертая кривизны линии ω^1 соответственно (где d_1 - символ дифференцирования вдоль линии ω^1).

Сеть Σ_5 в $\Omega \subset E_5$ называется циклической сетью Френе [5], если реперы $\mathfrak{R}_1 = (X, \vec{e}_1, \vec{e}_2, \vec{e}_3, \vec{e}_4, \vec{e}_5)$, $\mathfrak{R}_2 = (X, \vec{e}_2, \vec{e}_3, \vec{e}_4, \vec{e}_5, \vec{e}_1)$, $\mathfrak{R}_3 = (X, \vec{e}_3, \vec{e}_4, \vec{e}_5, \vec{e}_1, \vec{e}_2)$, $\mathfrak{R}_4 = (X, \vec{e}_4, \vec{e}_5, \vec{e}_1, \vec{e}_2, \vec{e}_3)$, $\mathfrak{R}_5 = (X, \vec{e}_5, \vec{e}_1, \vec{e}_2, \vec{e}_3, \vec{e}_4)$ являются соответственно реперами Френе для линий $\omega^1, \omega^2, \omega^3, \omega^4, \omega^5$ сети Σ_5 одновременно.

Пусть сеть Σ_5 является циклической сетью Френе. Ее обозначим через $\tilde{\Sigma}_5$.

Рассмотрим трехмерные распределения: (8)

$$\begin{aligned} \Delta_{(123)} &= (x, \vec{e}_1, \vec{e}_2, \vec{e}_3), & \Delta_{(124)} &= (x, \vec{e}_1, \vec{e}_2, \vec{e}_4) \\ \Delta_{(134)} &= (x, \vec{e}_1, \vec{e}_3, \vec{e}_4), & \Delta_{(125)} &= (x, \vec{e}_1, \vec{e}_2, \vec{e}_5) \\ \Delta_{(135)} &= (x, \vec{e}_1, \vec{e}_3, \vec{e}_5), & \Delta_{(234)} &= (x, \vec{e}_2, \vec{e}_3, \vec{e}_4) \\ \Delta_{(245)} &= (x, \vec{e}_2, \vec{e}_4, \vec{e}_5), & \Delta_{(235)} &= (x, \vec{e}_2, \vec{e}_3, \vec{e}_5) \\ \Delta_{(345)} &= (x, \vec{e}_3, \vec{e}_4, \vec{e}_5) \end{aligned}$$

Найдем векторы средних кривизн этих распределений: (9)

$$\begin{aligned} \bar{M}_{(123)} &= \frac{1}{3} [(\Lambda_{11}^4 + \Lambda_{22}^4 + \Lambda_{33}^4) \vec{e}_4 + (\Lambda_{11}^5 + \Lambda_{22}^5 + \Lambda_{33}^5) \vec{e}_5], \\ \bar{M}_{(124)} &= \frac{1}{3} [(\Lambda_{11}^3 + \Lambda_{22}^3 + \Lambda_{44}^3) \vec{e}_3 + (\Lambda_{11}^5 + \Lambda_{22}^5 + \Lambda_{44}^5) \vec{e}_5], \\ \bar{M}_{(134)} &= \frac{1}{3} [(\Lambda_{11}^2 + \Lambda_{33}^2 + \Lambda_{44}^2) \vec{e}_2 + (\Lambda_{11}^5 + \Lambda_{33}^5 + \Lambda_{44}^5) \vec{e}_5], \\ \bar{M}_{(125)} &= \frac{1}{3} [(\Lambda_{11}^{43} + \Lambda_{22}^3 + \Lambda_{55}^3) \vec{e}_3 + (\Lambda_{11}^5 + \Lambda_{22}^5 + \Lambda_{55}^5) \vec{e}_4], \\ \bar{M}_{(135)} &= \frac{1}{3} [(\Lambda_{11}^2 + \Lambda_{33}^2 + \Lambda_{55}^2) \vec{e}_2 + (\Lambda_{11}^4 + \Lambda_{33}^4 + \Lambda_{55}^4) \vec{e}_4], \\ \bar{M}_{(234)} &= \frac{1}{3} [(\Lambda_{22}^1 + \Lambda_{33}^1 + \Lambda_{44}^1) \vec{e}_1 + (\Lambda_{22}^5 + \Lambda_{33}^5 + \Lambda_{44}^5) \vec{e}_5], \\ \bar{M}_{(245)} &= \frac{1}{3} [(\Lambda_{22}^1 + \Lambda_{44}^1 + \Lambda_{55}^1) \vec{e}_1 + (\Lambda_{22}^3 + \Lambda_{44}^3 + \Lambda_{55}^3) \vec{e}_3], \\ \bar{M}_{(235)} &= \frac{1}{3} [(\Lambda_{22}^1 + \Lambda_{33}^1 + \Lambda_{55}^1) \vec{e}_1 + (\Lambda_{22}^4 + \Lambda_{33}^4 + \Lambda_{55}^4) \vec{e}_4], \\ \bar{M}_{(345)} &= \frac{1}{3} [(\Lambda_{33}^1 + \Lambda_{44}^1 + \Lambda_{55}^1) \vec{e}_1 + (\Lambda_{33}^2 + \Lambda_{44}^2 + \Lambda_{55}^2) \vec{e}_2]. \end{aligned}$$

Поскольку сеть $\tilde{\Sigma}_5$ является циклической сетью Френе эти векторы имеют вид:

$$\bar{M}_{(123)} = \frac{1}{3} \Lambda_{33}^4 \vec{e}_4, \quad \bar{M}_{(125)} = \frac{1}{3} \Lambda_{22}^3 \vec{e}_3, \quad \bar{M}_{(234)} = \frac{1}{3} \Lambda_{44}^5 \vec{e}_5;$$

$$\begin{aligned} \vec{M}_{(245)} &= \frac{1}{3} \Lambda_{22}^3 \vec{e}_3; & \vec{M}_{(345)} &= \frac{1}{3} \Lambda_{55}^1 \vec{e}_1; \\ \vec{M}_{(124)} &= \frac{1}{3} (\Lambda_{22}^3 \vec{e}_3 + \Lambda_{44}^5 \vec{e}_5); & \vec{M}_{(134)} &= \frac{1}{3} (\Lambda_{11}^2 \vec{e}_2 + \Lambda_{44}^5 \vec{e}_5); \\ \vec{M}_{(135)} &= \frac{1}{3} (\Lambda_{11}^2 \vec{e}_2 + \Lambda_{33}^4 \vec{e}_4); & \vec{M}_{(235)} &= \frac{1}{3} (\Lambda_{55}^1 \vec{e}_1 + \Lambda_{33}^4 \vec{e}_4); \end{aligned}$$

где $\Lambda_{11}^2; \Lambda_{22}^3; \Lambda_{33}^4; \Lambda_{44}^5; \Lambda_{55}^1$ - первые кривизны линий $\omega^1, \omega^2, \omega^3, \omega^4, \omega^5$ сети $\tilde{\Sigma}_5$ соответственно.

Распределение называется минимальным, если его вектор средней кривизны является нулевым вектором .

Из равенств (8) следует, что трехмерные распределения $\Lambda_{(123)}, \Lambda_{(125)}, \Lambda_{(234)}, \Lambda_{(245)}, \Lambda_{(345)}$ не могут быть минимальными.

Потребуем $\vec{M}_{(123)} = \vec{0}$, т.е. пусть распределение $\Lambda_{(124)}$ - минимально. Тогда из первого равенства формулы (9) получим: $\Lambda_{22}^3 \vec{e}_3 + \Lambda_{44}^5 \vec{e}_5 = \vec{0}$, где $\vec{k}_1^{(2)} = \Lambda_{22}^3 \vec{e}_3$ - первая кривизна линии ω^2 сети $\tilde{\Sigma}_5$; $\vec{k}_1^{(4)} = \Lambda_{44}^5 \vec{e}_5$ - первая кривизна линии ω^4 сети $\tilde{\Sigma}_5$.

Последнее равенство можно написать в виде:

$$\vec{k}_1^{(2)} = \vec{k}_1^{(4)} \tag{10}$$

Обратно, если выполняется условие (10), то распределение $\Lambda_{(124)}$ является минимальным.

Таким образом справедлива теорема.

Трехмерное распределение а) $\Delta_{(124)} = (x, \vec{e}_1, \vec{e}_2, \vec{e}_4)$, которые является минимальным тогда и только тогда, когда имеет место равенство (10); б) $\Delta_{(134)} = (x, \vec{e}_1, \vec{e}_3, \vec{e}_4)$ является минимальным тогда и только тогда, когда выполняется условие:

$$\vec{k}_1^{(1)} = \vec{k}_1^{(4)} \tag{11}$$

где $\vec{k}_1^{(1)}$ - первая кривизна линии ω^1 сети $\tilde{\Sigma}_5$, $\vec{k}_1^{(4)}$ - первая кривизна линии ω^4 сети $\tilde{\Sigma}_5$; в)

$\Delta_{(135)} = (x, \vec{e}_1, \vec{e}_3, \vec{e}_5)$ является минимальным тогда, когда имеет место равенство:

$$\vec{k}_1^{(1)} = \vec{k}_1^{(3)} \tag{12}$$

где $\vec{k}_1^{(3)}$ - первая кривизна линии ω^3 сети $\tilde{\Sigma}_5$; г) $\Delta_{(235)} = (x, \vec{e}_2, \vec{e}_3, \vec{e}_5)$ является минимальным тогда и только тогда, когда выполняется условие:

$$\vec{k}_1^{(5)} = \vec{k}_1^{(3)}$$

Где $\vec{k}_1^{(5)}$ - первая кривизна линии ω^5 сети $\tilde{\Sigma}_5$.

Литература:

1. Рашевский П.К. Риманова геометрия и тензорный анализ [Текст]/ П.К.Рашевский// Москва. Наука.1967.-С.481-482.
2. Схоутен И.А. Введение в новые методы дифференциальной геометрии [Текст]/ И.А.Схоутен,Д.Дж.Стройк. // Москва. ИЛ.1948.Т.П-348.

3. Фиников С.П. Метод внешних форм Картана в дифференциальной геометрии [Текст]/ С.П. Фиников // М.-Л.: Гостехиздат, 1948.- 432.
4. Базылев В.Т. О многомерных сетях в евклидовом пространстве [Текст]/ В.Т. Базылев // Литовский математический сборник, 1966. VI. №4.-С.475-491.
5. Матиева Г. Геометрия частичных отображений, сетей и распределений евклидова пространства [Текст]/ Г.Матиева // Монография. Ош, 2003.-С.212-219.

УДК:004.9

Омаралиев А. Ч.,
Ошский государственный университет

ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

DIDACTIC OPPORTUNITIES OF USING INFORMATION TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Аннотация: *Статья посвящена к дидактической возможности новых информационных технологий и использованию их в учебном процессе.*

Abstract: *The article is devoted to the didactic opportunity of new information technologies and their using in the educational process.*

Ключевые слова: *новые информационные технологии, база данных, мультимедия, профессиональные педагогические задачи, интегрированные информационно-технические комплексы, информация, знаковые системы передачи, кодирования, обработки, хранения, вычислительные и измерительные средства, информационные ресурсы.*

Key words: *new information technologies, database, multimedia, professional pedagogical tasks, integrated information and technical systems, information, sign systems of transmission, coding, processing, storage, computing and measuring facilities, information resources.*

Новые информационные технологии (НИТ) - это совокупность программно-технологического обеспечения компьютеров и технология их реализации при решении различных по содержанию и форме профессиональных педагогических задач. Необходимо отметить, что познавательные средства в деятельности любого специалиста представляют собой сложные, интегрированные информационно-технические комплексы, включающие новые научные методы, знаковые системы передачи, кодирования, обработки, хранения, вычислительные и измерительные средства их реализации. Многие ученые-педагоги [2,4,7] отмечают, в формировании и развитии алгоритмической культуры мышления обучаемых ключевую роль играет понятие о природе информации и осознанное ее восприятие посредством известных познавательных средств.

Информация, являясь совокупностью сведений об окружающих нас объектах, в процессе длительного исторического развития приобрела качественно новый характер по сравнению с другими формами материального мира. Исследователи [2,3,7,8] данной проблемы отмечают, что информация становится таким же стратегическим ресурсом государства как материальные и энергетические ресурсы. Информационные ресурсы являющиеся продуктом интеллектуальной деятельности наиболее квалифицированной и творческой части общества, растут особенно быстро.

По мнению специалистов [4,6,8], в конце 90-х годов XX века быстродействие компьютеров, устройства ввода и вывода информации намного увеличилась, а также расширилась круг пользователей. Сейчас компьютеры применяются во всех сферах человеческой деятельности, в частности в системе образования стали организовываться учебные кабинеты и лаборатории с комплектами учебных ПК. Диалог ЭВМ с

пользователем перешел на более дружественный вид: для ввода информации стали применяться манипулятор мышь, джойстик, трекбол, сканеры; для вывода информации принтеры с различными принципами работы, плоттеры и др.; стало возможным обработка аудио и видео информации средствами мультимедиа, т.е. ЭВМ развиваются динамично.

Следует отметить, что мультимедийные возможности компьютеров стали новым толчком компьютеризации образования. Сам термин «мультимедиа» от латинского переводится как «много сред» («много носителей») и представляет собой специальную технологию, позволяющую с помощью программного обеспечения и технических средств объединить на компьютере обычную информацию (текст и графику) со звуковым и движущимися изображениями (вплоть до показа видеофильмов) [1, 2,3,7,8].

В последней четверти XX века рост объема информационных ресурсов достиг таких рекордных величин, что многие специалисты начали говорить об «информационном взрыве» и «информационной революции» [2,7,8]. Сначала XX века информационный поток увеличился примерно в 30 раз. Ежегодно в мире публикуется около 100 тысячи журналов на 60 языках, 5 миллионов научных статей, книг, брошюр, 250 тысячи диссертаций и отчетов. О темпах роста научно-технической информации говорят такие цифры: ежеминутно в мире публикуются примерно 2 тысячи печатных страниц научных текстов, каждые 1,5-2 минут предлагаются новые технические решения, каждый час регистрируется 15-20 изобретений или открытий [7,стр.9]. Все это означает, что информационный поиск – одна из важнейших функций творчества в деятельности специалистов, особенно инженерных.

Под дидактическими возможностями компьютерных систем понимаются возможности педагогических программных средств (ППС). Процесс их создания носит творческий характер, требующий от разработчиков нестандартного подхода к обучению. В них сконцентрированы характерные свойства компьютеров, раскрывающиеся в повышении качества компьютерного обучения. В целом, дидактические возможности НИТ включают в себя определенные функции, позволяющие выполнять обучающую деятельность преподавателя. К таким функциям относятся: построение процесса обучения с учетом дифференциации индивидуальных возможностей обучаемого; реализация системы обратной связи и основанной на ней коррекции процесса обучения. Методическими особенностями компьютеров и НИТ можно считать следующие их возможности:

- отображение учебной информации наглядными графическими средствами, а также качественного изменения форм;
- усиление интереса и желания учащихся к обучению;
- активное и полное вовлечение каждого обучаемого в процесс изучения объектов реально действительности;
- обеспечение разнообразия видов и форм предлагаемых учебных задач на основе обратной связи;
- обеспечения контроля деятельности учащихся на основе управления процесса познания;
- организация систематического самоконтроля учащихся. По освоенных учебных дисциплин.

Как подчеркивают исследователи [4,5,7,8] данной проблемы для рационального использования НИТ в учебном процессе, необходимо определить ее технико-педагогические возможности. В контроле педагогической системы обучения и контроля при сравнительном анализе с выполнением различных по уровню сложности задач и оперативных действий пользователя-педагога. Выявлены следующие дидактические функции НИТ (рисунок):

- оперативное представления ответов на сигналы;

- многократное повторения стереотипных движений и решения задач, и их отображение;
- компактное хранение информации отделив ее ненужный сведений;
- быстрое выполнение вычислительных и других действий;
- одновременное и качественное выполнение несколько задач.

Необходимо заметить, что современные текстовые редакторы, электронные таблицы, графические редакторы, СУБД, программы подготовки электронных презентаций выполняют функции по подготовке:

Рисунок. Дидактические возможности новых информационных технологий.

- дидактических материалов (в виде рисунков, схема, таблица, графиков) к занятию;
- введению базы данных успеваемости обучаемых (учеников класса, студентов академических групп;)
- интерактивных учебных материалов;
- интерактивных документов для проверки знаний обучаемых;
- электронных учебников на основе мультимедийных средств.

Следует отметить, что с каждым годом усиливается компьютеризация профессиональной деятельности специалистов по совершенствованию творческого потенциала. При этом, одной из особенностей деятельности людей в различных областях науки и техники, образования и управления заключается в том, что им часто приходится сталкиваться с новыми проблемами и задачами, обладающими несовершенной структурой организации. Для их решения одним из эффективных средств является рациональное использование компьютерных средств и систем управления. Это, в свою очередь, предполагает основательную профессиональную подготовку специалистов, практически овладевшими научным методом, т.е. достаточным ориентиром в изменяющихся условиях научного исследования и управления знаковыми системами, техническими средствами и информатикой.

Таким образом, в условиях динамичного развития компьютерной техники и прикладного программного обеспечения, необходимо создать условия их использования и обеспечить качественную учебно-техническую базу учебного заведения.

Литература:

1. Ахраров Ш.С. Формирование и развитие информационной и учебно-технической культуры студентов в системе высшего образования. Ч.1. Дидактический аспект. – Ош: КУУ.2000. – С.73.
2. Бабаев Д. Использование новых информационных технологий в совершенствовании учебного процесса вуза.//Проблемы непрерывного образования в условиях обновления общества.Материалы международной научно-практической конференции 20-21 мая 1991г.-Ош,Ош ВК.Ч.1.–С.169-172.
3. Берулава М.Н. Интеграция содержания общего и профессионального образования в профтехучилищах. Теоретический и методологический аспект. –Томск: ТГУ, 1988. – С.222.
4. Кененбаев А.М. Дидактические основы моделирования курса «Информатика» в условиях модульного обучения (на примере «Офисных программ для Windows»). Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. – Бишкек, 2001. – С.21.
5. Микляев А.П. Настольная книга пользователя IBM PC: 2-ое издание, дополненное. – М.: Салон, 1998. – С.604.
6. Орускулов Т.Р., Касымалиев М.У., Кулушева А.Т. Программа базового курса информатики для VII-IX классов общеобразовательных школ//Кут билим, 10 январь, 2003.
7. Свириденко С.С. Современные информационные технологии. – М.: Радио и связь, 1989. – 304 с.
8. Фигурнов В.Э. IBM PC для пользователя. –М.: Инфра-М, 1995. –С.432.

УДК: 33.677(575.2)

*Райимбердиева Ж.К., аспирант
Ош мамлекеттик университети*

ОШ ОБЛУСУНДА ИШТЕТҮҮ ӨНӨР ЖАЙЫНЫН УЧУРДАГЫ АБАЛЫ

THE MODERN STATE OF MANUFACTURING INDUSTRY IS IN THE OSH AREA

Аннотация: Макалада Ош облусунда иштетүү жана жеңил өнөр-жайынын өнүгүү динамикасы менен өзгөрүү тенденцияларынын анализи чагылдырылды. Аны жакшыртуу зарылдыгы негизделди жана бул багытта иш-чаралар сунуш кылынды.

Аннотация: В статье отражено современное состояние обрабатывающей и легкой промышленности на основе данных анализа динамики его изменения и тенденций развития по материалам Ошской области. Обоснована необходимость развития данной отрасли и предложены меры в данном направлении.

Abstract: In the article the modern state of manufacturing and easy industry is reflected on the basis of data of analysis of dynamics of his change and progress trends on materials of the Osh area. The necessity of development of this industry is reasonable and measures are offered in this direction.

Ачык сөздөр: өнөр-жайы, иштетүү өнөр жайы, тармактын атаандаштыкка жарамдуулугу, өнөр-жай продукциясы

Ключевые слова: промышленность, обрабатывающая промышленность, конкурентоспособность отрасли, промышленная продукция

Key words: industry, processing industry, competitiveness of industry, industrial products

Иштетүү өнөр жайы республиканын, анын ичинде региондордун чарбалык потенциалында орду чоң тармактардын бири экендиги талашсыз. Анткени реалдуу сектордун бул тармагына жогорку натыйжалуулук, тез кайтарымдуулук, салыштырмалуу арзан ата мекендик чийки затка негизделүү, мобилдүүлүк мүнөздүү. Мындан тышкары, иштетүү өнөр-жайында өндүрүлгөн буюмдарды жакынкы чет өлкөлөргө экспорттоо үчүн мүмкүнчүлүктөр кеңири.

Иштетүү өнөр жайынын өлкөнүн региондорундагы абалы да өзгөчө мааниге ээ. Экономиканын бул секторунун аймактык маанисин төмөнкү факторлор аныктайт: биринчиден, бул тармак белгилүү аймактын алкагында анын башка тармактар, мисалы, айыл-чарбасы менен интеграциялануу даражасын; экинчиден, иштетүү ишканаларынын өлкөнүн ичиндеги жана андан тышкаркы рыноктор менен байланышын көрсөтөт. Интеграциянын деңгээли канчалык жогору болсо, тармактын өнүгүү деңгээли ошончолук жогору болот. Бул, өз кезегинде, аймактык экономиканын өнүгүү деңгээлин чагылдырат.

Айыл-чарба региону болуп саналган Ош облусунда өнөр-жайын, анын ичинен иштетүү өнөр жайын өнүктүрүү перспективаларын аныктоо максатында Ош облусундагы жеңил өнөр-жайынын учурдагы абалынын анализин жүргүздүк (таблица).

Таблица – 2011-2015-жылдарга Ош облусунда иштетүү өнөр жайынын көрсөткүчтөрүнүн динамикасы

Көрсөткүчтөр	2011	2012	2013	2014	2015	2015-ж. 2011-ж. карата % менен
Каттоодон өткөн чарба жүргүзүүчү субъектилердин (юридикалык жактардын) саны, жалпы, бирдик	5858	6454	6748	7128	7467	127,4
анын ичинен иштетүү өнөр-жайында, бирдик	407	417	437	440	454	111,5
иштетүү өнөр-жайында, облус боюнча чарба жүргүзүүчү субъектилердин жалпы санына % менен	6,9	6,4	6,5	6,2	6,1	87,5
Дүң регионалдык продукт, млн. сом	20400,8	28388,4	26970,9	27334,0	30815,3	151,0
анын ичинен иштетүү өнөр-жайынын дүң регионалдык наркы, млн. сом	557,3	801,9	993,4	1 009,9	904,7	162,3
иштетүү өнөр-жайы, ДРПга% менен	2,7	2,8	3,7	3,7	2,9	107,5
Өнөр жай продукциясын өндүрүүнүн	2852,3	3006,0	3388,9	3581,3	3735,8	130,9

көлөмү, млн. сом						
анын ичинен иштетүү өнөр-жайында, млн. сом	1548,9	1609,9	1741,4	1897,4	1826,4	117,9
иштетүү өнөр-жайы , өнөр-жай продукциясынын көлөмүнө % менен	54,3	53,5	51,4	52,9	48,9	90,0
Орточо эмгек акы, облус боюнча жалпы, сом	6419	7639	7747	8141	8708	135,6
анын ичинен иштетүү өнөр-жайында, сом	3435	3942	6069	6415	6494	189,1

Булагы: Ош облустук статистика башкармалыгынын маалыматтары

Жалпы Кыргызстан боюнча 2015-жылы чыгарылган өнөр-жай продукциясынын көлөмүндө Ош облусунун үлүшү 2,1% түзгөн.

Иштетүү өнөр жайында катталган ишканалардын саны акыркы беш жыл ичинде бир топ көбөйгөн менен, облус боюнча каттоодон өткөн жалпы чарба жүргүзүүчү субъектилердин 6-7% гана бул тармакка тиешелүү. Иштетүү өнөр-жай ишканалары тарабынан чыгарылган продукция 2015-жылы 2011-жылга салыштырмалуу дээрлик 2 эсеге көбөйгөн, бирок тармак дүң регионалдык продуктунун 3% жакынын гана берет. 2015-жылы Ош облусунда 3735,8 млн. сомдук өнөр-жай продукциясы өндүрүлсө, анын ичинен 1826,4 млн. сом, же 48,9% иштетүү өнөр-жайында чыгарылган. Өкүнүчтүүсү, каралып жаткан беш жыл ичинде иштетүү өнөр-жайынын продукциясына улам барган сайын азаюу тенденциясы мүнөздүү (2015-жылы 2011-жылга карата өсүү темпи 90%). Тармактын кызматкерлеринин орточо эмгек акысынын өсүү темпи жогору (189,1%) экендигин белгилей кетүү зарыл. Анткен менен анын деңгээли облустагы орточо эмгек акынын өлчөмүнөн төмөн.

Облустун өнөр жай продукциясынын жалпы көлөмүндө Араван, Кара-Суу, Өзгөн, Ноокат, Алай райондорунун үлүшү жогору, ал эми Кара-Кулжа Чоң-Алай райондорунун үлүшү абдан аз.

Иштетүү өндүрүшүнүн продукциясынын 62,0% желим жана пластмасса буюмдарын, башка металл эмес минералдык продуктуларды, 23,1% тамак-аш азыктарын, суусундуктарды жана тамекини, 11,8% текстиль жана тигүү продукцияларын чыгарган ишканаларга таандык.

Тамак-аш азыктарын, суусундуктарды жана тамекини өндүрүү менен алектенген ишканаларда жумуштардын жана тейлөөлөрдүн көлөмү 413,5 млн.сомду түздү. Жашылча-жемиштин ширелерин чыгаруу 18,0%, макарон, кесме, кускус жана ага окшогон ундан жасалган буюмдарды өндүрүү - 18,4% жана тазартылбалган малдын, өсүмдүктөрдүн майларын чыгаруу 25,8% кыскарды. Ал эми өнөр жайында даярдалган күрүчтү өндүрүү 11,0%, торт жана кондитер азыктарын өндүрүү 37,8%, жашылчаларды жана кайра иштетилген консерваланган козу карындарды чыгаруу 99,6% өстү.

Текстиль өндүрүү, кийим жана бут кийим чыгаруу менен алектенген ишканаларында продукциянын, жумуштардын жана тейлөөлөрдүн көлөмү 211,4 млн. сомду, өсүү темпи 109,7% түздү. Анын ичинен трикотаждан тышкары аялдар жана кыздар үчүн сырткы кийимдерин чыгаруу 75,3% жогорулады жана даяр өндүрүлгөн текстиль буюмдары (шейшеп, жаздык тыш ж.б.) 17,4 эсеге көп чыгарылды.

Бирок эркектер жана уул балдар үчүн сырткы кийимдерин чыгаруу 52% жана бут кийимдерди чыгаруу 47,4% кыскарды.

Желим жана пластмасса буюмдарын, башка металл эмес минералдык продуктуларды өндүрүүчү ишканаларда продукциянын, иштердин жана тейлөөлөрдүн көлөмү 1 109,9 млн. сомду түздү. Анын ичинен пластмассадан жасалган эшиктерди жана

терезелерди, эритмелерди жана курулуш аралашмаларын жана кум-блокторду чыгаруу бир топ көбөйдү.

2015-жылы Ош облусунун аймагында өз ишмердүүлүгүн алып барган ири иштетүү өнөр жай ишканаларына Кара-Суу шаарында жайгашкан “Ак-Алтын” АК, Кара-Суу районунун Отуз-Адыр айыл округунда жайгашкан “Жаны-Доор” ЖЧК пахтаны кайра иштетүү боюнча кичи заводу, “Асли-Текстиль” ЖЧК (Кызыл-Кыштак айылдык округу – жинсы шым жана юбкаларын тигүүчү ишкана), Мады айылдык аймагындагы таза суу чыгарган ИСКАКБ “Чабак-Булак”, Кара-Суу шаарындагы ун продукциясын чыгаруу менен алектенген “Буудай-Нан” ЖЧК, Сарай айылдык аймагында жайгашкан ЖЧК “Пирим-Текс”, Катта-Талдык айыл аймагында жайгашкан ЖЧК “Алай-Актык” (улуттук ичимдиктер) мисал болот.

Облус боюнча 2015-жылга карата жаңыдан ишке кирген өнөр жай ишканаларынын саны 22% өсүп, 122 жаңы жумуш орундары түзүлдү: Араван району боюнча – 2-АКВА эшик, терезе жасоо боюнча цех, 3 кыш чыгаруучу цех; акиташ иштеп чыгаруу цех, пахтаны кайра иштетүүчү кичи цех, 2 наабайкана; Кара-Кулжа району боюнча – 2 жыгач тилүүчү цех, 1 пескоблок чыгаруу цех, чакан тигүүчү цех; Кара-Суу району боюнча - Нурдар-Таза-Суу ИСКАКБ (таза суу), “АхаПласт” ЖЧК (пакет чыгарат), Зарбдор ИСКАКБ (таза суу), Жаны-Арык-Таза-Суу ИСКАКБ (таза суу), Кыргызчек-Таза-Суу ИСКАКБ (таза суу), Ноокат району боюнча – “Рубиноид” ЖЧК.

2015-жылдын жыйынтыгы менен өнөр жай ишканаларынын ичинен экспорт багытында 11 ишкана иш жүргүзүп, экспорттолгон продукциянын көлөмү 212,4 млн. сомду түздү.

Облус боюнча өндүрүлгөн өнөр-жай продукцияларынын көлөмүнүн 99,3% ашыгыраагын кичи, орто ишканалар жана калк чыгарган, б.а. ири өндүрүштүк ишканалар жокко эсе.

Биздин оюбузча, Ош облусунун аймактык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен кол өнөрчүлүк буюмдарын, жүндөн, териден жасалган буюмдарды, жашылча-жемиш консерваларын, кургатылган мөмө-жемиштерди өндүрүү ишканаларын көбөйтүү зарыл.

Азыркы мезгилде облуста экономиканын бул тармагын өнүктүрүү заманбап технологияларды, өндүрүмдүүлүгү жогору жабдууларды, өндүрүштү уюштуруунун алдыңкы ыкмаларын колдонуу менен байланышкан. Бул багытта Ош облустук мамлекеттик администрациясынын 2012-жылдын 25-майындагы №31 токтому менен Ош облусунун аймагында 2035-жылдарга чейин өндүрүштүк кубаттуулукту эффективдүү жайгаштыруу Программасы кабыл алынган менен, аны ишке ашырууга республикалык инвестициялык фонд тарабынан каржылык көмөк көрсөтүү зарылдыгынан улам программа кагаз жүзүндө кала берүүдө. Облустун экономикасын калыптандырган өнөр жай ишканаларына инвестицияларды тартууну күчөтүү зарыл.

Керектөөчүлөрдүн муктаждыктарын канааттандыруу маселесин чечүү менен өндүрүштүн натыйжалуулугун жогорулатуу үчүн башка тармактар сыяктуу эле, ири, жеке инвестицияларды тартуу, өнөр-жай тармагындагы долбоорлорду ишке ашыруу жана өнөр жай ишканаларынын иштерине үзгүлтүксүз мониторинг жүргүзүү, алардын өнүгүшүнө тоскоолдук берген көйгөйлүү маселелерди чечүү, эң башкысы жеңил өнөр-жайынын атаандаштыкка жарамдуулугун жогорулатуу керек. Өндүрүштү натыйжалуу уюштуруу үчүн тигил же бул аймактын экономикалык потенциалын, атаандаштык артыкчылыктарын толугураак пайдалануу максатка ылайык.

Адабияттар

1. Ош облусунун социалдык-экономикалык абалы, стат. жыйнак. – Ош.2016.
2. Кыргыз Республикасынын Түштүк аймагынын областтарынын жана Ош шаарынын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн 2015-ж. жыйынтыгы боюнча аналитикалык маалыматы.
3. Ош шаарынын 2014-2017-ж. карата өнүгүү программасы. – Ош. 26-апрель, 2014.

УДК 662.73

*Сабиров Б.З., к.т.н., Цой А.В., к.х.н.,
Джапарова Ш., к.т.н., Полотов И.Ж., Кошнарлова Ч.К.
Институт природных ресурсов имени А.С.Джаманбаева ЮО НАН КР, г.Ош.
Ошский государственный университет*

ТЕРМОРАСТВОРЕНИЕ УГЛЯ

THERMAL SOLUTION OF COAL

***Аннотация:** В статье анализированы и систематизированы материалы о современном состоянии терморастворения угля*

***Abstract:** In article are analyzed and systematized materials about a current state of thermodissolution of coal*

***Key words:** Crekyng. Coal. Bytum. Gydrogenizacia. Hydrogen donor. Bricet.*

***Ключевые слова:** Крекинг, уголь, битум, гидрогенизация, донор водорода, брикет.*

Термохимическая переработка углей, в том числе методом термического растворения является одним из перспективных направлений повышения их топливной и химико-технологической ценности. Сущность метода термического растворения заключается в воздействии на уголь органических растворителей (антраценового масла, остатков перегонки нефти, и др.) при температурах (250–450 °С) и давлениях (до от 5 до 25 атм.), вызывающих диполимеризацию, растворение и незначительный крекинг растворившейся органической массы угля. При этом органическая масса угля может на 70–90 % переходить в жидкое состояние – высококипящий экстракт. При термическом растворении бурых углей образуется значительное количество жидкой фракции (т.е. легкие и средние фракции), тяжелый пекоподобный экстракт, пригодный для получения из него дорожного битума и связующего для производства элитного брикетного топлива, различные газы (компонентный состав газа будет изменяться от исходных веществ), не растворившийся остаток и пирогенетическая вода.

Исследования термического растворения углей Кыргызской Республики пока что еще никем не проводились, между тем известно, что глубина растворения и крекинга во многом зависит от природы растворяемого угля.

Известно, что для термического растворения применяют неокисленные бурые и малометаморфизованные каменные угли (гумусовые угли – бурые, типа блестящих (Б2, Б3), и молодые каменные угли, типа длиннопламенных и газовых), запасы которых в большом количестве имеются в КР.

В качестве растворителя целесообразно использовать частично нефтепродукты и в частности, мазут и нефтяные остатки. Известно, что и мазут и тяжелые нефтяные остатки содержат ароматические и гидроароматические фрагменты, которые с одной стороны обеспечивают совместимость нефтепродукта с углем, с другой стороны являются донорами водорода.

Целью настоящей статьи является анализ и систематизация работ по терморастворению угля.

Современное состояние исследований термического растворения углей.

Впервые технология термического растворения угля была предложена А. Поттом и Х. Броше в 1920-х годах. К началу 1940-х годов в Германии на базе этой технологии действовала установка производительностью 26,6 тыс. т в год экстракта [1].

Термическое растворение (рафинирующая гидрогенизация) является одним из способов получения жидких продуктов из твердых горючих ископаемых: углей, горючих сланцев и др. Процесс осуществляют в присутствии дистиллятного и (или) остаточного

пастообразователя при давлении 3-5 МПа, температуре 380-450 °С, с объемной скоростью подачи сырья от 1 до 6 ч (смесь твердых горючих ископаемых (ТГИ) с пастообразователем 1:1,3-1,8). При переработке углей, содержащих в своем составе небольшое количество водорода (около 5 % на органическую массу), в процесс дополнительно вводят водород в связанном виде: донора водорода (например, тетралина) и (или) газообразный водород [2,3].

В процессе растворения в температурном интервале 300–500°С происходит разрушение сложной матрицы угля, сопровождающееся разрывом химических связей и образованием активных свободных радикалов. Последние, стабилизируясь водородом, образуют молекулы меньшего размера, чем исходные макромолекулы. Рекомбинация свободных радикалов приводит также к образованию высокомолекулярных соединений. Водород, необходимый для стабилизации радикалов, частично обеспечивается за счет применения растворителей – доноров водорода. Это – соединения, которые, взаимодействуя с углем, при высоких температурах дегидрируются, выделяющийся при этом атомарный водород присоединяется к продуктам деструкции угля. Растворитель-донор водорода является также пастообразователем. Чтобы находиться в условиях гидрогенизационного процесса в жидкой фазе, он должен иметь температуру кипения выше 260°С. Хорошими водородно-донорными свойствами обладают конденсированные ароматические соединения, прежде всего тетралин. Более высококипящие соединения этой группы (нафталин и крезол) менее активны, но при их смешении с тетралином возникает эффект синергизма: смесь равных частей тетралина и крезола обладает более высокой донорной способностью, чем каждый в отдельности. В качестве растворителя целесообразно использовать частично нефтепродукты и в частности, мазут и нефтяные остатки. Известно, что и мазут и тяжелые нефтяные остатки содержат ароматические и гидроароматические фрагменты, которые с одной стороны обеспечивают совместимость нефтепродукта с углем, с другой стороны являются донорами водорода. При мягком термическом растворении угля, происходит перераспределение водорода между угольным веществом и нефтяными продуктами. Деструкция угольного вещества сопровождается отщеплением парафинов и их распадом с образованием насыщенных углеводородов с меньшим молекулярным весом.

На основе многочисленных исследований установлено, что для гидрогенизационной переработки в жидкие продукты предпочтительны каменные угли невысоких стадий метаморфизма и бурые угли с показателем отражательной способности витринита $R_0=0,35-0,95$ и содержанием инертных петрографических микрокомпонентов не выше 15% (масс).

Эти угли должны содержать 65–86% (масс.) углерода, более 5% (масс) водорода и не менее 30% (масс.) летучих веществ в расчете на органическую массу. Содержание золы в них не должно превышать 10% (масс), так как высокая зольность отрицательно сказывается на материальном балансе процесса и затрудняет эксплуатацию оборудования.

Основными параметрами, влияющими на степень ожижения угля и свойства, получаемых при жидкофазной гидрогенизации продуктов, являются температура и давление, при которых проводится процесс. Оптимальный температурный режим жидкофазной гидрогенизации находится в пределах 380–430°С и для каждого конкретного угля лежит в своем узком интервале. При температурах выше 460°С происходит резкое увеличение газообразования и формирование циклических структур. С увеличением давления процесса растет скорость ожижения углей.

В таблицах 1,2,3 систематизированы сведения по лабораторным исследованиям термического растворения углей, осуществленным в НИИ СНГ, в том числе и проведенные в ИПР НАН КР.

Таблица 1.

Сведения по лабораторным исследованиям термического растворения углей (состав композиции, марка угля, виды пастообразователя и катализатора).

Адрес исследователя, литературная ссылка	Состав композиции и соотношение компонентов ДВ – донор водорода (пастообразователь, растворитель) П – полимер К – катализатор У - уголь	Марка угля, дисперсность, % по массе	Вид донора водорода (пастообразователя, растворителя), % по массе	Вид полимерной добавки, % по массе, дисперсность	Вид катализатора (К), % по массе, дисперсность, когда вводился
1	2	3	4	5	6
Красноярск ИХТ РАН, патент /5/	ДВ:У 1:1		В качестве пастообразователя используют фракцию, выкипающую выше 400°C, продуктов термического крекинга в среде паров воды, остатков дистилляции угольного гидрогенизата.		Концентрат флотации хвостов электромагнитной сепарации, железных руд предварительно подвергают совместной с элементарной серой механохимической обработке в мельнице-активаторе центробежно-планетарного типа (АГО-2)
Красноярск ИХТ научная статья /4/	ДВ:У 1:1.	бурый уголь марки Б-2 Бородинского разреза, Канско-Ачинского бассейна с размером частиц менее 0.1 мм.		полиэтилен среднего давления (ПЭ), отходы производства (с массовой долей бутилового каучука 55 %). Содержание органической полимерной массы	парокрекинг осуществляется при 450°C, давлении 3 атм в отсутствие агломерат железных руд, вырабатываемый на Абагурской аглофабрике, содержащий более 53 % (по массе) железа в виде оксидов. Агломерат предварительно подвергали обработке в мельнице-активаторе АГО-2 в смеси с добавками воды Вводился перед

				а в смеси составлял о 25 % на ОМС	перегонкой в смесь, подвергнутую экстракции спирто-бензольной , 5 % от органической массы сырья..
Западно-Сибирский металлургический комбинат патент /7/	ДВ:У (1÷2,5):1	уголь марки ГЖ крупность угля менее 0,25 мм.	Растворитель антраценовую фракции, получаемой при дистилляции смолы коксования. Плотность 1,121 кг/м ³ .		соль переходного металла - шестиводный хлорид железа (III) FeCl ₃ ·6H ₂ O марки "ч" в количестве 22 г, который растворяли в 100 мл воды.
Ангарск (патент) /8/	уголь:нефтяной остаток:катализатор 1:3:0,01	БУРЫЙ УГОЛЬ, 0.1 мм	мазут	нет	оксид железа, промотированный оксидами металлов переменной валентности.
Институт физико-органической химии и углехимии НАН Украины Донецк /9/	Уголь:донор водорода:полимер: катализатор	высокосернистый бурый и длинопламенный уголь	тетралин	полиэтилен, полипропилен	Красный шлам
А.В. Битуев , Ю.Ю. Пономарёва Восточно-Сибирский государственный университет /10/	уголь: нефтяной остаток 1:3	бурые угли Бурятии, 0.1 мм	мазут	нет	оксид железа
/11/ Патент RU2285716 С-Петербург технологический университет	угли, рядовые и обогащенные сланцы	33-60% по массе, парафин или смесь парафина и	тетралин, смола полукоксования углей и сланцев, мазут, гудрон, битум, смесь мазута и сапропелита, нефтяной вакуумный газойль, газогенераторную смолу переработки сланцев.		

Джаманбаев А.С. /12-15/	ДВ:У 1:1	бурый уголь с месторождения Агулак	тяжелая фракция нефти с темп кипения свыше 260 ⁰ С, полученная при атмосферной дисстилляции	нет	0.2% молибден+1%железо +3
ИПР НАН КР	ДВ:П:У 2:0,4:1	Длинопламенный уголь с месторождения Кумбель	мазут с нефтеперерабатывающего завода Кочкор-Ата	полиэтилен, 20% от массы мазута	FeS

Таблица 2.

Сведения по лабораторным исследованиям термического растворения углей (температура реакции, давление и время реагирования).

Адрес исследователей, литературная ссылка	Температура реакции термического растворения, °С	Давление термического растворения, атм	Длительность реакции термического растворения, мин.	Давление водяного пара при дистилляции	Температура в реакторе при дистилляции, °С
1	2	3	4	5	6
Красноярск ИХТ РАН патент /5/	430	50 атм	60 мин		
Красноярск ИХТ научная статья /4/	320-410	60 атм	60 мин	10 мм ртст	350
Красноярск ИХТ патент /6/	430	50 атм	60 мин		
Западно-Сибирский металлургический комбинат патент /7/	Нагревали суспензию до 300 ⁰ С и выдерживали при этой температуре 0,5 ч	под давлением выделяющихся летучих веществ 210-350 ⁰ С.	20-40 мин		Отгонка фракции 200 °С
Ангарск (патент) /8/	350	2-5 атм	30		
Институт физико-органической химии и углехимии НАН Украины Донецк /9	430	2-5 атм	60		
А.В. Битуев Ю.Ю. Пономарёва Восточно-Сибирский государственный университет /10/	330-450	3-5 атм		Дистилляция под вакуумом	
/11/ Патент RU2285716 С-Петербург технологический университет	380-450	При атмосферном давлении	150-180		
Джаманбаев А. С. /12-15/	415 °С	5 МПа	180 мин		
ИПР НАН КР	380 ⁰ С	5 атм	60 мин	5 атм	260 °С

Таблица 3.

Сведения по лабораторным исследованиям термического растворения углей (количество полученного продукта, вид лабораторных реакторов и газовой среды).

Адрес исследователей, литературная ссылка	Количество жидкого продукта, определенного по остатку твердого продукта после экстракции спирто-бензольной смесью, % по массе	Количество легких фракций, % по массе	Количество высококипящих фракций, % по массе	Вид лабораторного реактора для терморастворения угля, объем, см ³	Вид газовой среды при проведении реакции терморастворения
1	2	3	4	5	6
Красноярск ИХТ РАН патент /5/	90			0,25 л	водород
Красноярск ИХТ научная статья /4/	72–77 % от органической массы сырья (ОМС) (органическая масса угля + масса нефтяного остатка).	62.1 % (по массе) битумов и до 23.0 % (по массе) дистиллятных углеводородных продуктов (сумма фракций, выкипающих в интервалах температур начала кипения 200 и 200–350 °С).		вращающийся стальными автоклавами вместимостью 0.25 л.	сосуд продували десятикратным объемом аргона.
Красноярск ИХТ патент /6/	91			0,25л	водород
Западно-Сибирский металлургический комбинат патент /7/					
Ангарск (патент) /8/					
Институт физико-органической химии и углехимии НАН Украины Донецк /9/	92				
А.В. Битуев Ю.Ю. Пономарёва Восточно-Сибирский		растворимость угля 53%			

государственный университет /10/					
/11/ Патент RU2285716 Санкт-Петербургский технологический университет					
Джаманбаев А. С. /12-15/	Степень конверсии угля составляет 67%, выход жидких продуктов составляет 73%	63%	36,8%		Водород под начальным давлением 5 МПа
ИПР НАН КР	анализы не проводились	- анализы не проводились	- анализы не проводились	качающийся металлический сосуд со стальными шариками объемом 0.5 л	углекислый газ под давлением 5 атм

Эффективным путем удешевления процесса термического растворения угля является замена молекулярного водорода на синтез-газ, получаемый при газификации и пиролизе углей [13-14]), без его разделения на H_2 и CO .

Смягчение условий проведения реакции терморастворения угля можно достигнуть следующими путями:

-добавкой в уголь на стадии термического растворения синтетических полимерных материалов (полиэтилена, полипропилена, резины на основе бутилового каучука), дающей также увеличение выход высококипящих фракций, пригодных для изготовления из них битумов.

-использованием катализаторов, позволяющих проводить процессы совместного термического растворения угля при давлении до 5 атм.

Наибольший практический интерес представляют дешевые катализаторы на основе железа (например, соли железа, железосодержащие руды и концентраты). Их применение позволяет отказаться от дорогостоящей стадии извлечения катализатора из твердого шлама в процессе гидрирования угля с целью повторного использования.

В Институте природных ресурсов НАН КР проводятся исследования термического растворения углей марок БЗ (месторождение Кожекелен Ошской области) и Д (месторождение Кумбель Ошской области) при следующих условиях: пастообразователь – топочный мазут, полимерные добавки - полиэтилен в количестве 20% от массы пастообразователя, катализатор-пирит, газовая среда – углекислый газ под давлением 5 атм, температура 380°C, длительность процесса 60 мин. Продуктом термического растворения является смолообразное вещество, из которого путем дистилляции перегретым паром при температуре 300°C были отогнаны легкие фракции. Остаток дистилляции представляет массу, пригодную для изготовления дорожного битума.

Литература:

1. Получение топлив из угля. Интернет ресурс. <http://do.gendocs.ru/docs/index-355196.html>

2. Шумейко М.В. Гидрогенизация угля. Интернет ресурс. http://www.giab-online.ru/files/Data/2008/9/3_SHumeiko_1.pdf
3. Шадов В.М. Переработка углей в России в XXI веке. Ежемесячный научно-технический журнал «Уголь» 08. 2007. –С.28-31.
4. Шарыпов В.И., Береговцова Н.Г., Барышников С.В., Кузнецов Б.Н. Получение связующих для дорожного строительства из смесей бурого угля, нефтяных остатков и полимерных отходов. Химия в интересах устойчивого развития №13 (2005). 655-662с. Институт химии и химической технологии Сибирского отделения РАН.
5. Базегский А.Е., Салтанов А.В., Зоткина Н.А., Школлер М.Б., Иванов В.П. Способ получения пекообразного продукта из угля. Патент RU 2181746.
6. Сыроежко А.М., Проскуряков В.А., Боровиков Г.И., Маташкин В.Г., Петухова О.Н. Способ комплексной термохимической переработки тяжелых нефтяных остатков и гуммитов. Патент RU -№ 2285716.
7. Шарыпов В.И., Береговцова Н.Г., Барышников С.В., Дорогинская А.Н., Кузнецов Б.Н. Способ гидрогенизации угля Патент RU 2131904 Институт химии и химической технологии СО РАН.
8. Шарыпов В.И., Береговцова Н.Г., Барышников С.В., Дорогинская А.Н., Кузнецов Б.Н. Способ получения жидких продуктов из угля. Патент RU 2159791. Институт химии и химической технологии СО РАН.
9. Осипов А.М., Попов А.Ф., Шендрик Т.Г., Грищук С.В., Бойко З.В. Некоторые проблемы совместного ожижения угля и отходов пластмасс. Институт физико-органической химии и углехимии им. Л.М. Литвиненко НАН Украины, г. Донецк.
10. Битуев А.В., Пономарёва Ю.Ю. Получение вяжущих для дорожного строительства на основе нефтяных остатков и ископаемых углей Восточно-Сибирский государственный университет технологий и управления.
11. Шиверская И.П., Кочеткова Д.А., Битуев А.В., Кочеткова Р.П., Кочетков А.Ю. Способ получения дорожного битума патент -№ 2402589
12. Джаманбаев А.С., Найдич И.М. Влияние температуры на процесс термического разложения Кара-Кичинского бурого угля при высокоскоростном нагреве. Известия Академии наук Киргизской ССР, том IV(2). 1962.
13. Аманалиева С.Т., Джаманбаев А.С., Королева Р.П., Сарымсаков Ш.С., Колганова Н.И. Гидрогенизация бурых углей. Известия АН Киргизской ССР. - №5. 1986.
14. Джаманбаев А.С. Угли Киргизии – основа производства синтетического топлива. В сб. Рациональное использование энергоресурсов Киргизии. ФПИ, 1987.
15. Джаманбаев А.С., Дулатова Г.М. Каталитическая гидрогенизация агулакского угля в среде синтез-газа. В сб. Рациональное использование энергоресурсов Киргизии.

УДК: 57.017.6/612.67

*Садыкова Н.Т., окутуучу, магистрант
Ош гуманитардык педагогикалык институту*

АДАМДЫН КАРУУСУНУН ТЕОРИЯЛЫК АСПЕКТТЕРИ

THE ORETICAL ASPECTS OF HUMAN AGING

Аннотация: Макалада белгилүү геронтологдордун адамдын каруу учурундагы организмдеги процесстер тууралуу ой пикирлери жана көз караштары жөнүндө жазылган. Каруунун жүрүшүндөгү өзгөрүүлөрдү түшүндүрүп берүүгө аракет жасаган теориялар жөнүндө да маалыматтар берилген.

Аннотация: В статье изложены мнения и взгляды известных геронтологов о процессах, происходящих в ходе старения организма человека. Так же даны сведения о теориях, объясняющие изменения во время старения организма.

Abstract: The article presents the opinions and views known gerontologists about the processes occurring in the aging human body. It also gives information about the theories that explain the changes during the aging.

Ачкыч сөздөр: карылык, организм, адаптация, курак өзгөчөлүктөрү, өлүм, кыйроо.

Ключевые слова: старость, организм, адаптация, возрастные особенности, смерть, разрушение.

Key words: old age, the body, adaptation, age features, death, destruction.

Англиялык геронтолог А. Комфорт карууну - убакыттын өтүүсү менен өлүм мүмкүнчүлүгүн тездетүүчү, репродукция мезгилинен кийинки ички жана тышкы чөйрөлөргө адаптациялануусу төмөндөп, кокустук факторлорунан улам өлүмгө алып келүүчү процесс катары карайт. А. В. Токаревдин ою боюнча каруу - карылык менен коштолгон оорулар, алсыздык - биологиялык бирдиктүү процесс. Ошондуктан, клиникалык кокустуктар картаң мезгилде өтө курч жана тез кайталанып туруучу нормалдуу көрүнүш. И. В. Давыдовский карылыктын эрте же кеч келишин биологиялык себептер менен, бирок өз убагында, ал эми бир гана өлүм өз убакытынан мурда келет деп белгилеген.

Белгилүү геронтолог академик В. В. Фролькис курактык өнүгүүнүн бир нече теорияларын иштеп чыккан. Анын адаптациялык - регулятордук теориясы каруунун алгачкы механизмдери гендердин регуляциялык активдүүлүгүнүн өзгөрүүсү алардын экспрессиялык жана репрессиялык өзгөрүүлөрү менен байланышкан деп божомолдогон. В. В. Фролькис адамдын жаш же кары экендигин бир эле көз караш менен билүүгө, байкоого болсо да, каруунун илимий мүнөздөмөсүн, анын өнүгүүсүнүн механизмдерин, каруунун себептерин так жана даана айтып берүүгө эч ким даяр эмес деп белгилеген. Мындан 30 жыл мурун А. Комфорт белгилүү болгон бардык пикирлердин бири да карууну түшүндүрүп бере албайт деп айткан.

Карылык – убакыттын өтүүсү менен ички жана тышкы факторлордун кыйроосуна, организмдин физиологиялык функцияларынын жетишсиздигине алып келүүчү кыйраткыч мезгил. Каруу процессин токтотуу мүмкүн эмес. Каруудан жана өлүмдөн эч бир тирүү жан качып кутула албайт. Карылык – курактык индивидуалдуу өнүгүүнүн (онтогенездин) мыйзам ченемдүү түрдө келген эң акыркы мезгили. Картаюу же улгаюу – бүтүн организмдеги тирүү материялар – молекулярдык, клеткалык, субклеткалык, системалык уюштуруунун бардык деңгээлдеринде жүрүп жаткан өзгөрүүлөр менен байланышкан. Организмдеги мыйзам ченемдүү өзгөрүүлөр **гомеорез** деп аталат. Гомеорезди аныктоо курактык өнүгүүнүн табигый, тездик

менен же тескерисинче, ылдамдыгы төмөн жактарын прогноздоого шарт түзөт. Каруунун өнүгүүсү салтуу эки көз караш менен белгилүү:

- 1) Картаюу – генетика жактан программаланган процесс, генетикалык аппаратта түзүлгөн программанын мыйзам ченемдүү өнүгүүсүнүн жыйынтыгы. Сырткы жана ички чөйрө факторлору каруу темпине анча деле маанилүү таасир тийгизбейт.
- 2) Каруу – жашоодо организмдин качып кутулгус кыйроосунун натыйжасы. Бүткүл жашоо процессинде көптөгөн факторлордун таасири астында утуру кайталанып, топтолуп туруучу схластикалык (диний көз караш), ыктымалдуулук, көп себептүү процесс.

Каруунун социалдык теорияларын алгачкылардан болуп 1961-жылы америкалык психологдор Камминзон жана Генри иштеп чыгып, алардын “бөлүштүрүү, бошотуу” теориясынын позициясы - каруу - бул карып жаткан инсан менен ошол эле социалдык системадагы башка инсандардын ортосундагы өз ара мамилелердин төмөндөөсүнө алып келүүчү өз ара алыстоо же бөлүнүү. Карып жаткан адам – социалдык, материалдык мүнөздөгү кызыкчылыктардан, мамилелерден алыстап, өзүнө кирип кетет деген божомолдор менен каруунун теорияларын иштеп чыгуу процесси башталат.

Азыркы учурда каруунун жүрүшүндөгү ар түрдүү өзгөрүүлөрдү, анын ичинде клеткалык жана молекулярдык өзгөрүүлөрдү түшүндүрүп берүүгө аракет жасаган 200дөн ашуун түрдүү теориялар бар. Алардын ичинен төмөнкүлөргө өзгөчө маани берилет:

I. “Эскирүү” теориясы. Бул теориянын жактоочулары каруунун негизги феномени болуп эсептелген атрофия, инволюциянын натыйжасында келип чыккан организмдеги өзгөрүүлөрдүн механикалык идентификациясы б. а. “эскирүүсү”. Убакыттын өтүүсү менен мейкиндиктеги ар бир система эскирет да, акырындап өз аягына жетет.

II. Илимпоздордун башка тобу карууну – “X энергия” деп шарттуу түрдө аталган клеткадагы “жашоочу, өкүм сүрүүчү” материянын түгөнүүсү менен байланыштырган. Ушул теориянын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн бири М. Бергер бул энергияны “**энтелехия**” деп атаган. Анын ою боюнча, убакыт өткөн сайын “энтелехиянын” мүнөзү менен саны өзгөрүп, жашоонун энергиясы түгөнөт, ал эми каруунун түйүлдүгү ткандардагы биоморфоз аркылуу организмди өлүмгө алып келет.

III. Каруунун жана карылыктын математикалык модели картаюу процессин биологиялык механизмдердин бузулуусу же белгилүү өкүм сүрүүчү функция катары изилдебестен, ооруксунуу жана өлүмгө алып келүүчү ыктымалдуулуктун прогрессивдүү түрдө өсүүсү менен жүргөн мыйзам ченемдүү, математикалык өлчөмдөргө ээ болгон кубулуш катары изилдешкен.

IV. А. А. Богомолец “заттардын физиологиялык жүрүшүнүн (жөнөтүлүшүнүн) карылык дисгармониясы” теориясын иштеп чыккан. Ал “Организмдеги бириктирүүчү ткандар да өзүнө тиешелүү убакыт, мезгилге ээ” деп, бириктирүүчү ткандардын ролун өзгөчө белгилеп кеткен.

V. Теориялардын көпчүлүк тобу карууну - клеткадагы коллоиддик эритмелердин структурасынын жана курамынын өзгөрүшү менен түшүндүрүшкөн. Бул теорияларды иштеп чыккан окумуштуулар “Жашоо- бул клеткалык коллоиддердин утуру өзгөрүп туруучу абалы, бул тең салмактуулук бузулганда клетка карыйт жана өлүмгө учурайт, ал эми клеткалардын жандануусу жана көбөйүүсү - бул жашаруунун биологиялык жалгыз мүмкүнчүлүгү” деп эсептешкен.

VI. Геронтология илиминде каруунун “**интоксикациялык**” теориясы кеңири тараган. XIX кылымдын аягында эле Ч. Бухард: “Ар бир организм – бул токсиндер

үчүн лаборатория, - деп айтып кеткен. Теориянын жактоочулары каруу – бул клеткадагы токсиндердин деңгээлинин жогорулашынын натыйжасында келип чыккан өзүн-өзү интоксикациялоо процесси деп эсептешкен. Кээ бир микроорганизмдер токсиндердин басымдуулугунан улам өсүүнү токтотуп, өз убактынан мурда өлүп, жок болуп кетүүгө дуушар болушат. Интоксикация теориясы И. И. Мечниковдун эмгектеринде өзгөчө белгиленип, өнүгүп келген.

VII. “Ички карама каршылыктар жана дисгармония” теориясынын жактоочулары карууну - клеткалык деңгээлден бүтүндөй организмдин деңгээлине чейин трофиктик жана функциялык координацияларынын бузулуусу менен түшүндүрүшкөн. Алардын ою боюнча каруу – бул клеткалардын кайра жаралуу мүмкүчүлүгүнүн кыйроосунун натыйжасы.

VIII. Карууну – клетканын генетикалык аппаратына биофизикалык факторлордун тийгизген таасири, радиоактивдүү заттардын топтолуусу деп божомолдогон концепциялар да жок эмес. Белгилүү болгондой, тез-тез нурдануу (облучение) процессине кабыл болгон жаныбарлар тез карыйт, жашоо убактысынын мөөнөтү да кыска болот.

IX. “Активдүүлүк” теориясынын жактоочулары - карылык келген учурда адам эч убакта өзүнүн социалдык мамилелерин үзгүлтүккө учуратпоого аракет жасоо менен бирге, өз кызыкчылыктарын, керектөөлөрүн, каалоолорун четке какпай, жетип келген жаңы куракты – жашоонун жаңы стили катары кабыл алып, активдүү жашоосун улантуусу зарыл экендигин белгилеп келишкен.

X. “Өмүр жолунун өнүгүүсү жана үзгүлтүксүздүүлүгү” теориясы. Бул теория - кары адамдын турмушун адекваттуу түшүнүү үчүн, ал адамдын басып өткөн турмуштук этаптарын билүү зарылдыгы. Бүт турмуштук тепкичтерди басып өтүү менен адам өз кызыкчылыктарынан, ойлогон максаттарынан баш тартпастан, тескерисинче, алардын ишке ашырылуусу үчүн күрөшүп, жаңы шарттарга адаптациялануу.

Каруунун дагы бир маанилүү деп эсептелген концепцияларынын бири - **Нейро-гумордук жөнгө салуу**—организмдин ткань, орган жана системаларындагы физиологиялык процесстерди нерв система жана гумордук факторлордун (кан, лимфа ткань суюктугундагы биологиялык активдүү заттар, гормондор, медиаторлор жана башкалар) таасири менен башкаруу. Алар бири-бири менен тыгыз байланышта болуп, организмдин ички чөйрөсүнүн туруктуулугун (гомеостазын) сактоодо жана тиричиликтин өзгөрүлүп турган шартына көндүрүүдө маанилүү роль ойнойт. Ошондой эле геронтология илимине мындан сырткары – “маргиналдуулук жана ысымдуулук”, “Курактык стратификация”, ж.б. теориялар кеңири жайылган.

Адабияттар

1. Виленчик М.М. Биологические основы старения и долголетия. -М.: Знание, 1987.- С.224.
2. [Гаврилов Л.А., Гаврилова И.С. Биология продолжительности жизни. 2-е изд.-М.: Наука, 1991.-280 .](#)
3. Комфорт А. Биология старения. -М.: Мир, 1967.-С.400.
4. Никитин В.Н. Экспериментальные подходы к продлению жизни // Биология старения / Отв. ред. В. В. Фролькис.-Л.: Наука. 1982.-С. 548-568.
5. Растинг Р.Л. Почему мы стареем? // В мире науки-1993.-№ 2-3.-С. 77-86.
6. Фролькис В.В., Мурадян Х.К. Экспериментальные пути продления жизни.-Л.: Наука, 1988.-С.248.
7. Фролькис В.В., Мурадян Х.К. Старение, эволюция и продление жизни.-Киев: Наукова думка, 1992.-С.336.

8. Эмануэль Н.М. Антиоксиданты в пролонгировании жизни // В кн.. Биология старения / Отв. ред. В.В. Фролькис.-Л.: Наука -1982.-С. 569-585.

УДК: 34/329.7(396.9)

*Садыкова Н.Т., окутуучу, магистрант
Ош гуманитардык педагогикалык институту*

ОБЩЕСТВЕННАЯ И ПОЛИТИЧЕСКАЯ АКТИВНОСТЬ ЖЕНЩИН

SOCIAL AND POLITICAL ACTIVITY OF WOMEN

Аннотация: Макалада дүйнө жүзүндөгү алдардын абалы, алардын саясатка аралашууга болгон укуктары, ошондой эле аялдардын саясаттагы жетишкендиктери тууралуу маалымат камтылган. Аялдардын укуктарын коргоосун камсыз кылган бир нече уюмдардын жана фонддордун ишмердүүлүктөрү жөнүндө да сөз кылынды.

Аннотация: Статья включила в себе сведения о положении женщин в мире, их права на политическую деятельность, а так же о достижениях женщин в политическом поприще. Было написано и о деятельности некоторых организаций и фондов, обеспечивающих защиту прав женщин.

Abstract: The article included a data on the situation of women in the world, of their right to political activities, as well as on women's achievements in the political arena. It was written about the activities of some organizations and foundations that protect women's rights.

Ачкыч сөздөр: аялдар, саясат, аялдардын укугу, уюмдар, мамлекет, эркиндиктер, активдүүлүк, тең укуктуулук

Ключевые слова: женщины, политика, права женщин, организации, государство, свободы, активность, равноправие.

Key words: women, politics, women's rights, organizations, government, freedom, activity, equality.

«Биз эң жаркын дүйнөнү курууда жүрөгүндө жалпы адамзатына тиешелүү ак ниеттик, чыныгы эрки бар аялдар жана эркектер менен кызматташабыз. Догмалар адамзаттын жашоосунун материалдык эмес жагын колдоого алат, ал эми максаттарга жетүү үчүн жашоонун маңызын ачкан, баалуулуктарга негизделген глобалдуу этиканы иштеп чыгуу керек. Сүйүү, кыйналуларды сезе билүү, тилектештик, кам көрүү жана чыдамкайлык сыяктуу баалуулуктар бул глобалдуу этиканын негизин түзүп, убакыттын өтүшү менен алардын бардыгы маданиятка, саясатка, динге жана философиянын негиздерине сиңиши керек» - Вангари Мута Маатай - Кения экологу 2004-жылдагы Нобель сыйлыгынын лауреаты.

Ар кандай мамлекеттерде, диндерде жана маданиятта аялдарды алдыга жылдыруунун принциптери ар башка болгону менен, тең укуктуулук, адилеттүүлүк жана укук принциптери бекем бойдон кала берет. Аялдардын укугу боюнча күрөш, көбүнчө, модернизм менен салттын ортосундагы күрөштөй сезилет. Дүйнөнүн ар кыл бөлүгүндөгү диний, уруучулдук жана консервативдүү күчтөр, жана да ар кыл салттар менен маданий тажрыйбалар аялдардын үй тирилиги жана эне болуу сыяктуу жеке чөйрөлөрдө эмгектениши зарыл деп эсептесе, ошол эле учурда эркектер өз коомчулугунун экономикалык, саясий жана социалдык түзүлүшүн калыптандыруу жана көзөмөлдөөгө алган коомдук чөйрөлөрдө эмгектениши керек деп көрсөтмө берип келишет. Адам укугунда аялдардын жетишкендиктери – коомдук жана жеке чөйрөнүн, же салттуулук менен модернизмдин ортосундагы эквилибристикалык катар саны эмес. Күчтүү шамалга багынып ийилип берген айтылуу камыш сыяктуу эле, салт, ал тургай маданият багыныс күч эмес, эгер шамал абдан күчтүү болсо сынууга дуушар болот. Салт менен маданият

кылымдардан бери келе жаткан сыяктуу эле, алар күчтүү болуу үчүн жаңы социалдык шарттарга ыңгайлашып өнүгө берет. Аялдардын коомдук жана саясий активдүүлүгү аялдар үчүн да, эркектер үчүн да бирдей мүмкүнчүлүктөрдү жана жыйынтыктарды орнотууга түрткү берип, социалдык, саясий, экономикалык өзгөрүүлөр үчүн маанилүү кадамдардан болуп саналат. Аялдар өз керектөөлөрүнүн маалыматка бай, ойчул, туура ой жүгүртө билген коргоочулары болуп калат. Бүгүнкү күндөгү алардын саясий активдүүлүгү жеке жана коомдук чөйрөнү экиге бөлүп, реалдуу бийликти жана лидерликти аялдардын колуна берет.

Саясатка аралашуу деген эмне? Саясат деген эмне? Эмне үчүн аялдарга саясат жана ага аралашуу маанилүү? Эмне үчүн аялдар бардык жерде, айрыкча, өнүккөн өлкөлөрдө саясатка, ошондой эле коомдун башка чөйрөлөрүнө толук кандуу аралашуудан четтетилип, ал тургай тең укуктуулук берилген жааттарда да тоскоолдукка учурап келет. Саясатка активдүү тартылган аялдарды кандай артыкчылыктар күтөт? Аялдардын саясий таасиринин артышы эмнеде? Бул биз суроо-жооп кыла турган көптөгөн суроолордун айрымдары гана. Биздин кайтарган жоопторубуз менен узаткан соболдорубуз дайыма эле айкалыша бербейт. Анткени, биз ар түрдүү коомдук, маданий, саясий-экономикалык түзүмдө жашайбыз. Кээ бирибиз салыштырмалуу мобилдешкендиктен жана чечимдер кабыл алынуучу жакшы жумуш орундарына орношуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгондуктан, башкаларга караганда көп нерсеге жетиштик.

Мамлекеттердин өз ара карым-катышында, улуттардын саясий турмушунда адам укуктары барган сайын маанилүү роль ойноодо. Акыркы жылдардын ичинде дүйнө жүзүндөгү он миңдеген активисттер аялдардын адамдык укуктарга коргоо учун бириге башташты. Алардын көпчүлүгү мурун жергиликтүү жана улуттук деңгээлдеги аял укугуна адистешкен адвокаттар болгон жана алар өз ишинде улуттук мыйзамдарды колдонуп келген. Азыркы адам укуктарынын максаты эркек же аял экенине карабастан адам аттуунун бардыгын коргоо болгону менен иш жүзүндө адам укуктары бардыгына бирдей колдонулбай келет. Адам укугуна адистешкен адвокаттар көп учурда жыныска негизделген укук бузууларды тергөө үчүн зарыл болгон теория менен методдорго чоркок. Мындай укук бузууларга жеткиликтүү маани берилбейт, жеке адамдардын ал-абалы менен кылган иштеринин ортосундагы өз ара байланыш дайым эле эске алына бербейт. Адам укуктарынын мыйзамы менен практикасы акыркы убактарга чейин эле аялдарга карата дээрлик колдонулбай келди жана алардын укуктары көп учурларда тебелендиге дуушар болуп турду. Адам укуктары боюнча иштеген уюмдар менен адвокаттардын көпчүлүгү башка иштерине салыштырганда аялдардын адамдык укуктары боюнча жарытылуу иштешкен жок.

Дүйнөдөгү эркиндиктин абалы аялдардын коомдук жана мамлекеттик турмушка канчалык жакшы катышканына түздөн-түз байланыштуу болот деген пикирди көп адамдар айтып жүрүшөт. Көп элдердин байыркы тарыхында мамлекетти башкарган, кол баштаган же өз мекенинин эркиндиги үчүн күрөшкөн баатыр аялдар болгон. Кыз-келиндердин демократиялык укуктары XVIII кылымдагы Француз революциясынан тарта, атүгүл андан да мурдараак кеңейтيله баштаганын көрөбүз. Бул мезгилге чейин аялдар юридикалык жактан аталарына же күйөлөрүнө көз каранды болуп келген, б.а. алар менчикке ээлик кылууга же добуш берүүгө укуктуу болгон эмес. 1893-жылы Жаңы-Зеландиянын аялдары шайлоого катышуу укугуна дүйнөдө биринчи болуп жетишти. 1917-жылдагы Октябрь революциясынан кийин Советтик Россиянын Конституциясында аялдар эркектер менен тең укуктуу деп жарыяланып, 1918- жылдан тарта шайлоого катыша баштады [1].

Азыркы учурда дүйнө жүзүндөгү аялдардын укуктарын коргоо жана алардын саясий активдүүлүгүн бекемдөө боюнча кандай уюмдар иш алып барат экендигине кыскача экскурс жасоону туура көрдүк. Бул уюмдар көбүнчө дүйнөнүн түштүк жана чыгыш бөлүктөрүндө өз ишмердүүлүктөрү менен белгилүү [5]:

«Women Learning Partnership» (Аялдардын абалын изилдөө өнөктөштүгү) дүйнөнүн 20 өнөктөштүк уюмун кучагына алып, калктын көпчүлүк бөлүгүн мусулмандар түзгөн өлкөлөрдө аялдарды колдойт жана лидерликке окутат. Алар дүйнөнүн кайсы тарабында болушпасын, акыйкаттыктын жар салуучулары болуп кала беришин көздөп, ар кыл типтеги окутуу-тренингдерин уюштуруп келет. Бул уюм маданияттуулукка басым жасаган демократиянын негиздерин алып жүрүүчүлөрдү тарбиялайт жана аялдардын үй-бүлөдө, чакан чөйрөлөрдө, коомдо жана мамлекеттик деңгээлде активдүү роль ойноосун колдоого алуу жаатында жергиликтүү уюмдар менен өнөктөштүк байланыштарды бекемдейт.

Афганистан изилдөө институту (Afgan Institute of Learning) - Афган лидер аялдары башында турган, жергиликтүү аялдардын, балдардын жана жалпы эле коомдун медициналык жардам алуу мүмкүнчүлүктөрүн адистештирилген багытта канаттандыруу максатында окутууну көздөгөн мамлекеттик эмес уюм. Аталган уюм саламаттыкты сактоо жана билим берүү тармагындагы адистер менен иш алып барат жана аларды окутуп келет, мындан тышкары, мугалимдерди, саламаттыкты сактоо кызматкерлерин даярдоочу, лидерлик жана адам укугун коргоо жаатындагы ар кыл программаларды колдонуу аркылуу ар кыл уюмдар менен дагы иш алып барат. Бул программалар окутууну үйдө, уюмдарда уюштуруп, колдоого, окутууларды коомчулук үчүн уюштурууга, аялдарды окутуу борборлоруна, мектепке чейинки окутуу программаларына негизделет.

Бүткүл аялдардын аракети коому (All Women's Action Society) - 1985-жылы уюшулган, негизги ишмердүүлүгү Малайзиялык аялдардын жашоосун жакшыртууга багытталган аялдар уюму. Негизги максаты – аялдарга урмат-сый менен мамиле кылган, зордук-зомбулуксуз жана басмырлоосуз, тең укуктуу жана демократиялык акыйкат коомду түзүү. Бул максаттарды ишке ашыруу үчүн бул уюм аялдардын укугун коргоого, аял менен эркек ортосундагы тең укуктуулукту камсыз кылууга жана аялдардын оор каатчылык абалын колдоого алууга кызыкдар болгондор үчүн баардык маалыматтарды камсыз кылып, мобилдештирүүнү, байланыштарды ишке ашырат. Аталган уюмдун ишмердүүлүгү зордук-зомбулукка кабылгандарга түздөн-түз жардам берүү, аларга юридикалык жана адвокаттык жардам көрсөтүү, окутуу-тренингдерин уюштуруу сыяктуу укук коргоочулук аракеттер болуп саналат.

Марокко аялдарынын демократиялык бирикмеси (Association Democratique des Femmes du Maroc) - 1985-жылы уюшулган Марокконун демократиялык аялдар уюму – бул көз каранды эмес бирикме, максаты - аялдар үчүн адам укугун коргоо жана камсыз кылуу, теңчиликтин социалдык тажрыйбасын, саясатын жүргүзүүгө жардам берүү. Мароккодогу аялдардын укугун коргоочу чоң бейөкмөт уюмдардын бири болуп саналган бул уюм аймактык жана эл аралык деңгээлде өкмөттүк институттар жана жарандык коом менен өз ара кызматташа турган туруктуу тармакты кеңейтип келет. Уюм башка ишмердүүлүктөрүнөн тышкары, коомдук иштер маалыматтуулукту жайылтуу, сабаттуулукту жогорулатуу, түз жардам берүү жана сабатсыздыкты жоюуга кепилдик берет.

Үй-бүлө жана аялдар башчыларынын бирикмеси (Accociation de Femmes Chefs de Famille) – Мавританиядагы мамлекеттик эмес уюм. Негизги ишмердүүлүгү адам укуктарын, аялдардын жана балдардын укуктарын коргоого багытталган. Аталган уюм кыйын кырдаалга кабылган аялдарга жардам көрсөтүү (негизинен, үй чарбачылыгы менен алектенген аялдарга) аялдардын, балдардын жашоо шартын жакшыртууга багытталган ассоциация түйүндөрүн түзүүгө, гендердик тең укуктуулукту жана ар түрдүү социалдык тармактардагы аялдардын жогорку маданиятка жетишүүсү үчүн иш жүргүзөт.

Аялдар Фонду (Aurat Foundation) - фонду 1986-жылы түзүлгөн. Фонддун ишмердүүлүгү Пакистандагы аялдардын укугун коргоого жана ушул эле өлкөдө гумандуу, акыйкат жана демократиялуу коомду камсыз кылууга жетишүүгө багытталган. Уюм Пакистандагы гендердик теңчилик жана аялдардын укуктарын коргоо боюнча

маалыматтардын жана билимдердин жетиштүүлүгү боюнча иш алып барган активисттер, коомдук уюмдар менен тыгыз иш алып барат.

Аялдардын ишин колдоо үчүн негиз (*Foundation for the Support of Women's Work*) - коомдун социалдык, экономикалык жана саясий жашоосунда аялдардын чечим кабыл алуу процесстерине тең укуктуу катышуусун камсыз кылууга, жергиликтүү аялдардын потенциалын жана тажрыйбаларын колдонуу аркылуу жетишкен Түркиялык мамлекеттик эмес уюм болуп саналат. 1986-ж. негизделгенден баштап, коомчулуктардагы лидерлик жөндөмүн, аз кирешелүү аялдардын топторун, алардын жашоо деңгээлин жакшыртуу максатында колдоо көрсөтүп келет. Көрсөтүлгөн уюм Түркиянын түштүк-чыгышында Стамбул шаарында Мармат сейсмикалык аймагында иштейт. Уюм мындан тышкары, аялдардын ишин колдоо программасын өз ишмердүүлүгүндө интеграцилоону каалаган мамлекеттик эмес уюмдарга кеңеш берүү иштери, окутуу тренингдери, жана башкаруу органдарына мониторинг жүргүзүү иштери менен камсыз кылууну дагы ишке ашырат.

Бир дүйнө Кыргызстан –Укук коргоочулардын кыймылы (*Human Rights Movement: Bir Duino – Kyrgyzstan*) - Бирикменин миссиясы Кыргызстанда ак ниеттүү башкаруу принциптерин жана мыйзам үстөмдүгүн бекитүүгө көмөктөшүү аркылуу адам укуктарын жана эркиндиктерин коргоо болуп саналат. Бирикменин негизги максаты жылдагы Европадагы коопсуздук жана кызматташтык уюмунун (ЕККУ) Хельсинк Макулдашуусунун корутунду актысынын, аны өнүктүрүү үчүн кабыл алынган башка эл аралык укуктук документтердин гуманитардык беренелерин, ошондой эле, Кыргызстандан адам укуктары жана негизги эркиндиктери чөйрөсүндөгү бардык башка милдеттерин иш жүзүндө аткарууга көмөктөшүү болуп саналат.

Адабияттар

1. Аялдарга карата дискриминациянын бардык түрлөрүн жоюу жөнүндө Конвенция. Б.2014. – Б.80.
2. Аялдарды колдоо борбору Б.2014. –Б.21.
3. Аялдардын саясий активдүүлүгү боюнча көрсөтмө. Окуу куралы. Кыргыз тилиндеги басылып чыгарылганы. Б.2014. –Б.14.
4. Аялдардын адамдык укуктары. "Кыргызстан - Сорос" фонду. Бишкек 2001.
5. Жой Маджезис. Аялдар маселесин изилдөөлөр. -Б.2003.-Б.23.
6. Жарандык жана мамлекетти башкарууга катышуу. Мугалимдер үчүн колдонмо.- Б.2005.
7. CEDAWну окуп үйрөнүү боюнча колдонмо (мамлекеттик кызматкерлер үчүн) – Б.: ОсОО «V.R.S. Company».2014. –Б. 104.

УДК: 31/32.396.9(354)

*Садыкова Н.Т., окутуучу, магистрант
Ош гуманитардык педагогикалык институту*

САЯСАТТАГЫ АЯЛДАРДЫН ОБРАЗЫ

THE IMAGE OF WOMEN IN POLITICS

Аннотация: *Статья включила в себе сведения о гендерных предпосылках вовлечения женщин в мировую политику, а так же результаты их лидерской деятельности. Была попытка определить необходимые критерии качеств, которыми обладают женщины-политики..*

Аннотация: *Макалада дүйнө жүзүндөгү алдардын саясатка аралашуусунун гендердик өбөлгөлөрү, ошондой эле алардын саясаттагы лидерлик кылуунун натыйжалары тууралуу маалымат камтылган. Саясатчы аялдардын зарыл болгон сапаттык критерийлерин аныктоого аракет жасалды.*

Abstract: *The article included a data on the gender assumptions of women's involvement in world politics, as well as the results of their leadership activities. An attempt was made determine the necessary quality criteria, which have women politicians.*

Ачык сөздөр: *аялдар, саясат, бийлик, коомдук, мамлекет, активдүүлүк, гендердик фактор.*

Ключевые слова: *женщины, политика, власть, общественные, государство, активность, гендерный фактор*

Key words: *women, politics, governance, public, state, activity, gender factor.*

Женщины – существа хрупкие и нежные, так, по крайней мере, говорит нам классическая литература. Однако в двадцатом веке появилась новая категория женщин, которые заявили о себе с достаточной определённой. Это деловые женщины, которые проявили себя не только в бизнесе, но и в политике.

Вторая половина XX века представила миру новый феномен политической жизни – своего рода прорыв женщин в высшие эшелоны власти. В ряде стран Западной Европы, Юго-Восточной Азии, Латинской Америки они взяли власть в свои руки. Процесс притока женщин в политику основательно поколебал сложившийся стереотип: политика – для мужчин, а семья, дети – для женщин. Но этот стереотип еще не сломлен. В целом, доля женщин на уровне принятия решений в большинстве стран остается низкой и далеко не соответствует их доле в населении и рабочей силе.

На пороге XXI века деятельность в защиту прав женщин активизировалась и обрела мощный глобальный импульс. На протяжении 20 лет, прошедших после первой Конференции Объединенных Наций по положению женщин, в рамках кампании деятельности за достижение равенства между женщинами и мужчинами произошли важные изменения и имели место несомненные достижения: число женщин на рынке труда увеличивается небывалыми темпами, и женщины добиваются более значительной роли на всех уровнях общественной жизни.

Тема «Женщины в политике» с каждым годом становится все более обсуждаемой во всем мире. Дискутируется она как на теоретическом уровне – это серьезная проблема, состоящая, как считают политологи, в недостаточной изученности влияния гендерного фактора на специфику восприятия политического лидера, – так и на практическом: мы внимательно вчитываемся и вслушиваемся в то, что говорят женщины-политики. При этом отношение к ним формируется не только на уровне разума, но и на уровне внешнего восприятия[2].

В общественном сознании существует глубокая асимметрия в критериях оценки женщин и мужчин как руководителей, политических деятелей. С одной стороны, как правило, с трудом воспринимается способность женщин к лидерству, самостоятельности, объективности, масштабности мышления, политическому манёвру. Эти качества считаются мужскими. С другой стороны, сложившаяся модель руководителя налагает свой отпечаток на образ женщины-лидера. Он формируется на основе некоего “мужского” стандарта. В соответствии с ним одежда, поведение, манера обращения женщины претерпевают своеобразные изменения.

Политика — сложнейшая деятельность, требующая от человека таких качеств, которые затребованы временем, и мужчина ли будет носителем этих качеств или женщина, определяет время и обстоятельства. Проблема женщины во власти решается позитивно, если мужчины и женщины признают за женщиной качество личности и ее возможности и способности самостоятельно решать вопросы своих желаний, стремлений, достижений. Необходимо определить несколько критериев, которыми обладают женщины-политики.

1. Есть люди аполитичные вообще, и все разговоры о политике им неинтересны. Некоторые доходят до агрессивности, если кто-то при них говорит о политике.

2. Есть граждане, наивные в политике. Они слишком доверчивы и некритично (а иногда излишне критично) воспринимают определенные информационные источники, которые они субъективно предпочитают.

3. Есть политически активные граждане, которые выставляют в силу многих причин свою кандидатуру на выборах в те или иные политические структуры, структуры власти. Они могут быть избраны, но будут так или иначе состоять в тех или иных партиях. Причем некоторые из них, не имея определенных политических убеждений и пристрастий, меняют партии на те, которые более проходные. Другие не меняют партии, лелея свое постоянство.

4. Есть опытные политики, имеющие значительный стаж политической деятельности, борьбы за лидерство, умение отстаивать интересы определенной группы граждан, составляющих их электорат. Среди них есть женщины, являющиеся профессиональными политиками, которые не ориентированы на выход из политики по крайней мере на ближайшее время. Женщина становится политиком, потому что политика — интереснейшая деятельность не только для мужчин, но и для женщин. Это деятельность, требующая множества качеств, которые, как говорится, "обретаются в бою".

Среди этих качеств можно назвать следующие:

- уверенность в своем политическом призвании
- желание принести пользу людям,
- желание стать известной,
- реализоваться как личность,
- сделать карьеру
- защитить интересы определенных групп населения
- любовь к людям,
- интерес к общественной сфере,
- приобретение подмогков
- повышение личностной значимости
- устроить свою личную жизнь
- материальный интерес
- желание обрести партнеров, друзей, связи
- нереализованность,
- иллюзия личной исключительности и др[5].

В целом в ряде стран сегодня наблюдается тенденция — в их политической жизни участвует все больше и больше женщин. В некоторых государствах уже сейчас работают или совсем недавно работали женщины - президенты и главы правительств: в Латвии главой государства до самого недавнего времени была Вайра Вике-Фрейберга, в Аргентине в 2007 году одержала победу на президентских выборах Кристина Кишнер, в Южной Корее с 2006 года пост главы правительства занимает Хан Мен Сук, в 2005 году канцлером Германии стала Ангела Меркель, с 2000 года президентом Финляндии является Тарья Каарина Халонен (в 2006 году ее переизбрали на второй срок), с 1999 года и по настоящий день премьер-министр Новой Зеландии — Хелен Элизабет Кларк.

История знает уже достаточно примеров деловых женщин, достигших многого в своей жизни и повлиявших на общественный уклад и менталитет целых поколений. Это Жаклин Онассис, Индира Ганди, Маргарет Тэтчер, Мадлен Олбрайт – список далеко не полный. Помимо этого, женщины занимают лидерские позиции во власти в Индии, Бангладеш, Чили, Либерии (там представительница «слабого» пола смогла сместить с поста действующего на тот момент мужчину-президента), Сан-Томе и Принсипи, Украине, Мозамбике, Перу, Индонезии, на Филиппинах...

Важным элементом вовлечения женщин в политическую деятельность, наряду с системой организационных мер, является социальная политика, направленная на

облегчение условий быта, воспитания детей, способствующая реальному женскому равноправию.

Известно, что и партии, и правительства целенаправленно осуществляют политику продвижения женщин, координируя ее на межправительственном уровне. Так, на конференции министров Евро союза (Страсбург, 1986 г.) была, в частности, принята резолюция “О политике и стратегии достижения равенства женщин в политической жизни, их участии в процессе разработки и принятии решений”. В странах многопартийной системы массовая работа среди женщин выдвигается в качестве особой задачи. Привлечение их на сторону партии означает для нее или победу, или поражение.

Женщины слабо представлены в политических партиях и в национальных законодательных органах. Отсутствие женщин в институционной политике есть историческая традиция, но в то же время оно отражает предрассудки партий и голосующего населения: политика, мол, - это "мужской клуб". Давние и глубоко укоренившиеся барьеры закрывают женщинам путь к широкому участию в политической жизни, в партиях же их традиционно отправляют на "женскую половину" и отводят им роль "группы поддержки". Кандидаты-женщины привлекают меньше голосов, чем мужчины, даже если не выступают по чисто женским проблемам. А если они стоят на феминистских позициях, то успеха у них еще меньше: в глазах многих избирателей такие женщины представляются противницами мужчин, семьи и традиций. Делаются попытки выровнять ситуацию. Прогрессивные политические партии, стоящие за расширение женского представительства, стараются поддержать женщин. Обычный способ увеличить число женщин в парламенте - проводить их на выборах по партийным спискам. Если выборы проводятся на основе партийных списков, то партии имеют возможность включать тех, кого считают нужным, - тогда, если партия выступает за равноправие полов, в списке появятся и женщины.

К сожалению, нет гарантии, что избранные в парламент женщины будут отстаивать женские интересы. Многие из самых успешных женщин-политиков не являются сторонницами феминизма. А те, кто попал на должность благодаря зарезервированным местам, могут побояться выразить свое мнение, будучи зависимыми от центральной или местной партии, формирующей списки кандидатов. Женщинам-депутатам легче отстаивать интересы женщин, когда они поддерживают крепкие связи с женскими организациями. Надо не действовать в одиночку в политическом вакууме, а работать в связке с женщинами, находящимися за стенами парламента. Особенно это важно в периоды перехода к демократии. Когда политический центр притяжения сдвигается от неформальных движений в сторону обычных политических партий, всегда есть опасность, что женщины снова окажутся маргиналами.

Литература:

1. Айвазова С. Женщины и политика в Западном обществе // Соц. исследования. 1999. -№5.
2. Богданова О.С. Гендерное измерение политического лидерства. Дисс. на соиск. уч. степени канд. полит. наук. М.2011.
3. Женщины в политике: мировой обзор (По материалам доклада Исследовательского института по проблемам социального развития при ООН: "Видимые руки": ответственность за социальное развитие. - Москва, 2001).
4. Конвенция о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин: Принята Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных наций 18 дек. 1979 г. (Нью-Йорк).1980.
5. ООН. Всемирная конференция для обзора и оценки достижений “Десятилетие женщины” // ООН: равенство, развитие и мир. Найроби, Кения, 1985. А/СО/116/28.
6. Рыбцова Л.Л. Общественно-политическая активность женщин // Социологические исследования. 2001. -№4. -С.78-80.

УДК: 378.144.146

Самиева Г., магистрант факультета
педагогике и физ. воспитания,
Ошский государственный университет

НРАВСТВЕННОЕ ВОСПИТАНИЕ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

MORAL EDUCATION OF PRIMARY SCHOOL CHILDREN ЖАШ ОКУУЧУЛАРДЫ ТАРБИЯЛОО

Аннотация: В данной статье рассматривается проблема нравственности и как во все времена ценилась нравственная воспитанность. Процесс воспитания в школе строится на принципе единства сознания и деятельности, исходя из которого формирование и развитие устойчивых свойств личности возможно при ее деятельном участии в деятельности.

Abstract: This article deals with the problem of morality and as at all times valued moral education. The process of education in the school is based on the principle of the unity of consciousness and activity, on the basis of which the formation and development of stable personality traits may at its active participation in the activity.

Ключевые слова: воспитание, нравственность, школа, педагог, младший школьник, общество.

Key words: education, morality, school, teacher, junior high school student, the society.

Во все века люди высоко ценили нравственную воспитанность. Глубокие социально – экономические преобразования, происходящие в современном обществе, заставляют нас размышлять о будущем нашей страны, о ее молодежи. В настоящее время смяты нравственные ориентиры, подрастающее поколение можно обвинить в бездуховности, безверии, агрессивности.

В.И. Даль толковал слово мораль как «нравственное ученье, правила воли, совести человека» [3, с. 191-192]. Он считал: «Нравственный – противоположный телесному, плотскому, духовный, душевный. Нравственный быт человека важнее быта вещественного.» «Относящийся к одной половине духовного быта, противоположный умственному, но сопоставляющий общее с ним духовное начало, к умственному относится истина и ложь, к нравственному – добро и зло. Добронравный, добродетельный, благонравный, согласный с совестью, с законами правды, с достоинством человека с долгом честного и чистого сердцем гражданина. Это человек нравственный, чистый, безукоризненной нравственности. Всякое самоотверженное есть поступок нравственный, доброй нравственности, доблести».

Мыслители разных веков трактовали понятия нравственности по-разному. Еще в Древней Греции в трудах Аристотеля о нравственном человеке говорилось: «Нравственно прекрасным называют человека совершенного достоинства... Ведь о нравственной красоте говорят по поводу добродетели: нравственно прекрасным зовут справедливого, мужественного, благоразумного и вообще обладающего всеми добродетелями человека»

В.А. Сухомлинский говорил о том, что необходимо заниматься нравственным воспитанием ребенка, учить «умению чувствовать человека» [2, с. 120]

Василий Александрович говорил: «Никто не учит маленького человека: «Будь равнодушным к людям, ломай деревья, попирай красоту, выше ставь свое личное» Все дело в одной, в очень важной закономерности нравственного воспитания. Если человека учат добру – учат умело, умно, настойчиво, требовательно, в результате будет добро. Учат злу (очень редко, но бывает и так), в результате будет зло. Не учат ни добру, ни злу – все равно будет зло, потому что и человеком его надо сделать»

В.А. Сухомлинский считал, что «незыблемая основа нравственного убеждения закладывается в детстве и раннем отрочестве, когда добро и зло, честь и бесчестье,

справедливость и несправедливость доступны пониманию ребенка лишь при условии яркой наглядности, очевидности морального смысла того, что он видит, делает, наблюдает» [2, с. 170].

Школа является основным звеном в системе воспитания подрастающего поколения. На каждом этапе обучения ребенка доминирует своя сторона воспитания. В воспитании младших школьников, считает Ю.К. Бабанский, такой стороной будит нравственное воспитание: дети овладевают простыми нормами нравственности, научатся следовать им в различных ситуациях. Учебный процесс тесно связан с нравственным воспитанием. В условиях современной школы, когда содержание образования увеличилось в объеме и усложнилось по своей внутренней структуре, в нравственном воспитании возрастает роль учебного процесса. Содержательная сторона моральных понятий обусловлена научными знаниями, которые учащиеся получают, изучая учебные предметы. Сами нравственные знания имеют не меньшее значение для общего развития школьников, чем знания по конкретным учебным предметам.

Н.И. Бондырев отмечает, что специфической особенностью нравственного воспитания является то, что его нельзя обособить в какой – то специальный воспитательный процесс. Формирование морального облика протекает в процессе все многогранной деятельности детей (играх, учебе), в тех разнообразных отношениях, в которые они вступают в различных ситуациях со своими сверстниками, с детьми моложе себя и с взрослыми. Тем не менее, нравственное воспитание является целенаправленным процессом, предполагающим определенную систему содержания, форм, методов и приемов педагогических действий [1, с. 102].

В формировании личности младшего школьника, с точки зрения С.Л. Рубинштейна, особое место занимает вопрос развития нравственных качеств, составляющих основу поведения.

В этом возрасте ребенок не только познает сущность нравственных категорий, но и учится оценивать их знание в поступках и действиях окружающих, собственных поступках.

Процесс воспитания в школе строится на принципе единства сознания и деятельности, исходя из которого формирование и развитие устойчивых свойств личности возможно при ее деятельном участии в деятельности.

«Практически любая деятельность имеет нравственную окраску», считает О.Г. Дробницкий; в том числе и учебная, которая, по мнению Л.И. Божович, «обладает большими воспитательными возможностями». Последний автор представляет учебную деятельность младшего школьника ведущей. В этом возрасте она в большей степени влияет на развитие школьника, определяет появление многих новообразований. В ней развивается не только умственные способности, но и нравственная сфера личности [4].

В результате регламентированного характера процесса, обязательного систематического выполнения учебных поручений у младшего школьника складываются нравственные знания, характерные для учебной деятельности, нравственные отношения, указывает И.Ф. Харламов.

Учебная деятельность, являясь в младшем школьном возрасте ведущей, обеспечивает усвоение знаний в определенной системе, создает возможности для овладения учащимися приемами, способами решения различных умственных и нравственных задач.

Учителю принадлежит приоритетная роль в воспитании и обучении школьников, в подготовке их к жизни и общественному труду. Учитель всегда является для учащихся примером нравственности и преданного отношения к труду. Проблемы нравственности школьников на сегодняшнем этапе развития общества особенно актуальны.

На нравственное формирование личности оказывают воздействие многие социальные условия и биологические факторы, но решающую роль в этом процессе

играют педагогические, как наиболее управляемые, направленные на выработку определенного рода отношений.

Одна из задач нравственного развития – правильно организовать деятельность ребенка. В деятельности формируются нравственные качества, а возникающие отношения могут влиять на изменение целей и методов деятельности, что в свою очередь влияет на условие нравственных норм и ценностей организации. Деятельность человека выступает и как критерий его нравственного развития.

Литература:

1. Липский И. А. Основные парадигмы воспитания // Педагогическое образование и наука. 2009. №5. – С. 4-10.
2. Сухомлинский В. А. Духовный мир школьника. – М. Учпедгиз. 1961. – С. 224.
3. Словарь Даля на сайте Яндекс
4. http://www.prosv.ru/ebooks/Pleshakov_ShkolaRossii_ch1/5.html#_ftnref1//Л. Ф. Климанова, В. Г. Горещкий, М. В. Голованова / Школа России. Часть 1.

УДК 519.216

*Сапарова Г.Б., к.ф.- м.н., доцент,
Маматова Р., магистрант,
gulya141005@mail.ru
Ошский технологический университет*

МЕТОДЫ, ВИДЫ И СУЩНОСТЬ ПРОГНОЗИРОВАНИЯ

METHODS, TYPES AND ESSENS OF FORECASTING

Аннотация: Настоящая статья представляет собой обзор основных концепций построения прогностической модели. Ее цель – дать общее представление о проблеме и предостеречь начинающего аналитика от возможных ошибок.

Abstract: This article is an overview of the basic concepts of building a predictive model. Its purpose is to give a general idea of the problem and to warn the beginning analyst from possible mistakes.

Ключевые слова: метод, модель, регрессионная модель, прогнозирование, линейная, регрессионный анализ

Key words: model, regression model, method, prediction, linear, regression analysis

Потребность в решении возникает только при наличии проблемы, которая в общем виде характеризуется двумя состояниями—заданным (желаемым) и фактическим (прогнозируемым), и именно прогнозирование будет отправной точкой в процессе принятия управленческого решения. Рассогласование между этими состояниями предопределяет необходимость выработки – управленческого решения и контроля за его реализацией. Чтобы прогнозирование было наиболее эффективным, цели должны быть конкретными и измеримыми. То есть для каждой цели должны существовать критерии, которые позволили бы оценить степень достижения цели. Прогнозирование—это своего рода умение предвидеть, анализ ситуации и ожидаемого хода её и изменения в будущем. Так как каждое решение—это проекция в будущее, а будущее—содержит элемент неопределенности, то важно правильно определить степень рисков, с которыми сопряжена реализация принятых решений. Прогнозирование—это своего рода умение предвидеть, анализ ситуации и ожидаемого хода её и изменения в будущем. Так как каждое решение—это проекция в будущее, а будущее—содержит элемент неопределенности, то важно правильно определить степень рисков, с которыми сопряжена реализация принятых решений. Основами прогнозов являются: специальные обследования, другие прогнозы, вероятностный математический анализ и анализ

временных рядов, мозговая атака, индивидуальные опросы специалистов, сценарии на случай непредвиденных обстоятельств.

Общепринятыми и основными методами прогнозирования являются: Экспертное прогнозирование; изыскательское прогнозирование; нормативное прогнозирование; метод сценариев.

Существует большое количество моделей, с помощью которых осуществляется прогноз. Например, линейная регрессионная модель (LRM), логистическая регрессионная модель (Logit), модель авторегрессии и скользящего среднего (ARIMA) и т.п.

Построение любой модели сопряжено с оценкой параметров этой модели. Для регрессионной модели это оценка коэффициентов регрессионного уравнения, для ARIMA – параметры авторегрессии «р», порядок разности «d», параметры скользящего среднего «q» и т.п. Оценивать параметры модели можно с помощью различных методов. Например, с помощью метод наименьших квадратов (OLS), метода взвешенных наименьших квадратов и т.п.

На этапе практической разработки моделей и прогнозов начинающие исследователи часто не различают понятий «метод» и «модель». Поэтому для начала необходимо четко различать что есть «модель», а что - «метод». Кроме того, нельзя любой метод применить для оценки параметров любой модели. Применение каждого метода обусловлено некоторыми предпосылками (напр. – симметричное распределение остатков, отсутствие автокорреляции в остатках и пр.). Эти предпосылки фиксируются моделью. Рассматривать конкретный метод вне модели столь же неправильно, сколь говорить, о значении слова «пакет» вне контекста: Речь может идти о пакете акций, полиэтиленовом пакете или о средстве для прогнозирования.

Любую задачу можно решить несколькими способами. Прогнозирование не исключение из этого правила. В большинстве ситуаций при разработке модели аналитик вправе применить несколько подходов, и внедрить на практике наиболее эффективный. Для проверки прогностических качеств модели используют процедуру кросс-проверки. Модель строится по выборке с обрезанным «хвостом», а затем сравниваются «хвост» и прогноз. Кроме этого, принято тестировать прогноз на устойчивость путем удаления нескольких наблюдений из исходной выборки. И, наконец, даже получив «хорошую» в смысле качества прогноза модель, не следует пренебрегать процедурой мониторинга.

Линейный регрессионный анализ - это самый распространенный инструмент для описания связи между факторами и какой-то зависимой величиной. Как ВВП страны зависит от средней заработной платы, мировых цен на нефть и курса ? Такой пример из макроэкономики можно попробовать решить с помощью линейного регрессионного анализа. Как определить зависимость между погодой и количеством посетителей? Как спрогнозировать приток клиентов в зависимости от размера рекламного бюджета? Сколько времени нужно производить обжиг, чтобы достигнуть наилучшего качества?

Все эти задачи первоначально пытаются решить с помощью линейного регрессионного анализа. Покажем на конкретном примере возможности линейного оценивания.

Пример: Как влияет рекламный бюджет на привлечение новых клиентов. Покажем на примере этой задачи возможности линейного оценивания:

Пусть мы собрали статистические данные по нашей фирме за три последних года. Обозначим за x - величину рекламного бюджета в месяц, а за y - количество новых клиентов в месяц. Последние к нам приходят иногда вне зависимости от нашей рекламы, поэтому попробуем оценить также долю таких покупателей. Итак, наша модель имеет вид:

$$y_t = ax_t + b + \varepsilon_t,$$

где a - характеризует влияние на приток покупателей рекламного бюджета, а b -

характеризует независимый от рекламы поток клиентов. Величина ε_t включает в себя отклонения, которые не объясняются моделью, а вызваны другими факторами (сезонность, курс доллара...).

Для оценки коэффициентов регрессионного уравнения, при определенных предположениях, используется метод наименьших квадратов. Тогда получим следующую модель:

$$y_t = 12x_t + 3000,$$

Это означает 3000 клиентов в месяц приходят к нам вне зависимости от наших маркетинговых акций, а каждый доллар инвестиций в рекламу дает нам в среднем 12 новых клиентов. Но жизнь многогранна, и в чистом виде такую модель применить можно не всегда. В таких случаях можно перейти от абсолютных значений к логарифмам. Тогда интерпретация результатов оценивания несколько меняется. Если в результате работы с логарифмами модель будет иметь следующие оценки: $a=0.5$, а $b=0,02$, можно предположить, что, в среднем, количество клиентов растет на 2% в месяц (даже если не занимаемся рекламой), а, увеличив в два раза бюджет отдела продаж, добьемся 50%-го увеличения числа клиентов.

Но и такая модель не всегда хорошо описывает действительность, поскольку на количество новых клиентов оказывают воздействие целый ряд факторов. В число факторов помимо затрат на рекламу можно добавить переменную "ЦЕНА ПРОДУКТА". Таким образом, сможем изучать зависимость притока потребителей уже от двух факторов.

Применяя модель, надо обязательно проверять выполняются ли предположения для использования линейной модели.

1. Нулевое математическое ожидание ошибок; 2. Диагональность ковариационной матрицы ошибок; 3. Отсутствие гетероскедастичности в модели.

Нарушение любой из этих предпосылок ведет к искажению полученных результатов. Вернемся к предыдущему примеру, в котором речь шла о рекламном бюджете. В реальной жизни достаточно наивно было бы предполагать, что успешность рекламной акции, которая планируется на завтра, не зависит от бюджета прошлых лет. Доброе имя компании формируется годами. Однако в этой ситуации нарушается требование диагональности ковариационной матрицы ошибок и применение метода наименьших квадратов дает не очень хорошие оценки.

Допустим также, что существует некоторое запаздывание реакции на нашу акцию, тогда можно предположить присутствие гетероскедастичности в модели. Для работы в таких условиях рекомендуется использовать общую регрессионную модель. В чем отличие применения? Получим регрессионное уравнение аналогичного вида

$$y_t = 14x_t + 2000,$$

однако коэффициенты, скорее всего, будут отличаться от найденных для линейной регрессионной модели. Причина различия кроется в ином методе оценивания. Для построения общей регрессионной модели используется общий метод наименьших квадратов, который имеет более широкую область применения и строит хорошие модели даже при отсутствии выполнения некоторых предпосылок, указанных выше.

Литература:

1. В.Р. Веснин. Основы менеджмента.—Москва «Триада LTD». 1996.
2. Б.Г. Литвак. Управленческие решения.—Москва ЭКМОС.1998.
3. Сухарев О. - Современные концепции хозяйственного развития. Журнал "Экономист".-№7.2003.
4. Янч Э. Прогнозирование научно-технического прогресса. -М. 1974.

УДК: 1-04 (575.3) (757.2)

Сатылганова Н.А.
Ош мамлекеттик университети

АЗЫРКЫ КЕЗДЕГИ КЫРГЫЗ-ТАЖИК АЙМАКТЫК ЧЕК АРА МАСЕЛЕЛЕРИ

MODERN KYRGYZSKO-TADJIKSKIE TERRITORIAL-FRONTIER PROBLEMS

Аннотация: Макалада Кыргызстан менен Тажикстандын аймактык чек ара маселелери каралып, алардын эки өлкөнүн ортосунда пайда болуу себептери талдоого алынган. Аймактык чек ара маселелеринин мамлекеттер аралык мамилелерге тийгизген таасири айтылган.

Аннотация: В статье рассматриваются погранично-территориальные проблемы Кыргызстана с Таджикистаном. Анализируются причины их возникновения между двумя странами. Отмечается влияние погранично-территориальных проблем на межгосударственные отношения.

Abstract: In the article the frontier-territorial problems of Kyrgyzstan are examined with Tajikistan. Reasons of their origin are analysed between two countries. Influence of frontier-territorial problems is marked on intergovernmental relations.

Ачык сөздөр: Кыргызстан, Тажикстан, анклавдар, терроризм, мамлекет, мамлекеттер аралык мамилелер, чек ара, аймак, эгемендүүлүк.

Ключевые слова: Кыргызстан, Таджикистан, анклав, терроризм, государство, отношения, граница, территория, суверенитет.

Key words: Kyrgyzstan, Tajikistan, enclaves, terrorism, state, relations, border, territory, sovereignty.

Совет империясынын кыйрашы XX кылымдын аягындагы маанилүү тарыхый окуя болуп, дүйнөлүк масштабдагы терең геосаясий өзгөрүүлөрдү туудурду. Ошону менен бирге мындай кыйроо мурдагы советтик республикалардын ортосундагы чек араларды аныктоого байланышкан маанилүү проблемалар комплексинин жүзүн ачты. Белгилүү болгондой, Борбор Азиядагы советтик республикалар (Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан, Түркмөнстан жана Өзбекстан) совет бийлиги тарабынан XX к. 20-30-жж. улуттук-аймактык мамлекеттик бөлүштүрүүнүн натыйжасында түзүлгөн [1].¹ Алардын ортосундагы чек аралар шарттуу мүнөздө гана болуп, тарыхый-маданий өзгөчөлүктөр эсепке алынган эмес [2].

Республикалара саясий көз карандысыздыкка ээ болгон соң, жаңы мамлекеттик түзүлүштү куруу, саясий системаны калыптандыруу, мамлекеттер аралык жаңы мамилелерди түзүү процесси башталып, алар бул өлкөлөр ортосундагы мамлекеттик чек араны аныктоо процессин да камтыды. Бирок бул процесс жөнөкөй болгон жок, анын башкы себептеринин бири болуп совет бийлигинин алгачкы жылдарында советтик республикалардын жана алардын ортосундагы формалдуу чек аралардын жасалма түзүлүшү эсептелет.

СССР мезгилинде Тажикстан менен Кыргызстан ушул улуу өлкөнүн курамында болушкан да, аларды административдик чек ара гана бөлүп турган. СССР кулап, бул республикалар көз карандысыздыкка ээ болгондон кийин алардын ортосундагы мамлекеттик чек ара чийиндерин аныктоо (делимитация) маселеси пайда болду.

Бул эки өлкөнүн географиялык параметрлери, табигый ресурстардын бөлүнүшүндөгү чектелгендик же бир кылка эместик калктын бир бөлүгүн коңшулаш

аймакты өздөштүрүп алуу менен экспансиялоого түртүп келет. Маселен, Тажикстандын аймагы 143,1 миң. кв. км (анын ичинен 93% - тоолуу жер), калкынын саны - 7 млн. ашык (калктын жыштыгы - 1 кв. км 45 адам). Кыргызстандын аймагы болсо - 198,5 миң кв. км, калкынын саны - 6 млн. (калктын жыштыгы - 1 кв. км.25 адам).

1997-ж. ноябрында эки тараптуу маселелерди комплекстүү түрдө кароо боюнча Кыргызстан менен Тажикстандын Өкмөттөр аралык комиссиясынын иш алкагында Кыргыз Республикасынын Ош шаарында кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын юридикалык жактан тариздөө боюнча сүйлөшүүлөр башталган. Сүйлөшүүлөрдү жүргүзүү үчүн чек ара маселелери боюнча жумушчу топтор түзүлгөн. Бул жумушчу топтордун экинчи жолугушуусу 1998-ж. февралында Тажикстан Республикасынын Ходжент шаарында болгон. Ушул эки жолугушууда тараптар кыргыз-тажик чек арасын делимитациялоонун укуктук негиздери боюнча пикир алмашышкан [3]. Иштин жүрүшүндө тараптар чек ара маселелери боюнча сүйлөшүүлөрдү жогоруда аталган өкмөттөр аралык комиссиянын ишмердүүлүк чөйрөсүнөн бөлүп алуу максатка ылайыктуу болот деген жыйынтыкка келишкен. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо жана демаркациялоо боюнча 2000-ж. июнундагы сүйлөшүүлөрдө өз делегациясын түзгөн.

Делегациялардын алгачкы жолугушуусу 2002-ж. декабрында Бишкекте өткөрүлгөн. Ушул мезгилден тартып сүйлөшүүлөр учурунда кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын жүргүзүүнүн өз ара ыңгайлуу укуктук негиздери биргелешип изделүүдө. Сүйлөшүүлөрдүн мазмунуна улуттук-аймактык бөлүштүрүүнүн жана мунун артынан бул татаал чек ара маселелерине көптөгөн чаташууларды алып келген чарбалык чектөөлөрдүн тарыхы олуттуу таасир көрсөтүүдө.

Белгилүү болгондой, Тажикстан Республикасы 1929-ж. 5-декабрына чейин автономдуу республика катары Өзбек ССРинин курамында турган. Ошондуктан, бөлүштүрүү жана мунун негизинде чектөө процессинде 1929-ж. чейин анын кызыкчылыгын Өзбек ССРи коргогон. Тажик ССРи түзүлгөндө анын аймагына Ленинабад областы Кыргызстан менен болгон чечилбеген чек ара маселелери менен кошо өткөрүлгөн.

1930-жылдары бүткүл СССР боюнча колхоздордун жерди пайдаланууну уюштуруусунда кемчиликтер чыга баштаган. Аларды четтетүү максатында 1935-ж. 7-июлунда СССР Эл Комиссарлар Совети колхоздорго, айыл чарба артелдерине жана башка жер пайдалануучуларга жерди түбөлүккө пайдалануу укугу жөнүндө мамлекеттик актыларды берүү менен жер курулуш иштерин жүргүзүүнү чечкен. Бул иштерди жүргүзүүдө жерлерди чарбачылсыз пайдалануу, жердин аралаш тилкелүүлүгү, жерлердин майда контурлуулук фактылары ачыкка чыккан.

Жерди пайдалануудагы кемчиликтерди четтетүү боюнча жер курулушу комиссияларына чектеш жер пайдалануучулардан аларга тиешелүү болгон жерлерди мыйзамсыз пайдаланып жаткандыгына доомат коюп, бири биринин үстүнөн көптөгөн арыздар келип түшкөн. Мындай маселелерде акыйкаттыкты аныктоо абдан оор маселе болгон. Талаш жерлери бар колхоздордун чек аралары республикалык административдик чек аралар менен дал келбеген учурларда бул маселелерди чечүү өзгөчө кыйын болгон.

Мындай фактылар Кыргыз ССРи менен Тажик ССРинин ортосундагы административдик чек арага да мүнөздүү эле. Чыр-чатактуу абалдын курчуп келатканын эске алуу менен, 1949-ж. 28-июнунда Кыргыз ССРи менен Тажик ССРинен түзүлгөн паритеттик комиссия Ленинабад областынын Исфара районундагы «Правда», «Мехнат», «Большевик Таджикистана» колхоздору менен Ош областындагы Баткен районундагы «Өзгөрүш», «Кызыл-Ай» колхоздорунун бири бирине койгон дооматтарын эки жактуу караган. Бул комиссия маселелерди СССР Эл Комиссарлар Советинин 1935-ж. 7-июлундагы Токтому тарабынан аныкталган колхоздордун чыныгы жер пайдалануу

принцибинин негиз кылуу менен чечкен. Негизинен, бардык колхоздордун дооматтары негизсиз деп табылып, кароодон баш тарткан.

Токтобой келаткан чыр-чатактардын айынан 1958-ж. февралында Кыргыз ССРи менен Тажик ССРинин 2-паритеттик комиссиясы түзүлүп, эки республиканын тең аймактык кызыкчылыктарын эсепке алып, Ош областынын Баткен району менен Ленинабад областынын Исфара районунун ортосундагы чек араны аныктаган. Паритеттик комиссия “Тажик ССРи менен Кыргыз ССРинин Миснитрлер Советинен ушул чек араны бекитүүнү ССР Союзунун Жогорку Советинин Президиумунан сурашсын” деген макулдашылган чечимге келген.

1959-ж. мартында Тажик ССРинин Министрлер Совети Паритеттик комиссиянын 1958-ж. протоколуна каршы эместигин Кыргы ССРинин Министрлер Советине №99-телеграмма аркылуу кабарлаган.

1959-ж. мартында 3-паритеттик комиссия иштеп, Кыргыз ССРинин Лейлек району менен чектеш Тажик ССРинин Канибадам, Ленинабад, Пролетар, Наус, Ганч райондорунун ортосундагы республикалык чек араларды тактоо боюнча маселени караган да, бирдиктүү чечимге келген.

Бул Протокол Ленинабад областтык аткаруу комитетинин 1959-ж. 28-апрелиндеги №110-чечими менен бекитилген.

Өз ара дооматтардын токтобогондугунан улам 1963-ж., ошондой эле 1968-69-жж., 1974-ж. айрым участкактордогу жер талаштар эки жактуу тартипте каралган. Бул сүйлөшүүлөр макулдашылган чечимге келе алган эмес, себеби Кыргыз ССРи менен Тажик ССРинин ортосундагы административдик чек араны аныктоо боюнча тараптардын позициялары өтө айырмалуу эле.

Кыргыз ССРинин өкүлдөрү чек араны аныктоого негиз кылып, 1958-59-жж. паритеттик комиссиялар макулдашкан чек ара сызыгын кабыл алууну сунушташты. Тажик ССРинин өкүлдөрү комиссиялардын бул чечимдери Тажик ССР Министрлер Совети менен Жогорку Советинин Президиуму тарабынан бекитилбегендигин айтып, бул сунушту кабыл алган жок жана чек араны аныктоого негиз кылып 1924-27-жж. улукттук бөлүштүрүүдө аныкталган чек араны негиз кылууну сунуштаган.

1986-1987, 1989-жж. Кыргыз ССРи менен Тажик ССРинен паритеттик комиссиялар түзүлүп, чек араны аныктоодо мурда өткөрүлүп берилген жерлерди эсепке алуу менен калыптанып калган чыныгы жер пайдаланууну негиз кылып алуу максатка ылайыктуу деген бирдиктүү чечимге келишкен.

Бирок бул токтомдорду бекитүү боюнча зарыл болгон процедуралар республикалык да, союздук да деңгээлде аткарылбай калган. Ошентип, чек ара маселеси бул жолу да өзүнүн логикалуу чечимине жеткен эмес.

Азыркы кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасы Алай тоо кыркаларынан башталып, Заалай, Зеравшан, түркстан тоо кыркаларын бойлоп өтүп, андан ары Фергана өрөөнүндөгү Тажикстан, Кыргызстан жана Өзбекстандын - үч чек аранын кесилишкен чекитине чейин созулат. Анын жалпы узундугу болжол менен 987 км түзөт.

Чечилиши оор болгон участкактор негизинен Кыргызстандын баткен областына тиешелүү. Кыргыз Республикасында Ворух аттуу анклав бар, ал административдик жактан Согдий областынын Исфара районуна карайт. Аянты 130 миң км.кв. жакны болгон аймакта 20 миңден ашуун калк жашайт, анын 95% - тажиктер, ал эми 5% - кыргыздар. Жыл сайын эки өлкөдөгү чек арага жакын райондордун жашоочуларынын айыгышкан каршы туруулары алардын өкмөттөрүнүн бул кырдаалды жөнгө салууга болгон аракети менен аяктайт. Мунун баары ийгиликсиз болууда, себеби Кыргызстан менен Тажикстан чек арага жакын талаш участкактордун таандыктыгын аныктоо боюнча жалпы макулдашууга келе албай жатышат.

1990-жылдары кыргыз-тажик чек арасы жарым-жартылай анык толуп, иш жүзүндө кайтарылган эмес. Аны делимитациялоо маселеси 1999-ж. Өзбекстандын Ислам

кыймылынын (ИДУ- Исламское движение Узбекистана) согушкерлери Кыргызстандын түштүгүнө кол салганда көтөрүлдү. Жай мезгилинде алар өз жүрүштөрүн Тажикстан, Кыргызстан жана Өзбекстандын аймактарында кайталашты. ИДУнун бул жоруктары чөлкөмдөгү өлкөлөрдү өзүнүн мамлекеттик чек араларын ишенимдүүрөөк коргоого аргасыз кылды. КР менен ТР бийликтери исламисттердин өтүп келүүсүн жана баңгизат менен курал соодасынын алдын алуу максатында бажы постторунун санын көбөйтүшп, чек арага кошумча аскер күчтөрүн жайгаштырышты.

Ошону менен бирге кабыл алынган коопсуздук чаралары, о.э. жаңы чек ара эрежелери жергиликтүү калктын абалын андан бетер оордотту: соодага тоскоол болуу менен көпчүлүк жарандарды кирешенин негизги булактарынан жаратышты; алар үчүн чек арадагы аймактарга мина коюлушу да олуттуу маселе болуп калды.

Белгилүү болгондой, кыргыз-тажик мамлекеттик чек арасын делимитациялоо жана демаркациялоо маселелери боюнча эки тараптуу сүйлөшүүлөр 2002-ж. башталып, 2013-ж. аягына чейин мамлекеттик чек аранын 500 км. ашуун бөлүгү делимитацияланды.

Ошентип, бүгүнкү күнгө карата кыргыз-тажик чек арасынын жарымын гана делимитациялоо жөнүндө келишимге жетишилди, анын калган бөлүгү бир топ татаал жана чыр-чатактуу, себеби чек ара калктуу пункттар өтөт же эки өлкө тең үчүн айыл чарба, транспорт жагынан зор мааниге ээ.

Талаш аймактар азыр кыргыз-тажик чек арасынын абдан чыңалган участкатору болуп саналат. Тажикстанда суу бөлүштүрүү жүргөн жерлерди Кыргызстан билдирүүсүз эле өзүнө каратып алган деп эсептешет. Суу мындагы негизинен агрардык болгон чөлкөм үчүн зор мааниге ээ. Ирригация мезгилинде кыргыз дыйкандары да, тажик дыйкандары да суунун жетишпестигин баштарынан өткөрүүдө.

Кыргызстанда да, өз кезегинде, бул дооматтарды негизсиз деп эсептешет.

Өкмөттөр аралык комиссиянын тиешелүү эки өлкөнүн министрликтеринин, ведомстволорунун өкүлдөрүнүн жана тармактык эксперттеринин катышуусу менен болгон жолугушуулары жылына 3-4 жолу өткөрүлөт, анда чек араларды делимитациялоо жана демаркациялоого байланышкан маселелер талкууланат. Бирок чек арага жакын жайгашкан жерлердеги маселелер макулдашуулар болгондугуна карабастан ушул күнгө чейин чечилбей калууда. Кылымдар бою чогуу жашаган адамдар кокусунан эле эки жакты карап калышты. Ал эми эки өлкөнүн жетекчиликтеринин ортосундагы начар мамилелерден улам чек аралык процедуралар жана тартип бузгандарга көрүлгөн чаралар катуулап кетти. Муну чек арага жакын жашагандар аңдап-сезишпейт жана сезүүнү калаашпайт. Ушундан улам – республикалардын ортосунда чек ара эрежелерин бузуулар, чектеш аймакка келип калышкан чабандар менен жашоочуларды барымтага алуу, чек арачылар менен болгон чыр-чатактар тез-тез катталып, эки өлкөнүн ортосундагы чек ара маселелерин жөнгө салууга эч кандай өбөлгө түзбөй келүүдө.

Кыргызстан менен Тажикстандын ортосунда узакка созулган чыр-чатак болгондугун белгилей кетүү маанилүү, анын негизинде эзелтен келаткан жер-суу маселелери жатат. XX к. 80-жж. тартып кыргыздар менен тажиктердин ортосунда жүрөк өйүткөн кагылышуулар болуп келүүдө, мисалы, Ворух-Танги айылдарында (1982-ж.) жана Матч-Актатыр айылдарында (1988-ж.). Талаш жерлерди Тажикстанга өткөрүп берүүнү камтыган түрдүү талаптар коюлган бул карама-каршылыктарды жөнгө салууга болгон натыйжасыз аракеттер кайрадан эки тараптуу олуттуу чыр-чатакка айланып кетчү чыңалуунун ждаратты (1989–1991-жж.). 1998-ж. Баткен районунун аймагында суу бөлүштүрүү боюнча кайрадан кагылышуулар чыкты.

Баарысын дүрбөлөңгө салган окуя 2008-ж. 26-мартында болуп өттү, анда Исфара районунун административдик жетекчиси башында турган 150 тажик жараны Кыргызстандын аймагына бастырып кирип, тажиктердин аймагына сугат сууга тоскоол болгон дамбаны экскаватор менен бузуп салууга аракет жасашкан.

Талаш маселелерди чечүү максатында 2013-ж. Согдий жана баткен областтарынын, Исфара шаарынын жана эки өлкөнүн укук коргоо органдарынын өкүлдөрү жети жолу жолугушуу өткөрүшкөн. 2014-ж. башынан бери – үч жолу өткөрүлгөн. Бирок, тилекке каршы, чек арага жакын жайгашкан жерлердин бир дагы маселеси боюнча өз ара макулдашылган чечимге келе алышкан жок.

Акыркы жылдары кыргыз-тажик мамилелеринин талылуу жерине айланган Ворух анклавды айланасында чыр-чатактар токтолбой болуп келүүдө.

1920-жж. башталышындагы карталарда Ворух Тажик ССРинин чек арасынын ичинде турат. Бирок 1950-жж. карталарында ал кыргыз ССРинин анклавды болуп саналат. Буга карабастан ар бир тарап талаш аймактарды өзүнө таандык экендигин тастыктоого аракет кылууда.

Эгерде тараптар анклав кайсыл жерден башталып, кайсыл жерден бүтөрү тууралуу макулдашышса, анын болушу эч кандай кыйынчылык туудурбас эле, бирок Бишкек менен Душанбе ушул кезге чейин макулдашууга келе алышкан жок, ушуга байланыштуу Ворух туруктуу чыңалуунун очогу болуп, эки өлкөдө тең анын кире бериши менен чыга беришинде көзөмөлдөөчү пункттар орнотулган.

2014-ж. январындагы кыргыз жана тажик чек арачыларынын Ворух менен кыргыз айылы Ак-Сайдын ортосундагы кагылышуусу Борбордук Азиядагы чек арага жакын жайгашкан анклавдар тууралуу маселени дагы бир ирет көтөрдү. Атышуунун натыйжасында беш кыргыз чек арачылары менен эки милиционер жана эки тажик чек арачысы ооруканага жаткырылган. Жергиликтүү тажиктер кыргыз тарапты жаңы жол салуу үчүн жерди ээлеп алды деп күнөөлөшкөн.

Бишкек кыргыз айдоочулары анклавдагы тажиктердин көзөмөлдөөчү пункттарына токтобостон, Ворухту айланып өтүүчү жаңы жол салууга аракеттенди, бирок Ворухтагы тажиктер кыргыз айылдары болгон Ак-Сай жана Тамдыкты байланыштыруучу айланма жол өтүүчү жер чындыгында анклавга таандык экендигин айтышкан. Муну расмий Душанбе да тастыктаган.

Бул аймакта Кыргызстандын жаңы жолдорду куруусунан Душанбе этияттанат, себеби келечекте булар Тажикстанга басым жасоо рычагы катары кызмат кылып калышы мүмкүн: жол бекилет да тажик айылдары ажырымда калат.

Апрель айында пландаштырылган жол боюнча чыңалган мамиле кайрадан кагылышууга алып келди, анткени тажик жашоочулары кыргызстандык жолчуларга чабуул жасашкан, эки тараптан тең он чактыдан адам жарадар юолуп, машиналар жабыр тарткан.

Бул болуп өткөн чыр-чатакты байкоочулар көп жылдардан бери чечилбей келаткан аймактык жана жер-суу маселелери менен байланыштырышат, мын ушунун айынан кыргыз-тажик чек араларына жакын жайгашкан жерде жашагандардын ортосунда тез-тез чатакташуу болуп турат. Суунун жана айыл чарба жерлеринин айынан чыккан чыр-чатактар айыгышкан мүнөзгө жетип, жергиликтүү жашоочуларды укук коргоо органдарынын кызматкерлери тынчытууга туура келет.

Кыргыз-тажик чек арасындагы курч окуялар мезгил-мезгили менен болуп келүүдө, бирок алар эки тараптуу мамилелерди биротоло суутуп салган жок.

Окуялар жагымсыз маанайда өнүгүп кетсе, бул сыяктуу “кичинекей чыр-чатактар” куралдуу күч колдонууга алып укелиши мүмкүн. Чек ара аймактарындагы тартипсиздиктен жана жер участкарунун таандыктыгын аныктоодон, суунун айынан чыккан чыр-чатактардын көбөйүшү Тажикстан же Кыргызстан тараптан бири юиринин пикирин эсепке албастан бир тараптуу жасалган аракет улуттура аралык чыр-чатакка аоып келиши мүмкүн. Окуянын мындай өнүгүшү бул эки мамлекеттин кызыкчылыктарына кирбейт деп гана ишенүү керек.

Ушул аягы жок чек ара чыр-чатактарын жок кылуу үчүн бир гана конструктивдүү чечим болуп тиешелүү түрдөгү демаркациялоо жана делимитациялоо болуп эсептелет.

Бирок кыргыз-тажик чек арасынын калган дээрлик 500 километр участкасын делимитациялоо боюнча көп жылдан бери, бирок натыйжасыз жүргүзүлүп келаткан аракеттер эки тараптын тең өздөрүнө жаккан чечимге жетишүүгө даяр эместигин күбөлөндүрүп турат. Талкууланып жаткан варианттар өз ара компромисске келүүнү жана бири-бирине жол берүүнү талап кылат, бирок мындай макулдашууга, узакка созулган сүйлөшүүлөр көрсөтүп тургандай, тараптар ар түрдүү субъективдүү социалдык-саясий, идеологиялык жана башка себептерден улам бар албай жатышат.

Ушундай татаал, бирок үмүттүү кырдаалда эмне кылуу керек? Мындан чыгуунун жолу – талаш жерди өзүнө тартып алуу аракетинде боло бербестен, бул аймактардагы жашоо менен өнүгүүнү жөнгө салуучу туруктуу иштөөчү механизмдерди табуу керек. Бул жаатта тажик эксперти Аббасовдун сунуштары бир топ рационалдуу көрүнөт. Ал мындай деп жазат: «Көпчүлүк чыр-чатактар жөн гана жергиликтүү тургундардын жакырлыгынан жана аргасыздыгынан улам чыгууда, чек арага жакын райондордогу кырдаалды турукташтыруу боюнча чаралардын ичинен Тажикстан менен Кыргызстандын ошол аймактарды социалдык-экономикалык жактан өнүктүрүү боюнча биргелешкен пландары, анын ичинде калк үчүн айыл чарбасынан сырткары альтернативалуу киреше булактарын түзүү (мисалы, биргелешкен кайра иштетүү өндүрүшүн, консерва заводдорун, курулуш материалдарын чыгаруучу заводдорду куруу ж.б.) өзөктүү мааниге ээ. Талаш аймактарда биргелешкен эркин экономикалык зонаны түзүү перспективасы, бул үчүн чет өлкөлөрдөн инвестиция тартуу маселелери тараптар тарабынан талкууланышы мүмкүн». Айта кетчү нерсе, тажик-ооган чек арасында жайгашкан аймактарды өнүктүрүүгө грант бөлүшкөн Евросоюз өлкөлөрү жана Япония дал ушул жол менен кеткен.

Ошону менен бирге эң башкысы: Кыргызстандын да, тажикстандын да эки тараптуу мамилелер чөйрөсүндө кесилишчү чекиттери өтө көп. Анын үстүнө, булардын геосаясий абалын, экономикасынын абалын жакшыртууга жана калктын жашоо деңгээлин көтөрүүгө өбөлгө түзүүчү турмуштук жактан зарыл болгон регионалдык долбоорлорду ишке ашыруусу кызматташуусуз реалдуу эмес.

Стратегиялык өнүктө, перспективалуу ой жүгүртүүнү үйрөнүү керек жана өз элдеринин узак мөөнөттүү түпкүлүктүү улуттук кызыкчылыктары, мамлекеттүүлүктү бекемдөө жана өнүктүрүү тууралуу ойлоону зарыл. Бул болсо эки өлкөнүн мыкты өнөктөштүк шартында гана ишке ашат.

Адабияттар:

1. История Киргизии. Т.2. – Фрунзе.1963.-С.236.
2. Косов Ю.В., Горопыгин А.В. Содружество независимых государств. - М., 2009. - С.126.
3. Стратегическая матрица Кыргызстана: перспектива, современность и сценарии будущего развития. – Алматы.2007. -С.369.
4. Аламанов С.К. Краткая история и опыт решения пограничных проблем Кыргызстана. - Бишкек, 2005. -С.83.
5. Маринченко А.В. Геополитика. - М.2009. - С.175.

УДК: 512.86

Сатаров Ж., д.ф.-м.н., проф.,
Исакова К.С., магистрант,
e-mail: Kengesh2006@mail.ru
Ошский технологический университет

ОБ ОПИСАНИИ ДИКА ГРУПП

ON DYCK'S GROUPS DESCRIPTION

Аннотация: В заметке способ представления групп через описания Дика продемонстрируется на конкретных примерах.

Abstract: In the note, the method representing groups through Dick's descriptions is demonstrated by concrete examples.

Ключевые слова: группа, алфавит, соотношение, описание Дика.

Keywords: group, alphabet, relation, Dyck's description.

Среди существующих представлений групп особое место занимает способ их задания через порождающие элементы и определяющие соотношения. Особенность такого задания главным образом объясняется его высокой степенью абстрактности.

Пусть G – абстрактная группа и B – некоторая ее порождающая система. Под соотношением группы G в алфавите B понимается всякое (верное в G) равенство $\omega = \nu$ двух слов этого алфавита. Очевидно, всякое соотношение можно записать в виде $\nu = 1$ (1 – единичный элемент группы G). Далее, набор соотношений $R = 1$ (R – некоторое множество слов алфавита B) называется *определяющим (полным)*, если всякое соотношение группы G в порождающих B является следствием из $R = 1$. Указанием пары $B, R = 1$ (или, даже, просто B, R) группа G определяется полностью. Задание группы G при помощи указанной пары записывается как $G = (B // R)$ и оно называется *описанием Дика* группы G . Группы, представленные в виде пары $(B // R)$ впервые возникали в исследованиях Дика, Дэна, Тице и др. по топологии и требовали своего изучения именно в указанном диковском виде. Группа может допускать множество различных описаний Дика и полезность (эффективность) каждого такого представления существенным образом зависит от содержания конкретной решаемой задачи. Раздел теории групп, изучающий группы с позиции порождающих и соотношений носит название комбинаторной теории групп и он сегодня представляет собой обширную область в названной теории (см. по этому поводу [2]).

Ниже мы приводим примеры представления отдельных групп в виде описания Дика.

1. Пусть D_n – диэдральная группа степени n (т.е. группа симметрии правильного n -угольника). Обозначим через p поворот вокруг центра на угол $\frac{2\pi}{n}$ и q – отражение относительно одной (какой-нибудь, фиксированной) оси симметрии многоугольника. Известно, что (см., например, [1]) всякий элемент из D_n представляется в виде $p^{r_1} q^{r_2}$, где $0 \leq r_1 < n$, $0 \leq r_2 < 2$. Это показывает, что в качестве (порождающего) алфавита можно взять $B = \{p, q\}$. Пусть теперь $p^t q^l = 1$ – произвольное соотношение группы D_n (t, l – целые). Разделив t и l на n и 2 с остатками соответственно, имеем $t = nx + r_1$ и $l = 2y + r_2$, где $0 \leq r_1 < n$, $0 \leq r_2 < 2$. Тогда из очевидных соотношений $p^n = q^2 = 1$ следует, что

$$p^t q^l = (p^n)^x p^{r_1} (q^2)^y q^{r_2} = p^{r_1} q^{r_2} = 1 \rightarrow r_1 = r_2 = 0 \rightarrow t : n \text{ \& } l : 2.$$

А это означает, что $D_n = (p, q // p^n, q^2)$ есть описание Дика для рассматриваемой группы.

2. Рассмотрим теперь группу вращений T тетраэдра с вершинами в точках 1,2,3,4. Она содержит в себе следующие преобразования (т.е. подстановки):

1, (1342), (234), (134), (143), (124), (142), (123), (132), (12) (34), (13) (24), (14) (23) (1 – тождественная подстановка). Поскольку все они четны, мы для рассматриваемой группы имеем включения $A_4 \leq T \leq S_4$ (A_4, S_4 – знакопеременная и симметрическая группы степени 4 соответственно). Если взять транспозицию $(12) \in S_4$, то она является вращением вокруг оси 34 (ибо оставляет неподвижно вершины 3,4). Поскольку такое вращение переставляет вершины 1 и 2 не сможет, имеем $(12) \notin T$. Последнее ввиду максимальности группы A_4 в S_4 означает, что $T = A_4$.

Из той же [2] (см. с.101) известно, группа A_4 в порождающих $v_i = (i34), i = 1, 2$, задается соотношениями $v_1^2 = v_2^2 = (v_1 v_2)^2 = 1$. Поэтому описанием Дика группы T здесь будет $T = (v_1, v_2 // v_1^2, v_2^2, (v_1 v_2)^2)$.

Литература:

1. Головина Л. И. Линейная алгебра и некоторые ее приложения. – М. Наука. 1979. – С.392.
2. Коксетер Г.С.М., Мозер У.О.Дж. Порождающие элементы и определяющие соотношения дискретных групп. – М. Наука. 1980. – С.240.
3. Барут А., Рончка Р. Теория представлений групп и ее приложения. Т.1,2. – М. 1980.
4. Винберг Э.Б. Линейные представления групп. – М. Наука, Главная редакция физико-математической литературы, 1985.

УДК: 519.48

Сатаров Ж., д.ф.- м.н., проф.,
Маатов К.М., магистрант,
e-mail: Kengesh2006@mail.ru
Ошский технологический университет

ЗАМКНУТОСТЬ РАДИКАЛА ДЖЕКОБСОНА ОТНОСИТЕЛЬНО ВНЕШНЕГО УМНОЖЕНИЯ

THE JACOBSON RADICAL IS CLOSED WITH RESPECT TO EXTERNAL MULTIPLICATION

Аннотация: В заметке показана замкнутость радикала Джекобсона относительно умножения на элементы основного кольца.

Abstract: The note shows the closeness of the Jacobson radical relative to multiplication by elements of the base ring.

Ключевые слова: кольцо, группа квазиобратимых элементов, радикал Джекобсона.

Key words: ring, group of quasi-reversible elements, Jacobson's radical.

Роль радикала Джекобсона в теории колец трудно переоценить. Через него определяются локальные и полублокальные кольца и выявляется внутренняя структура многих ассоциативных колец. Из этой теории известно, что этот радикал замкнут относительно умножения на элементы основного кольца как слева, так и справа. Все

имеющееся доказательства этой замкнутости – косвенные. В предлагаемой заметке мы приводим прямое доказательство названного факта относительно одного из конструктивных описаний радикала.

Пусть Λ – ассоциативное кольцо и $\circ$ – его квазиумножение, т.е. $x \circ y = x + xy + y$. Элемент $x \in \Lambda$ называется *квазиобратимым*, если для него $x \circ x' = x' \circ x$ при некотором $x' \in \Lambda$. По квазиобратимому x его квазиобратное x' всегда определяется однозначно. Совокупность всех квазиобратимых элементов из Λ образует группу по умножению $\circ$. Она обозначается через Λ° и называется *группой квазиобратимых элементов* кольца Λ . Поскольку при наличии 1 в Λ отображение $\Lambda^\bullet \rightarrow \Lambda^\circ$ по правилу $1 + \alpha \rightarrow \alpha$, где $\Lambda^\bullet$ – мультипликативная группа кольца Λ , задает изоморфизм, Λ° является обобщением понятия мультипликативной группы на самые общие случаи ассоциативных колец.

Радикал Джекобсона $J(\Lambda)$ кольца Λ допускает несколько (эквивалентных между собой) описаний. Одно из них таково

$$J(\Lambda) = \{ \alpha \in \Lambda^\circ : x\alpha \in \Lambda^\circ \text{ для всех } x \in \Lambda \} \quad (J)$$

(см. об этом, например, [1]). Обозначим правую часть равенства (J) через $R(\Lambda)$. Замкнутость слева $\Lambda R(\Lambda) \subseteq R(\Lambda)$ для этого множества очевидна.

А что касается замкнутости справа $R(\Lambda)\Lambda \subseteq R(\Lambda)$, то она не так уж очевидна и требует обстоятельного рассмотрения. Пусть α и x – произвольные элементы из $R(\Lambda)$ и Λ соответственно. Для них мы имеем $x\alpha \in R(\Lambda) \rightarrow x\alpha \in \Lambda^\circ$, т.е. $x\alpha \circ y = 0 = y \circ x\alpha$ при некотором $y \in \Lambda$. Замечательные равенства из [2] (см. лемму 3, с. 119)

$$\begin{aligned} \alpha x \circ (-\alpha x - \alpha y x) &= \alpha x + \alpha x(-\alpha x - \alpha y x) - \alpha x - \alpha y x = -\alpha(x\alpha + x\alpha y + y)x = 0, \\ (-\alpha x - \alpha y x) \circ \alpha x &= -\alpha x - \alpha y x - (\alpha x + \alpha y x)\alpha x + \alpha x = -\alpha(y + y\alpha x + x\alpha)x = 0 \end{aligned}$$

показывают, что для рассматриваемых элементов $\alpha x \in \Lambda^\circ$. Это является первым этапом при достижении поставленной цели.

Для них имеет место и более сильный факт $\beta = \alpha x \in R(\Lambda)$. Действительно, взяв произвольно $z \in \Lambda$ и используя установленное только что включение, мы имеем также $z\beta = (z\alpha)x \in \Lambda^\circ$ (ибо $z\alpha \in R(\Lambda)$). А это (ввиду $\beta \in \Lambda^\circ$) означает, что $\beta = \alpha x \in R(\Lambda)$, т.е. $R(\Lambda)$ выдерживает умножения и справа $R(\Lambda)\Lambda \subseteq R(\Lambda)$.

Литература:

1. Сатаров Ж. Образующие элементы и определяющие соотношения в линейных группах. Автореферат дисс. на соискание ученой степ. доктора физ.-мат. наук – Красноярск, 1998.
2. Скорняков Л.А. Элементы общей алгебры. М. Наука, 1983. – С.272 .
3. Джекобсон Н. Теория колец. М., Государственное издание иностранной литературы. 1947.
4. Жевлаков К.А., Слинко А.М., Шестаков И.П., Ширшов А.И. Кольца, близкие к ассоциативным. –М.1978.

УДК: 339.13 (575.2).

*Саттарова К.С., магистрант,
Имаралиев Ө. ., аспирант,
Асылбеков Т.Д., к.ф.-м.н., доцент,
kanysha92@mail.ru
oimaraliev@mail.ru*

Ошский государственный университет

МАРКЕТИНГОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ. МЕТОДЫ СТАТИСТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА В МАРКЕТИНГОВОМ ИССЛЕДОВАНИИ

MARKETING RESEARCH METHODS OF STATISTICAL ANALYSIS IN MARKETING RESEARCH

Аннотация: В статье рассмотрено – маркетинговое исследование, принципы, соблюдаемые при проведении маркетинговых исследований. Основные задачи решаемые в рамках маркетинговых исследований.

Abstract: The article deals with the marketing research, the principles that are observed when conducting marketing research. The main tasks are solved within the framework of marketing research.

Ключевые слова: маркетинг, маркетинговые исследования, принципы, методы, основные задачи.

Key words: marketing, marketing research, principles, methods, main tasks.

Маркетинговое исследование – любая исследовательская деятельность, направленная на удовлетворение информационно-аналитических потребностей маркетинга. Маркетинговое исследование включает сбор, обработку, хранение информации о явлениях и процессах, представляющих интерес для маркетинга, анализ собранной информации, получение теоретически обоснованных выводов. Таким образом, целью маркетингового исследования является создание информационно-аналитической базы для принятия маркетинговых решений. [1, с.40]

Маркетинговое исследование является составной частью маркетинговой информационной системы, которая включает подсистемы внутрифирменной отчетности, маркетинговой разведки, анализа информации и маркетинговых исследований. При проведении маркетингового исследования необходимо соблюдать следующие принципы:

- научность – объяснение и предсказание изучаемых рыночных явлений и процессов на основе научных положений и объективных данных, выявление закономерностей развития этих явлений и процессов;
- системность – выделение отдельных структурных элементов, составляющих явление, обнаружение иерархической связи и взаимоподчиненности;
- комплексность – изучение явлений и процессов во всей их полноте, взаимосвязи и развитии;
- достоверность – получение адекватных данных за счет обеспечения научных принципов их сбора и обработки;
- объективность – учет возможных погрешностей измерителя того или иного явления;
- эффективность – достижение выдвинутых целей, соизмерение результатов с затратами.

Маркетинговое исследование является сложным, иерархически структурированным процессом, последовательно развертывающимся во времени, и включает основные этапы: разработка общей концепции исследования; конкретизация и разработка методики исследования; сбор, обработка и хранение информации; анализ, моделирование и

прогнозирование изучаемых процессов; оценка эффективности маркетингового исследования.[2,с.53]

Известно несколько типов маркетинговых исследований:

- разведочное (поисковое) исследование, которое предшествует разработке программы основного исследования и предпринимается для сбора предварительной информации, освещающей проблему и позволяющей выдвинуть гипотезу и выбрать соответствующую методику анализа;
- описательное (дескриптивное) исследование, имеющее целью констатацию реальных фактов, событий, показателей, полученных в результате сбора информации;
- экспериментальное исследование, которое проводится с целью проверки выдвинутой гипотезы, например, о наличии причинно-следственных связей между показателями;
- казуальное (аналитическое) исследование, проводимое для выявления и моделирования связей деятельности фирмы с факторами окружающей среды.

В рамках маркетинговых исследований решаются следующие основные задачи:

- анализ влияния факторов микросреды на результаты деятельности фирмы;
- оценка и анализ конъюнктуры рынка, емкости рынка, прогнозирование спроса;
- оценка возможностей и поведения конкурентов;
- изучение реакции потребителей на новый товар;
- изучение товарной номенклатуры и ассортимента, сдвигов в их структуре;
- анализ затрат на производство и сбыт продукции;
- анализ ценообразования и регулирования цен;
- анализ товарооборота, товарных запасов, издержек обращения и прибыли по этапам жизненного цикла товара;
- оценка эффективности маркетинговой деятельности фирмы и др.

При анализе и прогнозировании экономических явлений исследователь довольно часто сталкивается с многомерностью их описания. Это происходит при решении задачи сегментирования рынка, построении типологии по достаточно большому числу показателей, прогнозирования конъюнктуры рынка отдельных товаров, изучении и прогнозировании экономической депрессии и многих других проблем.

Методы многомерного статистического анализа – наиболее действенный количественный инструмент исследования экономических процессов, описываемых большим числом характеристик. К ним относятся кластерный анализ, регрессионный анализ, дискриминантный анализ.

Кластерный анализ предназначен для разбиения множества объектов на заданное или неизвестное число классов на основании некоторого критерия качества классификации. Кластерный анализ выполняет следующие основные задачи: разработка типологии или классификации; исследование полезных концептуальных схем группирования объектов; порождение гипотез на основе исследования данных, проверка гипотез или исследования для определения, действительно ли типы (группы), выделенные тем или иным способом, присутствуют в имеющихся данных [3,с.176]. Регрессионный анализ позволяет рассчитать модель, описываемую некоторым уравнением и отражающую функциональную зависимость между экспериментальными количественными переменными, а также проверяет гипотезу об адекватности модели экспериментальным данным [4,с.376]. Дискриминантный анализ помогает определить отличаются ли совокупности по среднему какой-либо переменной (или линейной комбинации переменных), и затем использовать эту переменную, чтобы предсказать для новых членов их принадлежность к той или иной группе [5,С.57].

Методы многомерного статистического анализа могут использоваться в различных отраслях производства. Данная работа представляет экспериментальное исследование в области факторов, влияющих на выбор потребителями определенного товара (на примере выбора потребителями-студентами в возрасте от 19–27 лет мобильных телефонов и коммуникаторов на базе операционной системы Android), а так же определенности при выборе маркетинговой стратегии фирмы. Статистические данные были получены с помощью анкет и тестов. Дальнейшее моделирование данных показало, что на выбор товаров определенного производителя, марки или вида огромную роль играют характеристики не только самого товара, но и факторы, влияющие на потребителя (демографические, социально-экономические и психологические). Полученные результаты исследования могут быть использованы фирмами-производителями мобильных телефонов при выборе целевого сегмента, при расширении границ сегмента, при формировании бренда.

Литература:

1. Багиев Г. Л., Тарасевич В. М. Маркетинг: Учебник для ВУЗов. 3-е изд. – СПб.: Питер, 2010. – С.576.
2. Блюм М. А., Герасимов Б. И., Молотокова Н. В. Маркетинг. – М.:Форум, 2009. – С.144.
3. Мандель, И. Д. Кластерный анализ. – М.2008.
4. Радченко, С. Г. Методология регрессионного анализа: Монография. – М.2011.
5. Боровиков, В. П. Искусство анализа данных, 2-е издание, ПИТЕР.2009.

УДК: 339.13 (575.2).

*Саттарова К.С., магистрант,
Имаралиев О. ., аспирант,
Асылбеков Т.Д., к.ф.-м.н., доцент,
kanysha92@mail.ru
oimaraliev@mail.ru*

Ошский государственный университет

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ДОСТОВЕРНОСТИ В МАРКЕТИНГОВЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

WAYS OF INCREASING RELIABILITY IN MARKETING RESEARCH

Аннотация: В статье рассмотрены – пути повышения достоверности в маркетинговых исследованиях.

Abstract: The article is devoted to ways of increasing the reliability in marketing research.

Ключевые слова: маркетинг, многомерные статистические методы, маркетинговые исследования, статистические характеристики, статистическая информация.

Key words: Marketing, multidimensional statistical methods, marketing research, statistical characteristics, statistical information.

Маркетингом является деятельность по доведению продукта от сферы производства до сферы потребления, ориентированная на удовлетворение потребностей покупателей. Маркетинг олицетворяет собой систему, включающую функции планомерного стратегического и оперативного управления деятельности рыночных структур; функции регулирования ряда рыночных процессов и функции изучения рынка. Целью маркетинга служит упорядочение рыночной деятельности, внедрение в неё

научных принципов распределения и товароведения, направленных на снижение уровня стихийности, введения конкурентной борьбы в определенные рамки, обеспечения «прозрачности» рынка и предсказуемости его развития [1, с. 543].

Для решения многих маркетинговых задач огромное значение имеют статистические методы. Основой конъюнктурного анализа рынка служат статистические методы анализа тенденций, вариации, а также цикличности. Различные статистические методы находят место в маркетинговом анализе. Из них можно выделить группировки, применяемые при сегментации рынка; корреляционно-регрессивный анализ, используемый при характеристике влияния окружающей среды маркетинга на деятельность фирм, а также оценки, базирующиеся на моделях теории очередей. Также для характеристики состояния фирмы применяют индексный метод, средние и оптимальные величины.

В маркетинговом исследовании исключительно большую роль играют статистические методы сбора, обработки и анализа массовых количественных данных. Вместе с тем кроме статистического аппарата маркетинговое исследование использует и методологию других научно-практических дисциплин. Маркетинговое исследование можно назвать сложным сплавом статистики, эконометрии, социометрии, квалиметрии, бихевиоризма и специфических неформальных маркетинговых приемов [5, с. 16].

В процессе оценки выполнения рыночными партнерами своих договорных обязательств имеют большое значение статистические характеристики. А именно, индексы физического объема позволяющие исключить влияние изменения цен после заключения контракта. С помощью коэффициента вариации можно исследовать степень равномерности поставки товаров [1, с. 544].

Маркетинговая информация применяет статистическую отчетность и статистические публикации, методы выборки, всевозможные виды опросов, экспертные оценки типа Дельфи-метода.

Современное маркетинговое исследование – это система поиска, сбора, обработки данных, необходимых для решения маркетинговых проблем и обеспечения маркетинговой деятельности на любом ее уровне. Классическое маркетинговое исследование включает регулярное исследование рынков сбыта собственной продукции, выработку пакетов документов о потенциале предприятия, его взаимосвязях с внешней средой, в том числе с партнерами, потребителями и конкурентами [6, с. 56].

Маркетинговое исследование включает четыре последовательных этапа.

- Постановка целей и выдвижение гипотез
- Разработка методики исследования (банк методик или статистический банк)
- Сбор и обработка информации (информационный банк)
- Анализ, моделирование и прогнозирование (банк моделей)

На различных этапах маркетинговых исследований могут использоваться следующие статистические методы:

- сбор маркетинговой информации, базирующейся на теории статистического наблюдения. Существует три альтернативных подхода к сбору данных: осуществление данного процесса силами сотрудников маркетинговой службы, силами специально созданной группы или с привлечением компаний, специализирующихся на сборе данных;
- сводка и группировка собранной информации;
- дескриптивный анализ и интерпретация данных, с помощью чего можно дать видение ситуации и ее понимание, обобщить исходную информацию, представить ее в удобном для восприятия виде;
- статистические гипотезы;

- методы оценки тесноты связи между признаками, в маркетинговых исследованиях анализ тесноты связи между признаками направлен на выявление комплекса взаимосвязей фирмы с окружающей средой, в частности на оценку реакции рынка на проводимые фирмой маркетинговые мероприятия. В маркетинге зависимой переменной может быть сегмент рынка, объем продаж или отношение к той или иной торговой марке;
- прогнозирование экономических показателей.

В практике маркетинговых исследований используются методы экспертных оценок, экстраполяция, техническая обработка графиков, методы статистического моделирования (парные и множественные уравнения регрессии) и др. [2, с. 89].

Маркетинговое исследование обеспечивает информационно-аналитические потребности маркетинга.

Многие ученые называют набор статистических методик, используемых в маркетинговом исследовании, статистическим банком маркетинга [1, с. 545].

Важное место в маркетинговом исследовании отводится статистическим методам выявления и моделирования различных взаимосвязей. В основе разработки стратегических моделей маркетинга (маркетинговых матриц) лежат статистические оценки состояния рынка и потенциала конкретной фирмы; находят применение относительные и средние величины, многомерные средние. В маркетинговом анализе находят применение методы дисперсионного, корреляционно-регрессионного и многомерного

анализа. В частности, некоторые из них могут быть использованы для обоснования стратегических маркетинговых решений, в основе которых лежит множество взаимосвязанных переменных [6, с. 18].

Особую роль могут играть многомерные обобщающие оценки развития сферы услуг на территории региона.

Прикладная статистика обладает широким спектром методов анализа экономических данных. К ним следует отнести статистику случайных величин, многомерный статистический анализ, статистику временных рядов, непараметрическую статистику и другие [4, с. 20].

Многомерная оценка, обладая комплексностью, позволяет строить ранжировки объектов исследования, свободные от преобладающего влияния лишь одного или нескольких факторов при недоучете вклада других факторов. При этом очень важно выбрать для многомерной оценки комплекс показателей, а также значений их весовых коэффициентов, обладающих высокой объективностью и репрезентативностью [3, с. 49].

Литература:

1. Назаров М. Г. Курс социально-экономической статистики. – М. : Финстатинформ, ЮНИТИ-ДАНА, 2000. – 771 с.
2. Сигел Э. Практическая бизнес-статистика. – М. : Изд. дом «Вильямс», 2004. – 1056 с.
3. Минько А. А. Статистика в бизнесе. Руководство менеджера и финансиста. – М. : Эксмо, 2008. – 504 с.
4. Орлов В. И. Эконометрика : учебник для вузов. – М. : Изд-во «Экзамен», 2003. – 576 с.
5. Статистика рынка товаров и услуг. – М. : Финансы и статистика, 2003.
6. Малхорта Нэреш К. Маркетинговые исследования. – М. : Вильямс, 2003. – 216 с.

УДК: 614.253

Сейдалиева М.К.,
Ош мамлекеттик университети

АДАМДАГЫ СОЦИАЛДЫК ЖАНА БИОЛОГИЯЛЫКТЫН ДИАЛЕКТИКАСЫ

SOCIAL AND BIOLOGICAL DIALECTICS RIGHTS

Аннотация: Бул макалада адамдагы социалдык менен биологиялыктын байланышы изилденет.

Аннотация: В данной статье анализируется взаимосвязь социального и биологического в человеке.

Abstract: In this article analyzes the relationship between social and biological in man.

Ачык сөздөр: биоэтика, биотехнологиялык революция, социум, индивид, биологиялык.

Ключевые слова: биоэтика, биотехнологическая революция, социум, индивид, биологическое.

Key words: bioethics, biotechnological revolution, society, individual, biological

Инсандын жашоосунун уникалдуулугун түшүнүүдө адамдын маңызы жөнүндөгү маселе зор мааниге ээ. Анткени биоэтиканын пайда болушу, ошондой эле экологиялык аң-сезимдин өнүгүшү менен мораль кайра баалоого муктаж болууда. Адеп-ахлактык түшүнүктөр динамикалык кубулуш катары заман өнүккөн сайын өзгөрүүгө дуушар болуп, баалуулуктар алмашып турат. Бул жагдайда жаңы либералдык этикалык принциптер адам жаратылышына дал келишин же келбешин далилдеш үчүн адамдын маңызын тактап алуу зарыл. Аталган философиялык суроо менен байланышкан бүтүндүк принциби биоэтиканын негизги теориялык принциптеринин бири болуп саналат. Бүтүндүк индивиддин денелик жана психикалык биримдигин кучагына алат. Адамдын ден-соолугун калыбына келтирүүгө багытталган медициналык аралашуулар бүтүндүктү бузуу менен байланышкан. Бул түшүнүк жеке инсандын өзгөчө сапаты, ошондой эле универсалдуу мүнөздөмө катары белгиленет [4,11-38-б.]. Бүтүндүк принциби адамдын укуктарын коргоо жана урматтоо, ар-намысын сактоо сыяктуу принциптердин негизин түзөт, ошондой эле адамдын өмүрүнүн жана өлүмүнүн диалектикалык катышын тактоону талап кылат. Адамды философиялык рефлексиядан өткөрүү дүйнөгө болгон көз караштык, гносеологиялык, методологиялык жана аксиологиялык суроолорду чечүү менен байланышкан, мисалы, адам деген эмне?, адамдын дүйнөдөгү орду кандай?, эмне үчүн адам дүйнөнү таанып-билүүгө жөндөмдүү?, жашоонун маңызы эмнеде?, анын жашоосунун баалуулугун жана руханий дүйнөсүнүн автономдуулугун эмне аныктайт?, индивиддин биомедициналык ишмердүүлүгүн моралдык жана укуктук жөнгө салуунун чектери кандай? сыяктуу проблемалар.

Адам материалдык, социалдык субъект болуп саналат. Башкача айтканда, анын маңызы белгилүү коомдук сапатты чагылдырат. Демек, индивидди акыл-эске жана абийирге ээ болгон жаратылыштык биологиялык маңыз катары гана кароого болбойт. Ошол эле учурда субъекттин социалдык калыптануусунун жаратылыштык булактарын изилдөөгө да орчундуу маани берүү зарыл. Адамдын коомдук маңызы психологиялык эмес, философиялык түшүнүк катары өзүнө гносеологиялык жана онтологиялык аспектилерди камтыйт. Анын социалдык маңызы коомдук мамилелердин системасынан тышкары калыптана албайт. Инсан материянын кыймылынын социалдык формасына таандык болуп эсептелет, ал коомдук мыйзамдарга баш иет. Социалдык менен биологиялыктын өз ара карым-катышы материянын кыймылынын формаларынын байланышы иретинде каралып, жогорку менен төмөнкүнүн катышынын негизги мыйзам ченемдүүлүктөрүнө баш иет. Өнүгүү диалектикалык редуccionизм менен дуализмдин чектелгендигин сындап, адамдагы биологиялык менен социалдуулуктун өз ара катышын

таанып-билүүдө методологиялык багыт катары кызмат өтөйт. Адамдын бүтүн табиятында биологиялык менен социалдык материянын тарыхый жана функционалдык байланышкан деңгээлдери иретинде көрүнөт. Бул теориялык негиздеме социалдыктын биологиялыктан келип чыгышынын табигый мүнөзүн ачып берүүгө, биологиялыктын салыштырма өз алдынчалыгын жана адамдагы социалдык жактын аныктоочу ролун баса белгилөөгө жардам берет [1, 113-121-б].

Инсандыгы социалдык жана биологиялык жактарды изилдөөдө бул маселенин бир жагын гана абсолютташтыруу мүмкүн эмес. Адамдын жашоо ишмердүүлүгүндө биологиялык факторлор эч кандай роль ойнобойт деген көз караш да толук туура болбойт.

Марксисттик философияда адам социалдык маңыз катары каралат. Бул жобо зор методологиялык мааниге ээ болуп, анын негизинде адамды жаныбарлардан бир гана аң-сезими менен айырмаланган биологиялык жандык иретинде караган марксизмге чейинки материализмдин метафизикалык чектелүүсү танылат. Аталган жагдай адамдын маңызын биология же бир эле аң-сезим менен байланыштарган метафизикалык жана идеалисттик кыз караштардын туура эместигин далилдейт. Демек, адамдын маңызын туура ачып берүү үчүн диалектикалык материализмдин методологиясын өздөштүрүү максатка ылайыктуу. Анткени бул окууда материянын өнүгүү проблемалары, материянын уюштурулушунун биологиялык формасынын социалдык форма тарабынан диалектикалык мүнөздө танылышы, ошондой эле адамдын социалдык калыптанышынын коомдун өнүгүү деңгээлинен, өндүргүч күчтөрдүн жана өндүрүштүк мамилелердин даражасынан көз карандылыгы жөнүндөгү маселелер каралат. Философиялык адабияттарда биологиялык менен социалдыктын биримдиги жөнүндөгү концепция терең иштелип чыккандыгына карабастан адамдагы социалдыктын ролуна басым жасалып, биосоциалдык дуализм дагы деле негизги орунду ээлейт же биологиялык жана социалдык кескин түрдө бири-бирине каршы коюлат. Биологиялык айрым учурларда социалдык жак менен байланышпаган табигый кубулуш сыяктуу гана изилденип калган учурлар кеңири учурайт. Г.И. Царегородцев жана А.Ф. Полис «Социалдык-биологиялык проблема материянын кыймылынын формаларынын катышынын жалпы проблемаларынын жеке учурун көрсөтөт» деп белгилешет [5,231-б.]. Алар адамдагы биологиялык менен социалдыктын катышын организм менен инсандын байланышы катары кароону сунушташат: «адамдын организми-жогорку түзүлүштүн зарыл субстраты, анын негизинде индивиддин социалдык структурасы, инсандыгы пайда болуп, калыптанат». Алардын пикири боюнча адамдын денесинде өзөчө «социалдык материя» - «социалдык субстрат жок», адам индивид катары биологиялык жандык болуп саналат, ал эми анын социалдык маңызы инсандын үзүндө эмес, коомдук мамилелер системасында турат [2, 366-б.]. Г.И. Царегородцев белгилегендей, адамдын социалдык сапаты анын коомдук байланыштар системасындагы, өндүрүштүгү орду, абалы менен байланышкан. Авторлор биологиялык жана социалдык мыйзам ченемдүүлүктөр менен шартталган эмгек, окутуу, үй-бүлөлүк турмуш сыяктуу ишмердүүлүктүн тармактарынын «биосоциалдык» мүнөзүн четке кагып, танууга болбойт деген ойду колдошот. Адамдын жаратылышынын биосоциалдык концепциясы Г.Д. Бердышев жана И.Ф. Криворучко тарабынан колдоого алынып, алар «адамдын өнүгүшүнө социалдык жана генетикалык факторлор таасир тийгизет, бирок адам коомдук маңыз катары жамаатта калыптанат, ошол эле учурда биологиялык факторлордун да мааниси зор» деп белгилешет [3, 14-21-б.].

Көп учурларда адамдагы социалдуулук анын аң-сезими менен тыгыз байланышта каралат. Аң-сезимдин мазмуну коом аркылуу калыптанган менен, диалектикалык материализм «аң-сезим жогорку уюшулган материя – мээнин касиети» деп баса белгилейт. Демек, адамдагы социалдуулукту бир эле аң-сезим эмес, субстрат- мээ аркылуу ой жүгүрткөн субъект аркылуу түшүндүрүү зарыл. Адам касиеттери боюнча эле эмес, өзүнүн жогорку уюшулган субстраты, анын ичинде мээнин натыйжасында социалдык маңыз катары бааланат. Демек, аң-сезим да социалдык касиет иретинде тышкы, коомдук болмуштан эле

эмес, ички материалдык субстраттан да көз каранды. Аң-сезимдин мазмуну тышкы чөйрө менен тыгыз байланышкандыгына карабастан, ал материалдык жогорку уюшулган кубулуш-мээнин негизинде функцияланат.

Адамдын маңызы тукум куучулук боюнча берилбестен, коомдук мамилелерди өздөштүрүү процессинде пайда болот. Аны «социалдаштыруу» деп атайбыз. Демек, адамдын социалдык маңызы социалдаштыруу процессинде келип чыгат. Мында бул термин адамдын маңызынын калыптанышынын процессуалдык жагын билдирет. Адамдын маңызы коомдук мамилелерди өздөштүрүү процесси эле эмес, анын натыйжасы катары да каралып, «социалдуулук» термини аркылуу чагылдырылат. Адамдын социалдык маңызы социалдаштыруу процессинде пайда болуу менен эле чектелип калбастан, инсандын коомдук ишмердүүлүгүндө ишке ашат.

Демек, процессуалдык жактан алып караганда адамдын маңызы «бардык коомдук мамилелердин жыйындысын өздөштүрүүдө турат. Ал эми натыйжалоочу жактан алып караганда адамдын маңызы бардык коомдук мамилелердин жыйындысы болуп саналат жана адамдын социалдык-чыгармачылык ишмердүүлүгүнөн, анын социалдуулугунан көрүнөт. Адамдын социалдык маңызынын калыптануу механизмдинде натыйжаны жана процессти бөлүү индивиддин маңызы бардык коомдук мамилелердин жыйындысына эле теңделип калбайт деген корутунду чыгарууга алып келет. Социалдаштыруудагы натыйжа, ошондой эле процесс мурас боюнча берилбейт. Адам социалдык маңыз катары төрөлбөйт, ал коомдук-маалыматтык таасирлердин натыйжасында социалдашат.

Адабияттар:

1. Сэв Л. Личность и биоэтика // Общественные науки и современность — 1993.-№5.-С. 113-121.
2. Тарасов К.Е., Черненко Е.К. Социальная детерминированность биологии человека. - М.: Мысль. 1979. – С.366.
3. Тугаринов В.П. Природа, цивилизация, человек // Философские науки, 1974.-№6.-С. 14-21.
4. Уоддингтон К.Х. Основные биологические концепции // На пути к теоретической биологии.-М.: Мир, 1970.-С. 11-38.
5. Царегородцев Г.И., Полис А.Ф. Социальные проблемы медицины — М.: Медицина, 1968. – С.175.

УДК:371,126.1.

Султанова Д.Т., магистрант
Ош мамлекеттик университети

МЕКТЕПТИН АЗЫРКЫ ЭТАПТАГЫ ӨНҮГҮҮСҮНДӨГҮ БАШКАРУУЧУЛУК МАДАНИЯТЫНЫН МАҢЫЗЫ ЖАНА МАЗМУНУ THE ESSENTIALITY AND CONTENT OF MANAGEMENT CULTURE AT THE HIGH SCHOOL MODERN DEVELOPMENT STAGE

Аннотация: Бул статьяда башкаруучулук жана педагогикалык маданияттын маңызы жана мазмуну жөнүндө сөз болот.

Аннотация: В статье речь идёт о сущности и содержании управленческой и педагогической культуры.

Abstract: The article contains the essentiality and content of management and pedagogical culture.

Ачкыч сөздөр: Маданият, башкаруу маданияты, педагогикалык маданият, педагогикалык менеджмент

Ключевые слова: Культура, культура управления, педагогическая культура, педагогический менеджмент.

Key words: Culture, management culture, pedagogical culture, pedagogical management

Педагогдун башкаруучулук маданиятынын өнүгүү проблемасын ачып көрсөтүү мектеп мугалимдери үчүн “башкаруучулук маданият” категориясынын маңызын түшүнүп, бул сапатка маани берүүсү зарыл. Башкаруучулук маданиятты калыптандыруунун изилденишине жана ачып көрсөтүлүшүнө философия, психология жана педагогика илимдери тарабынан комплекстүү мамиле талап кылынат, бул мектеп мугалимдеринин практикасынын эмпирикалык тажрыйбасын тереңирээк түшүнүүгө жана байытууга мүмкүнчүлүк берет.

Азыркы учурда “башкаруучулук маданият” категориясы көбүрөөк илимий-практикалык контекстте пайдаланылып жатат. Бул сөз айкашынын вариативдик түшүндүрмөсүнүн фонунда биз башкаруучулук-педагогикалык маданиятты түзүүчүлөрдүн жөнөкөй суммасы катары сүрөттөөгө мүмкүн болбогон феномен катары карайбыз. Биз бул адамдын өзгөчө сапаты жана абалы деп эсептейбиз, анын кесиптик сапаты адамдар менен иштөөнүн спецификалык чөйрөсү сыяктуу кеңири түшүнүктөгү педагогикалык башкаруу болуп саналат. Ошондуктан, биздин карай турган маселени жетектөөчү категориялары төмөнкү түшүнүктөр болуп эсептелет: “маданият”, “педагогикалык маданият”, “башкаруу”, “педагогикалык менеджмент”, “башкаруучулук маданият”.

Ал эми илимий адабияттарда бул түшүнүктөрдү карасак, алардын түрдүү чечмеленерин көрсөттү. Маданиятты түшүнүүдөгү эң бир талаштуу учур–анын аныктамасын берүү. Азыр маданияттын аныктамасынын бир канча түрү бар, анын үстүнө, алардын ичинде бири-бирине карама-каршы келгендери да жок эмес.

Биз карап жаткан төмөндөгү жоболор маанилүү:

- маданият бул – адамдардын материалдык жана рухий чыгармачылыгынын жемиштеринен, эмгек ыктарына жана усулдарына ээ болуу мүнөзүнөн, интеллектуалдык ишмердүүлүгүнөн, физикалык жана рухий өнүгүүсүнөн көрүнүүчү жашоо ишмердүүлүгүн уюштуруунун белгилүү бир деңгээли.
- маданият – бул индивиддин өз алдынча социалдык чөйрөсү эмес, ал коомдун бардык социалдык системасын көздөп өтүүчү мүнөздөмөсү, андыктан, ар кайсы коомдук кубулушта анын социологиялык жана маданий аспектиси жашайт;
- маданият айрым-айрым турган нерсенин, анын катарында ар бир адамдар тобунун, социалдык, кесиптик жана улуттук жалпылыктардын, бүтүндөй коомдун ачык көрсөтүлгөн маңыздуу белгисине ээ;
- маданияттын маңызы тарыхый өнүгүү процессинде адамзат тарабынан топтолгон жетишкендиктердин жана баалуулуктардын гана биримдигинен эмес, баарынан мурда ишмердүүлүктөн көрүнөт; инсандын маданий потенциалы бир катар элементтердин айкалышын, маданияттын бөтөнчө, б.а. физикалык, акыл-эстик, нравалык, эстетикалык, укуктук, саясий, кесиптик, жүрүм-турумдук ж.б. “чөйрөлөрүн” көрсөтөт. Маданияттын ар бир элементинде төрт фундаменталдык сапатты бөлүп көрүүгө болот: билимдер, сезимдер же мамилелер, тандоо мотивациясы, кызыгуулар жана аракеттер;
- маданияттын негизги социалдык функциясы – бул адам жаратуу чыгармачылыгы, б.а., инсан – маданияттын абсолюттук объективдүү жана субъективдүү предмети катары экендигинде.

Инсанда мунун баары билим алуу, кесиптик жана эмгектик маданиятты өздөштүрүү процессинде өнүгөт. Бул иликтөөбүз канчалык жалпы билим берүү мектеп мугалимдерине, жетекчилерине багытталбасын, негизги көңүл “педагогикалык маданият” категориясына бурулат. Аталган түшүнүккө азырынча тийиштүү маани бериле элек. Көбүнесе саясий, экономикалык, эстетикалык, укуктук маданиятты бөлүп көрсөтүшөт да, кээде гана педагогикалык башкаруу маданияты жөнүндө учкай сөз жүргүзүлөт.

Башкаруунун негизги принциптеринин бири болуп анын туруктуу жаңыланып туруусу эсептелет. Бул окутуунун жаңы технологияларын жана методикаларын өздөштүрүү, уюштуруучулук жана башкаруучулук түзүмдөрдүн өзгөрүшү ж.б. Билим берүүнү жаңыртууга байланыштуу анын түзүмүн жана мазмунун жаңы шарттарда өркүндөтүү маселеси актуалдуу болууда. Бул маселелердин чечилиши олуттуу даражада инновациялык жолдор менен байланышкан.

Азыркы жогорку мектеп – бул көп профилдүү билим берүүчү мекеме, анда педагогикалык процесс үзгүлтүксүз өркүндөтүлөт максатка ылайыктуу иш-чаралар аныкталат. Аларга төмөндөгүлөр кирет:

– мектептин ичиндеги ар кандай ири өзгөрүүлөрдү, жамаатта бул өзгөрүүлөргө карата позитивдүү мамилени калыптандырууга өбөлгө түзүүчү зарыл болгон психологиялык ырасталууну жаратуу менен, алдын ала даярдоо керек; **пландаштырылуучу** өзгөрүүлөр ойдогудай ийгиликке алып келүүчү терең ойлонулган пландарга жана эсептөөлөргө негизделүүсү керек. Ийгиликке карата терс божомол же шектенүү болгон учурда, эң жакшысы – «реформаны өткөрбөй коюу» керек;

– мектепте өзгөрүүлөр процесси – бул жамааттын, баарыдан мурда, педагогдун, анын көз караштарынын, усулдарынын, окуу-уюштуруучулук проблемаларды чечүүгө болгон мамилесинин ж.б. өзгөрүүсү. Өзгөрүүлөр инсандан башталат, андан кийин гана жалпы мүнөзгө ээ болот.

Педагогикалык кесип коом тарабынан кесиптик ишмердүүлүктүн белгилүү бир түрүндө аны локалдаштыруунун эсебинен тике өткөрүп берүүгө максаттуу багытталган керектөөсүн камсыз кылуу үчүн жаралгандыктан, биз “педагогикалык маданият” – педагогикалык ишмердүүлүктүн маданиятынын анык мүнөзү деп эсептейбиз, жана бир жагынан, өзү менен маданияттын под системасын жана өзгөчө түрүн, ал эми башка жагынан алганда, анын ар бир түрүнөн орун алган элементти түзөт. Андан сырткары, педагогикалык маданият өзүнө материалдык маданияттын элементтери (ишмердүүлүк жөндөмдөрүн үйрөтүү) менен рухий маданиятты (рухий дүйнөнүн калыптанышы) үзгүлтүксүз бириктирип турат. Бир катар авторлор, В.Виноградов, А.Синюк ж.б. кесиптик маданияттын мындай элементтери болгон дене тарбия, рухий маданият, акыл ишмердүүлүгүнүн маданиятын бөтөнчө интегралдык сүрөттөө деп эсептешкен.

Педагогикалык маданият – билим берүүнүн рухий, социалдык жана материалдык баалуулуктары жетишерлик түрдө сакталып калган жалпы адамзат маданиятынын бөлүгү. Педагогикалык маданиятка муундардын алмашуусунун тарыхый миссиясын тейлөө, инсанды социалдаштырууда билим берүүчү процесстерди ишке ашыруу үчүн зарыл болгон чыгармачыл педагогикалык ишмердүүлүктүн ыкмаларын жана усулдарын кошууга да болот.

Педагогикалык маданиятты инсандын жалпы маданиятынын ажырагыс бөлүгү катары карап, О.С. Виханский бул түшүнүктү педагогдун өзүнө жогорку методологиялык жана методикалык маданиятты, чыгармачыл ишмердүүлүккө даярдыкты, маданият таануучулук тажрыйбаны (маданият жөнүндө билими бар, аны менен жана анда мамиле кыла алган, аны кайра жаратууга жөндөмдүү); жаңы педагогикалык ойлоону (маданий-шартталган, таанып билүү жана түйшөлүү жөндөмдүүлүгү) камтыган интегративдик сапаты деп эсептейт [2].

Акыркы мезгилде билим берүү тутумун башкарууга байланыштуу “педагогикалык менеджмент” термини колдонулат. Педагогикалык менеджмент – бул билим берүү процессин башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатууга багытталган принциптердин, усулдардын, уюштуруу формаларынын жана технологиялык ыкмалардын комплекси.

Педагогикалык менеджмент термининин аныктамасына окумуштуулар тарабынан бирдей маани берилбесе да, бул термин менен катар “башкаруучулук маданияты” түшүнүгү колдонулууда. Маселен, В.А. Слостенин, И.Ф. Исаев, Е.Н. Шиянов мындай дешет [5]: “башкаруучулук маданият” жетекчинин мектепти башкарууда баалуулуктарды

жана технологияларды өздөштүрүүгө, өткөрүп берүүгө жана жаратууга багытталган башкаруучулук ишмердүүлүгүнүн ар башка түрлөрүндө чыгармачыл өзүн реализациялоонун ченеми жана ыгы болот. П.И.Третьяков башкаруучулук маданиятты “объективдүү башкаруучулук функцияларын ишке ашыруу боюнча тарбиялык процессти башкаруунун конкреттүү милдеттерин аткарып жаткандагы жетекчинин ишмердүүлүгүнүн чеберчилиги катары карайт. “Башкаруучулук маданият” түшүнүгү “башкаруунун маданияты” түшүнүгүнө жакын, бирок алар бирдей эмес. Биринчиси, адистин кесиптик-инсандык сапаттарын, экинчиси, анын ишмердүүлүгүн мүнөздөйт. Башкаруучулук маданият башкаруу маданиятына эң маанилүү өбөлгө болот, мындай бөлүү анчалык эле зарыл эместигин моюнга алуу керек [3].

Спецификалык кесиптик көрүнүш катары мугалимдин башкаруучулук-педагогикалык маданияты адис тарабынан адамзаттын башкаруучулук тажрыйбасына ээ болуунун белгилүү деңгээли, адамдын так ушул жетекчи катары өнүгүү деңгээли менен жетишилген, анын умтулуусу менен өзүнүн ишмердүүлүгүн тынымсыз жаңылоону туюндурат. Анда адистин өзүнүн ишмердүүлүгүнө болгон мамилеси, мекеменин педагогикалык процессин башкарууда анын маңызын, өзүнүн ролун жана ордун, башкаруучулук даярдыктын мүнөзүн, башкаруучулук ишмердүүлүгүнүн стилин, сүйлөшүүнү, жүрүм-турумду, өзүн жаңылоого болгон мамилени түшүнүү көрсөтүлөт.

Башкаруучулук маданият, ошентип, психологиялык-педагогикалык ишеним жана чеберчиликтин, жалпы өнүгүүнүн жана башкаруучулук-педагогикалык сапаттардын, башкаруучулук этиканын жана көп кырдуу мамилелердин системасынын, ишмердүүлүктүн жана жүрүм-турумдун стилинин синтезин туюндурат. Инсандын өз ара шартталган бул компоненттерин бириктирип, башкаруучулук маданият, алардын ар бирин жогорку катардагы деңгээлге чейин байытат жана өөрчүтөт.

Таблица 1.2.–Мектептеги ишмердүүлүктү башкаруудагы өзгөчөлүктөр

Биринчи өзгөчөлүк	Экинчи өзгөчөлүк	Үчүнчү өзгөчөлүк	Төртүнчү өзгөчөлүк
– жалпы билим берүү мекемелери бүгүнкү күндө башкаруу үчүн башка мамилени талап кылат, мугалим балдардын маалыматтык жана социалдык жактан илгерилеген категориясы менен иштеп жатканын эсте алуусу керек.	–мектеп педагогунун башкаруучулук ишмердүүлүгүнүн эң негизги мүнөздөмөлөрүнүн бири болуп анын татаалдыгы эсептелет. Жумуш убактысынын көп бөлүгү (63,8%) түрдүү пландагы окуу-тарбия жагдайларынын, окуучулар, ата-энелер менен, жумуш боюнча коллегалар жана башка педагогикалык процесстин катышуучулары менен сүйлөшүү кырдаалында өтөрү белгиленген. Андан сырткары, мугалимдер кеңешмелердин, усулдук иш чаралардын, окуучулар жамаатынын ишмердүүлүгүн жетектөөнүн ж.б. иштеринде катышат. Жыйынтык катары, көпчүлүк педагогдордо жана жетекчилерде (45%) алсыроо, көңүлсүздүк, ашыкча чарчагандык сезилет.	–башкаруучулук-педагогикалык ишмердүүлүктүн чыгармачыл мүнөзү мугалим өзү окуучу жамаатын уюштуруп, окуу процессин жана балдардын өнүгүүсүн жетектеп, ишмердүүлүгүнүн чөйрөсүн өзү түзгөндүгү менен шартталат. Ошону менен катар мугалимдин ишмердүүлүгү тынымсыз өзгөрүүдө жана өсүүдө болот, бул билим берүүнүн мазмунун дайыма жаңыртуу менен педагогикалык башкаруунун жаңы идеяларынын жана усулдарынын дайыма пайда болуусунан, башкаруунун түрдүү формаларын жаңылоодон көрүнүп турат.	–педагогикалык башкаруу “ишмердүүлүктүн орду” болот, б.а., башкалардын ишмердүүлүгүн уюштуруучу ишмердүүлүк, атап айтканда, мугалимдердин жана окуучулардын ишмердүүлүк орду бар. Мектеп жетекчисинин ишмердүүлүгү педагогдордун жана окуучулардын ишмердүүлүгүнүн үстүндө курулган сыяктуу. Ошондой эле максаттар да педагогдордун, балдардын, ата-энелердин ишмердүүлүгүн уюштуруу аркылуу ишке ашырылат.

Башкаруучулук маданият башкаруучулук-педагогикалык ишмердүүлүктүн процессинде анын ишке ашуусунун зарыл шарты сыяктуу жаралат жана өнүгөт. Аны менен бирге кесиптик ишмердүүлүк педагогдун өзүнө да, кесиптик маанилүү сапаттарына да бир катар өзгөчө талаптарды коюп, анын өсүшүнө таасир кылат, ошондуктан мектептеги ишмердүүлүктү башкаруунун өзгөчөлүгүн бөлүп көрсөттүк:

Мектептеги окуу-тарбия процессин башкарууну бир нече аспектиде кароого болот:

- жалпы мектептин ишин башкаруу (директор);
- окуу, окутуу иштерин башкаруу (окуу бөлүмүнүн башчысы);
- тарбиялык (класстык, мектептен тышкаркы) иштерди башкаруу (тарбия иштери боюнча директордун орун басары, социалдык педагог, мектеп психологу ж.б.);
- чарба иштерин башкаруу (чарба иштери боюнча директордун орун басары, ата-энелер комитети);
- мугалимдердин, окуучулардын окуу иштерин жана жүрүм-турумун, инсандык жактан калыптануусун башкаруу ж.б.

Бир күндүн ичинде орто мектептин жетекчилери жүзгө жакын башкаруучулук функцияларды, б.а. аткарылган иштердин (операциялардын) мазмунунун окшоштугу жана алардын максаттуу багытталышы менен айырмаланган башкаруучулук ишмердүүлүгүнүн адистештирилген түрлөрүн аткарганы адистер тарабынан эсептелген. Бул окуу процессин, жамааттын социалдык өсүшүн, эмгек жана техникалык коопсуздугун, жалпы иш кагаздарын, кадрларды, материалдык-техникалык жабдууну, күндөлүк оңдоолорду башкарууну уюштурууну жана жаңылоону, тарбиялык жана усулдук процессти пландуу башкаруу ж.б. ата мекендик башкаруу теориясында башкаруунун конкреттүү функцияларын өзүнө камтыган төрт негизги функция: пландоо, уюштуруу, жөнгө салуу жана көзөмөлдөө деп ажыратылат.

Адистин ийгиликтүү ишмердүүлүгүнүн шарттарынын бири болуп ишмердүүлүктө өнүккөн жана адамдын ага болгон жарамдуулугун аныктаган ылайыктуу жөндөмдүүлүктөрдүн болуусу. В.А.Федорованын аныктамасы боюнча, “жөндөмдүүлүк – бул ушул инсандын белгилүү ишмердүүлүктүн талаптарына ылайык келүүсүнүн даражасы, бир сапаттын башкалар менен болгон комбинацияларында ачылып көрсөтүлөт”. Жөндөмдүүлүктүн ар кыл түрлөрүн бөлүп көрсөтүлүшү болот: ар түрдүү ишмердүүлүктүн түрлөрүнүн аткаруунун негизин түзгөн жалпы жөндөмдүүлүктөр (ишке жөндөмдүүлүк, чыдамкайлык, тырышчаактык, активдүүлүк ж.б.у.с.); ишмердүүлүктүн конкреттүү түрлөрүн аткаруунун ийгилигинин негизин түзүүчү атайын (кесиптик) жөндөмдүүлүктөр [4].

Проблеманы карап жатып адиске кайсыл жөндөмдүүлүктөрдүн жыйындысы, анын кесиптик ишмердүүлүгүн ишке ашыруу мүмкүнчүлүктөрү менен камсыз кылары аныкталган. Мисалы, башкаруучулук ишмердүүлүк мектеп жетекчисинен коммуникативдүүлүктү, чечкиндүүлүктү, лидерликти (уюштуруучулук жөндөмдөрдү), тырышчаактыкты ж.б. талап кылат. Аткарылуучу ишмердүүлүктөгү жаңычыл элементтер боюнча аткаруучулук жана чыгармачыл жөндөмдөрдү айырмалашат. Чыгармачылык – башкаруучулук ишмердүүлүктүн зарыл компоненти экени шексиз. Жетекчинин психологиялык түзүмүнүн ядросу болуп математикалык же көркөм жөндөмдүүлүктөргө караганда бир топ сейрек учуроочу уюштуруучулук жөндөм эсептелет.

Илимий адабияттарда уюштуруучулук жөндөмдүүлүк үч негизги топко бөлүнөт:

Таблица 1.3.–Мектепти башкарууда жетекчинин уюштуруучулук жөндөмдүүлүгүнүн негизги топтору

Уюштуруучулук байкагычтык	Эмоционалдык-эрктик аракетчилдик жөндөмдүүлүгү	Уюштуруучулук ишмердүүлүк жөндөмдүүлүк
<p>а) психологиялык тандап алуучулук (өз ара мамилелердин кылдаттыгына көңүл буруу, жетекчилердин жана карамагындагылардын эмоционалдык абалынын синхрондуулугу, өзүн бирөөнүн ордуна кое билүүсү);</p> <p>б) интеллекттин практикалык багытталышы (жетекчинин педагогикалык маселелерди чечүү үчүн коллективдин психологиялык абалы тууралуу маалыматты пайдаланууга прагматикалык багыт алуусу);</p> <p>в) психологиялык такт (б.а. өзүнүн психологиялык тандоосунда жана прагматикалык багыт алышында чектен чыкпоо).</p>	<p>а) кайраттуулук, “дүрмөттөө” жөндөмдүүлүгү жана айланадагыларды максатка жетүүсүндө өзүнүн тилеги, умтулуусу, ишеничи жана оптимизми менен дүрмөттөө);</p> <p>б) талап кое билүү, айланадагыларга талаптарды жолго коюуда жана ишке ашырууда “өзүңкүнө” жетишүү жөндөмдүүлүгү.</p>	<p>а) себептүү факторлордон баштап кесиптик даярдык менен аяктаган уюштуруучулук ишмердүүлүккө болгон даярдык;</p> <p>б) ишмердүүлүк процессиндеги тап, б.а., “тонус”, канааттануу жана ишке болгон жөндөмдүүлүк ж.б.</p>

Адистин башкаруучулук маданиятынын көп аспектилүү көрүнүштөрүн, анын кесиптик даярдыгына болгон талаптарды талдап, мугалимдин башкаруучулук маданиятынын төмөнкүдөй деңгээлин көрсөтүүгө болот:

– башкаруучулук маданияттын *базалык деңгээлин* – инсандын маалымат билимдеринин кеңири базасында калыптануучу башкаруучулук билимдеринин жана кызыкчылыктарынын системасы, кругозору түзөт (анын көрсөткүчү катары активдүү аракеттеги түшүнүк запасы, кызмат кылат). Педагогикалык системаларды башкаруу жаатындагы кругозор менен эрудиция окуу-таанып билүү ишмердүүлүк процессинде өнүгөт.

– адистин башкаруучулук маданиятынын *дүйнө таанымдык деңгээли* – ынаным системасын жаратат, башкаруучулук ишмердүүлүк процессиндеги кызыкчылыктарда, турмушта тигил же бул нерсеге артыкчылык берүүдө жана баалуулукка багытталууда аксиологиялык ишмердүүлүк, рефлексия, өзүн таанып билүү аң-сезими калыптанат. Анын көрсөткүчү – жетекчинин идеялык позициясы. Ынаным педагогдун дүйнө таанымдык позициясында калыптанат.

Инсандын эмоционалдык чөйрөсүнүн өнүгүшүн жана гуманисттик багытталуусун көрсөтүүчү сезим маданияты башкаруучулук ишмердүүлүктөгү жүрүм-турумдун эмоционалдык каныккандыгын аныктайт.

Белгилүү болгондой, инсандын маданияты: интеллектуалдык (когнитивдик, гнесеологиялык, илимий-теориялык), эмоционалдык (мотивациялык-баалуулуктук, эмоционалдык-психологиялык) жана эрктик (практикалык-ишмердүүлүк, операционалдык-технологиялык) сыяктуу өз ара байланышкан үч подсистемага ээ экенин эске алып, педагогдун башкаруучулук маданияты өзүнө, биз белгилегендей, аксиологиялык, гнесеологиялык жана технологиялык негизги үч компонентти камтыйт.

Ошентип, адистин башкаруучулук маданияты жекече башкаруучулук маданиятында жемиштүү ишке ашырылуучу инсандык сапаттардын социалдык-маанилүү бардык системасынын жеткилгендигинин жана өнүккөндүгүнүн туюндуруучу катарында мүнөздөлөт.

Ноокат районунун мектептериндеги директорлорунун башкаруучулук маданиятына эмнелер кирет? деген суроого жооп алуу максатында сурамжылоо жүргүзүлдү.

Сурамжылоого алынган мугалимдеринин пикири боюнча жетекчинин башкаруучулук маданиятына төмөндөгүлөрдү сунуштаган:

- мектепте мугалимдер өз мектеби менен жана педагогикалык жамааты менен сыймыктангандай шарттарды түзүү;
- мектеп мугалимдеринин жана кызматкерлеринин идеялары, сунуштары жана эскертүүлөрү мектеп администрациясы тарабынан дайыма караларына жетишүү;
- бардык маанилүү чечимдерди мугалимдер менен, жамаат менен жана окуучулар менен алдын ала талкуулоо;
- мектеп администрациясы жана педагогикалык жамаат жаңы келген жаш мугалимди сүймөнчүлүк менен тосуп алуу;
- мугалимдердин инновациялык жана көз карандысыз-чыгармачылык иштерин колдоого алуу;
- мугалимдердин мектеп директоруна кесиптик оор жана башка кырдаалдарда колдоо издеп эркин кайрыла алуусу;
- окуучулардын жана өзүн-өзү башкаруу комитетинин мүчөлөрүнүн директордун каанасына ар кандай маселе боюнча коркпой кире алуусу;
- мугалимдер менен окуучулар администрацияга өз идеяларын, ойлорун жана сырларын ишенип айта алуусу;
- мектеп директорунун мугалимдерге жана окуучуларга болгон сый мамилеси.

Адис-педагогдун башкаруучулук маданиятынын маңызын мүнөздөп жатып, аны мазмундуу чечмелөөнүн төмөнкү аспектилерин бөлүп көрсөтүшөт: башкаруучулук маданияттын баалуулугу, процесси, жыйынтыгы. Башкаруучулук-педагогикалык маданияттын баалуулук мүнөздөмөсү, аны коомдук баалуулук жана инсандык баалуулук катары кароону божомолдойт.

Башкаруучулук-педагогикалык маданият жалпы адамзат маданиятынын бир бөлүгү болуп эсептелет, ал билим берүү системасын башкаруунун тарыхый-маданий тажрыйбасын интеграциялайт жана адамдардын өз ара аракеттер чөйрөсүн жөнгө салат. Башкаруучулук-педагогикалык маданияттын жыйынды субъектиси катары социализациялоо жана билим берүү процессинин максатын жана мазмунун аныктоочу бүткүл коом эсептелет, ал эми билим берүү боюнча өз ара аракеттенүүсүндө бул буюртманы ишке ашыруунун катышуучусу катары жетекчилер, тарбиячылар, педагогдор, ата-энелер эсептелишет.

Педагогдун башкаруучулук маданиятынын инсандык баалуулугу – бул адистин педагогикалык башкаруу чөйрөсүндө жеке билим алуусуна, анын деңгээлине жана сапатына карата жекече мотивацияланган жана кызыкдар мамилеси. Педагогикалык системаларды башкаруунун баалуулуктары өтө көп түрдүү. Бул иерархиянын ар түрдүү деңгээлдеринде педагогикалык процессти башкаруунун маанисин жана маңызын ачып көрсөтүүчү баалуулук-максаттар (билим берүү системасын башкаруунун максаттары, мектепти башкаруунун максаттары, педагогикалык жамаатты башкаруунун максаттары, инсандын өнүгүүсүн башкаруу максаттары ж.б.) болушу мүмкүн. Ушундай максаттарды инсандык кабыл алуу, аларды таануу жана баалоо баалуулук-максаттарды башкаруучулук ишмердүүлүктү башкалардан айырмаланган регуляторго айландыруусу мүмкүн.

Жогоруда айтылгандардын негизинде, чыгармачыл процесс катары башкаруучулук маданияттын төмөнкү аспектилерин бөлүп көрсөтүүгө болот: инсандык-ишмердүүлүк негиздин бар экендиги; башкаруучулук маданияттын акыл ишмердүүлүгүнүн механизмдеринин негизинде калыптанышы (гносеологиялык аспект); башкаруучулук маданияттын чыгармачыл көрүнүшү таанып билүү процессинин мыйзам ченемдүүлүгүнүн негизинде ишке ашырылат (когнитивдик аспект); чыгармачыл башат катары башкаруучулук маданияттын структурасына адистин мотивациялык багытталуусу, ошондой эле, аны жаңы билимдерди алууга багыттоо, ойлоп табуучулук сапаттарын ишке

ашырууга болгон даярдыгы (эмоционалдык-психологиялык аспект) кирет; башкаруучулук маданияттын рефлексияга баш ийбеген, формалдуу байкалбаган, практикалык чеберчиликте жана кабылдоо каада-салттарында жашаган адам тажрыйбасынын бүтүндөй катмарынын негизинде калыптанышы (эмпирикалык аспект).

Адабияттар:

1. Винокуров, М.А. Развитие профессиональных способностей (развитие человеческих кадров) [Текст] / М.А.Винокуров. – Иркутск: Изд-во ИГЭА, 2001. – С.202.
2. Виханский, О.С. Практикум по курсу «менеджмент» [Текст] / О.С.Виханский, А.И.Наумов. – М.: Гардарики, 1998. – С.288.
3. Третьяков, П.И. Школа: управление по результатам: Практика педагогического менеджмента [Текст] / П.И.Третьяков. – М.: Новая шк., 2001. – С.320.
4. Федоров, В.А. Профессионально-педагогическое образование: теория, эмпирика, практика [Текст] / В.А. Федоров. – Екатеринбург: Изд-во Урал.гос. проф.- пед. ун-та, 2001. – С.330.
5. Сластенин, В.А. Педагогика: инновационная деятельность [Текст] / В.А.Сластенин, Л.С.Подымова. – М.: ИЧП «Изд-во Магистр», 1997. – С.224.

УДК. 535/78/45

*Ташкулов К. Д., к.ф.-м.н., доцент, ktashkulov@mail.ru
Абдикаарова Г., магистрант, Ысакова У.А., преподаватель,
Ошский государственный университет
Ошский государственный социальный университет*

ИЗУЧЕНИЕ ТОНКОЙ СТРУКТУРЫ СПЕКТРА НАТРИЯ В ЛАБОРАТОРНОМ ПРАКТИКУМЕ ПО ФИЗИКЕ

STUDY OF THE FINE STRUCTURE OF THE SODIUM SPECTRUM IN A LABORATORY PRACTICAL WORK ON PHYSICS

Аннотация: Рассмотрены диаграммы энергетических уровней Na, каким переходом соответствуют линии различных дублетов и $\Delta\lambda$ для некоторых дублетов имеет одинаковые значения.

Abstract: The diagrams of Na energy levels are considered, to which transitions correspond the lines of different doublets and $\Delta\lambda$ for some doublets has the same values.

Ключевые слова: электрон, спин, магнитный момент, орбитальный спиновый момент, излучение, дублет, тонкая структура, энергетический уровень.

Key words: Electron, spin, magnetic moment, orbital spin moment, radiation, doublet, fine structure, energy level.

Известно, что в курсе общей физики неоднократно рассматривается понятие спина собственного магнитного момента электрона. Лабораторная работа, в которой изучалось бы какое-нибудь явление, где проявляется спин, принесла бы большую пользу для углубленного понимания этого понятия. Такой лабораторной работой может быть работа по изучению тонкой структуры спектра натрия. Для эффективности этой работы достаточно иметь в распоряжении монохроматор и дифракционную решетку, имеющую 600 штрихов на мм и общее количество штрихов. Разрешающая способность этого спектрального прибора позволяет измерить ширину дублетов в спектре натрия.

Мультиплетная структура спектров объясняется спин-орбитальным взаимодействием. При рассмотрении энергии этого взаимодействия ΔW и выясняется роль

спина электрона в образовании тонкой структуры спектров. На опыте измеряют $\Delta\lambda$ - ширину спектральных дублетов. Связывая $\Delta\lambda$ с ΔW , можно определить поправку экранирования α [1].

Таким образом можно показать, что энергия спин–орбитального взаимодействия зависит от спина электрона. Для этого нужно воспользоваться векторной моделью атома в случае рассел-саундерсовской связи, указывая, однако, что такая модель применяется только для наглядности. По этой модели [2,3].

$$\vec{L} = \sum \vec{L}_{oi}; \vec{S} = \sum \vec{L}_{si}; \vec{J} = \vec{L} + \vec{S}, \quad (1)$$

где $\vec{L}$ - суммарный орбитальный момент всех электронов в атоме щелочного металла; $\vec{L}_{oi}$ - орбитальные моменты отдельных электронов; $\vec{S}$ - суммарный спиновой момент; $\vec{L}_{si}$ - спиновые моменты отдельных электронов, а $\vec{J}$ - полный момент атома.

Правила квантования этих моментов подобны обычным в квантовой механике правилам квантования момента импульса: [3, 4, 5].

$$\vec{J} = \hbar \sqrt{j(j+1)}; \vec{L} = \hbar \sqrt{\ell(\ell+1)}; \vec{S} = \hbar \sqrt{s(s+1)} \quad (2)$$

где j, ℓ и s - соответствующие этим моментам квантовые числа.

Из правил векторного сложения вытекает, что при рассел- саундерсовской связи $\ell + s \geq j \geq |\ell - s|$. J может принимать значения: $\ell + s, \ell + s - 1, \dots, |\ell - s|$, т.е. при $\ell > s$ j принимает $2s + 1$ различных значений. Они соответствуют различным ориентациям $\vec{L}$ и $\vec{S}$, следовательно, различном энергии взаимодействия этих моментов. В результате каждый энергетический уровень с данными значениями ℓ и s при $\ell > s$ расщепляется на $2s + 1$ уровней. Величина $2s + 1$ называется мультиплетностью уровня.

Следует сказать, что для замкнутых оболочек орбитальные и спиновые моменты компенсируются, то для этих оболочек орбитальные и спиновые моменты компенсирую, то для этих оболочек всегда $\ell = 0$ и $S = 0$ Поэтому полный спин атома щелочного металла равен спину валентного электрона $s = \frac{1}{2}$ а мультиплетность всех уровней, за исключением уровня,

для которого $\ell = 0$, равна 2. Уровни, соответствующие $\ell = 0$, не расщепляются, т. е. являются одиночными и синглетными (j имеет только одного значение, равное $\frac{1}{2}$; нет спин-орбитального взаимодействие). Для всех остальных уровней j принимает два значения:

$$j_1 = \ell + \frac{1}{2} \text{ и } j_2 = \ell - \frac{1}{2}$$

Остановившись на правилах отбора для квантовых чисел ℓ, s и j , следует привести схему энергетических уровней и основных переходов атома натрия [2], а также схему переходов при излучение наиболее интенсивного желтого дублета Na (см. рисунок).

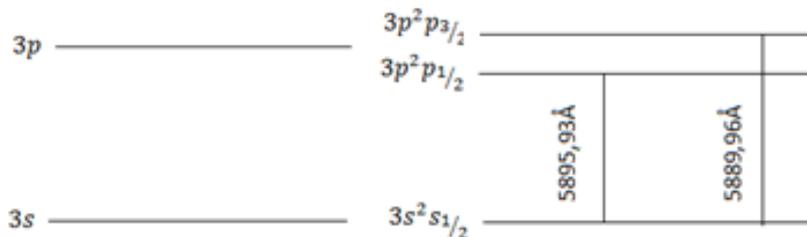

Рис.1. Схема переходов при излучение желтого дублета

Энергию спин–орбитального взаимодействия можно связать с квантовыми числами ℓ, s и j следующим образом. Пусть при орбитальном движении электронов в атоме создается магнитное поле, индукция которого равна $\vec{B}$, а собственный магнитный момент

валентного электрона равен $\vec{p}_{ms}$. При взаимодействии с полем $\vec{B}$ электрон приобретает энергию

$$\Delta W' = -(\vec{p}_{ms}\vec{B}). \quad (3).$$

Собственный магнитный момент $\vec{p}_{ms}$ пропорционален $\vec{S}$. Вектор магнитной индукции $\vec{B}$ пропорционален магнитному моменту, вызванному орбитальным движением, который в свою очередь пропорционален $\vec{L}$. Таким образом,

$$\Delta W' \sim (\vec{L}\vec{S}).$$

Учет релятивистских эффектов приводит к поправке $\Delta W''$, также пропорциональной $(\vec{L}\vec{S})$ [1]. Эти два эффекта дают общую поправку, которую можно назвать спин-орбитальной и записать в виде формулы

$$\Delta W = \eta \frac{1}{\hbar^2} (\vec{L} \cdot \vec{S}) \quad (4).$$

Где η -некоторый множитель, зависящий от квантовых чисел n и ℓ [1] (n - главное квантовое число).

Так как

$$(\vec{J})^2 = (\vec{J} + \vec{S})^2 = (\vec{L})^2 + (\vec{S})^2 + 2(\vec{L}\vec{S}),$$

то

$$(\vec{L}\vec{S}) = \frac{1}{2} [(\vec{J})^2 - (\vec{L})^2 - (\vec{S})^2]$$

Воспользовавшись формулами (2), получим

$$(\vec{L}\vec{S}) = \frac{1}{2} [j(j+1) - \ell(\ell+1) - s(s+1)] \quad (5).$$

Поставив последнее выражение в формулу (4), находим энергию спин-орбитального взаимодействия:

$$\Delta W = \frac{1}{2} \eta [j(j+1) - \ell(\ell+1) - s(s+1)] \quad (6).$$

При заданных ℓ и S спин орбитальная энергия зависит только от j . Вспомнив, что

$$S = \frac{1}{2}, \text{ а } j_1 = \ell + \frac{1}{2} \text{ и } j_2 = \ell - \frac{1}{2}$$

получаем из формулы (6) энергию, соответствующую этим значениям j :

$$\begin{aligned} \Delta W_{\ell+\frac{1}{2}} &= \frac{1}{2} \eta \ell \\ \Delta W_{\ell-\frac{1}{2}} &= -\frac{1}{2} \eta (\ell + 1) \end{aligned}$$

Ширина спектрального дублета определяется разностью энергий спин-орбитального взаимодействия для обоих уровней

$$h\Delta\nu = \Delta W_{\ell+\frac{1}{2}} - \Delta W_{\ell-\frac{1}{2}} = \eta(\ell + \frac{1}{2}).$$

$$\text{откуда } \Delta\nu = \frac{\eta}{h} (\ell + \frac{1}{2}) \quad (7).$$

Как показывает теория [1], множитель η для атомов щелочных металлов имеет вид:

$$\eta = \frac{R\alpha^2 hc(Z-a)^4}{n^3 \ell (\ell + \frac{1}{2}) (\ell + 1)} \quad (8).$$

Учитывая выражение (8) и производя замену $\Delta\nu$ на $\Delta\lambda$ в формуле (7), получим окончательную формулу для $\Delta\lambda$:

$$\Delta\lambda = \frac{\lambda_{cp}^2 R\alpha^2 (Z-a)^4}{n^3 \ell (\ell + 1)} \quad (9).$$

Где λ_{cp} - среднее значение длины волны для дублета; R - постоянная Ридберга; α - постоянная тонкой структуры; a - поправка, учитывающая экранирующее действие $Z-1$ электронов атомного остова.

Целесообразно ввести следующие задания.

1. Визуальное сравнение спектров Na, полученных с помощью прибора малой разрешающей силы (например, школьного спектроскопа) и прибора, разрешающая способность которого достаточно для наблюдения тонкой структуры (например, монохроматор в сочетании с дифракционной решеткой высокого качества).
2. Измерение $\Delta\lambda$ для ряда дублетов (синего, желто-зеленого, желтого, красного).
3. Вычисление поправка экранирования α по формуле (9), использовать $\Delta\lambda$ и $\lambda_{\text{ср}}$ для желтого дублета.

При анализе полученных результатов следует выяснить (на основе диаграммы энергетических уровней Na), каким переходам соответствуют линии различных дублетов, почему $\Delta\lambda$ для некоторых дублетов имеет одинаковые значения, и т.п. вопросы.

Литература:

1. Арапов Б., Арапов Т.Б., Кванттык механиканын негиздери. Ош, 2006, 147 с.
  2. Кидибаев М. М., Шаршеев К., Кванттык механиканын негиздери. Каракол. 2000. 118 с.
  3. Лембра Ю. Физические основы квантовой механики. Тарту. 1983. 127 с.
  4. Фриш С.Э., Оптические спектры атомов. М. –л., ГИФМЛ., 1963.
  5. Шпольский Э.В., Атомная физика. М. Наука, 1964. Г. I,II
  6. Шаршеев О., Кванттык механика. 1992
- УДК: 338.48(336.714)(5752)

Тойчубекова Г. К., аспирант

guldana.7676@bk.ru

Ош малекеттик университети

ИНВЕСТИЦИЯЛЫК ИШМЕРДҮҮЛҮКТҮН ТУРИЗМДЕГИ ЭФФЕКТИВДҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУНУН ЖОЛДОРУ ЖАНА ФОРМАЛАРЫ

FORMS AND WAYS OF INCREASING THE EFFICIENCY OF INVESTMENT IN TOURISM ACTIVITIES

Аннотация: Бул статьяда мамлекеттеги бүгүнкү күндөгү туризмдин абалы, аталган тармакка инвестицияларды тартуунун негизги факторлору жана жолдору каралган.

Аннотация: В данной статье рассматривается состояние туризма страны на сегодняшний день, основные факторы и пути привлечения инвестиций в данную отрасль.

Abstract: This article discusses the state of the country's tourism today, the main factors and ways to attract investment in this sector.

Ачык сөздөр: инвестиция, инвестициялык иш-аракет, конкуренттерди жеңүү жөндөмдүүлүгү, рыноктук мамилелер, экономикалык сектор, эффективдүүлүк, туризм продуктулары.

Ключевые слова: инвестиции, инвестиционные мероприятия, конкурентоспособность, рыночные отношения, сектор экономики, эффективность, продукция туризма.

Key words: investments, investment events, competitiveness, market relations, sector of the economy, efficiency, tourism products.

Кыргызстан эгемендүү мамлекет болгондон бери, бардык экономикалык секторлор административдик – тоталитардык системадан рыноктук мамилелерге өтө баштады. Өлкөдөгү жүрүп жаткан экономикалык жана айыл чарба ишмердүүлүктөрү рыноктук мамилелерди түзүү менен экономикалык категорияларда жана анда колдонулуучу терминдердин теориялык жана практикалык колдонулуусунда көптөгөн өзгөрүүлөр болду. Ошондой өзгөрүүгө дуушар болгон түшүнүктөрдүн катарына инвестицияны кошсок болот. Мында, көптөгөн факторлордон көз карандылыгына карабастан, рыноктогу суроо–талаптын жана сунуштун өз ара байланышынын деңгээлине карата жана

экономикалык пайда алууга жетишүү маселелери инвестиция түшүнүгүнүн экономикалык маанисинин өзгөрүүсүнө таасирин берди.

Бул категориянын өзгөрүүсү өлкөнүн экономикасынын инвестициялык өсүүсүнө алып келди. Мындай өсүү өз учурунда рынок шартындагы инвестициялык ишмердүүлүктүн натыйжасына жана анын эффективдүүлүгүнө жогорку жоопкерчилик менен кароону талап катары коюп баштады.

Инвестиция бул – экономикалык пайда табуу максатында, акча же материалдык түрдөгү каржылануучу, территориялар жана тармактар арасындагы иш жүзүнө ашуучу экономикалык категория. Мындан сырткары, ар түрдүү тармактарда, территорияларда жана ишкердиктин түрлөрүндө да инвестиция өзүнүн конкреттүү сферасын түзө алат. Алсак, Кыргыз Республикасынын «Инвестиция жөнүндө» мыйзамында, инвестициялар жеке ишкердин же юридикалык жактардын фиксирленген (белгиленген) активдери катары каралат.

Инвестиция ишмердүүлүктүн бир түрү катары каралып ага белгилүү бир мөөнөткө каржыланган акча каражаттарынын пайда алып келүүсүн түшүндүрөт. Мындай каржылоону ишкердиктин бир түрүнөн карап көрөлү. Мисал катары туризм тармагын алалы. Бул тармак, өндүрүштөн, эл чарбасынан жана курулуштан, өзүнүн чыгарган продукциясы менен айырмаланып турат.

И.В.Зорин жана анын авторлошторунун “В отличие от туристических услуг туристский продукт принимает форму товара”¹ аттуу эмгегинде тур продуктулар, рыноктогу керектөөчүлөр, өзүнүн кызыкчылыктарын ушул кызматтар аркылуу канааттандырган керектөөчү адамдарга көрсөтүлгөн туристтик шарттар жана кызматтар болуу менен катар өзүнчө бир формага ээ экендигин баса көрсөтүшөт. Бул продуктулардын дагы бир өзгөчөлүгү катары, алардын туристтерге учурунда эмес алдын - ала накталай акчага же башка формада сатылгандыгы, алгач келүүнү каалаган туристтер үчүн берилген маалыматтардын жеткиликтүү тил менен жазылгандыгы жана коюлган баалардын канааттандыруусу ж.б.

Туристтик товарлардын баасы, убактысы, жайгашкан жери жана көрсөтүлгөн кызматтарынын жогорку деңгээлде уюштурулуусу жана ишке ашуусу, бул башка конкуренттерди жеңүүгө жетүү менен бирге эле, эң башкысы болгон инвестициялык ресурстарды өзүнө тарта алгандыгы болуп эсептелет. Анткени, туристтик кызмат көрсөтүүлөрдүн пайдалуулугу, ыңгайлуу шарттары жана сапаттуу тейлөөлөр менен камсыз болуусу, өзүнүн конкуренттерин жеңүү жөндөмдүүлүгүнө жеткирет жана инвестордун инвестициялык сунуштарынын келип түшүүсүнө кеңири шарттарды түзүп берет. Ал эми туризм тармагындагы инвестицияга болгон керектөөчүлүк, инвестордун жана инвестиция алуучунун келишүүсү менен гана ишке жүзүнө ашырылат. Көрсөтүлүп жаткан кызматтар, түрлөрүнө, сапатына жана ыйгайлуулугуна карата бааланат. Аны менен катар белгиленген көрсөтүлүүчү туристтик кызматтар кандай деңгээлде ишке ашып жаткандыгына башкача айтканда сапатуу аткарылганына карата акчалай наркка ээ болот. Ал эми келген туристтин коопсуздугу, медициналык жардамдарды алуу ж.б. шарттар менен камсыз болуусу КРнын “Туризм жөнүндө” мыйзамында кеңири түрдө каралган².

Туризм тармагында, улам убакыттын өтүшү менен конкуренциянын өсүүсү байкалып, рыноктогу сатылып жана сатылып алынып жаткан товарлардын санына эмес сапатына жана ыйгайлуулугуна каралып жаткандыгы, керектөөчүлөрдүн кызматтарды тандоосунан (наркы, убактысы, көрсөтүлгөн кызматтардын заманбап болуусу ж.б.) эле көрүнүп турат.

Илимий жана теориялык аспектилерге таянсак инвестициянын төмөндөгүдөй түрлөрү бар:

1. Реалдуу инвестициялар
2. Финансылык инвестициялар

3. Интеллектуалдык инвестициялар

Ал эми туризм тармагында: айласыздан берилүүчү, эффективдүүлүктү жогорулатуучу, өндүрүштү кеңейтүүчү жана изилдөө – инновациялык иш-аракеттерге тартылган инвестициялар болуп бөлүнүп кетет. Бул инвестициянын түрлөрүн жалпылап алганда, ишканалардын, фирмалардын жана туристтик тармактардын инвестициялык стратегиясын 2ге бөлүп кароо талапка ылайыктуу.

1. Пассивдүү инвестициялар: аларга ишкананын инвестициялык иш-аракеттеринин натыйжасында келип түшкөн пайдага, эскирген жабдыктарды жаңы моделдеги жабдыктарга алмаштыруу, жумушка жаңы келген кызматкерди окутуу ж.б. кирет.
2. Активдүү инвестициялар: аларга жаңы технологиялардын жардамы менен конкуренттерди жеңүү жөндөмүнүн жана алган пайдасынын деңгээлинин мурдагы жылдын көрсөткүчтөрүнө салыштырмалуу жогорулоосу, суроо – талап бар болгон товарларды чыгарууну уюштуруу, жаңы рынокторду багындыруу жана конкуренцияны жаратып жаткан фирмаларды жеңип чыгуу кирет.

Мындан сырткары, инвестиция бир гана ишкананын кызыкчылыгын гана көздөбөстөн, улуттук байлыктын көбөйүүсүнө жана өлкөнүн бюджетинин толукталышына да таасирин бере алат. Туристтик тармактын өнүгүүсү анын алган пайдасына жараша болот. Анткени алынган пайданын бир бөлүгү туристтик тейлөөлөрдү жакшыртууга жумшалат. Жалпылап айтканда, жумшалган капитал, бир гана максат пайда алып келүүнү гана көздөйт.

Бул процесс инвестициялык проекттерди жазып, аны иштеп чыгуудан башталат. Бул иш аракеттердин көздөгөн максатына жетишүүсү, ишкананын экономикалык саясатынын бир бөлүгүн түзгөн инвестициялык стратегиянын пландалганына карата болот. Инвестициялык саясат, инвестициялардын түзүмүн жана масштабын, артыкчылыктарын аныктап алуу менен аларды туура пайдалануу багыттарын жана пайда алуу булактарын өз ичине камтуусу зарыл.

Инвестициялык долбоорлорду ишке ашыруу үчүн, алгач эмгек коллективин түзүп, керектүү жабдыктар менен камсыз кылуу жана каржы булактарын табуу талап кылынат. Башкы чечүүчү рычаг катары ички жана сырткы каржы булактарын аныктап чыгуу зарыл. Ички каржы булактарын түзгөн каражаттардын жетишпестиги, сырткы каржы булактарын колдонууну талап кылат.

Ички жана сырткы булактар менен иштешүү негизинен бир максатты көздөөсү талапка ылайыктуу. Алсак, долбоорду даярдоо, экономикалык эффективдүүлүккө жетишүүнүн болжолдуу эсеби, инвестициялык чыгашалардын аныкталуусу, мөөнөтү жана орду көрсөтүлүүсү керек.

Учурда, инновациялык долбоорлор менен иштешүүдө натыйжалуулуктун төмөндүгү байкалууда. Мунун себеби эмнеде?. Негизги себептеринин бири катары, технологияларды коммерциялоонун ишкердүү принциптерин, интеллектуалдык менчикти укуктук жактан коргоонун жана пайдалануунун теориясы менен практикасын кесиптик деңгээлде өздөштүргөн, инновация жана жогорку технологиялуу долбоорлорду башкарууга жөндөмдүү болгон, өз жумушун мыкты билген кесипкөй менеджерлердин жоктугу болуп саналат. Өлкөбүздө мындай адистерди окутуп, даярдоочу институттардын зарыл экендиги бүгүнкү күндүн көйгөйлүү суроолорунун бири экендиги талашсыз.

Инновациялык долбоор – бул инновацияларды жаратуудан баштап, жүзөгө ашырууга (илимий изилдөөдөн баштап алган жыйынтыкты практикада колдонгонго чейин) чейинки ишти камтыган процесс¹.

Бул иштин жыйынтыгы катары, инвестордун белгилүү бир ишмердүүлүктүн түрүнө капиталды салуу чечимине келүүсүнүн жана макулдугунун 2 тараптуу

¹А. Герасименко. Финансовый менеджмент. — М.: Альпина Паблишер, 2013. — 532 с.

юридикалык документ катары бекитилип жана катталышы керек. Дагы бир айта кетүүчү нерсе, иштин жүрүшүндө, бардык этаптардын ишке ашуусунда чыгашалардын минимизацияланышына тараптардын кызыктар экендиги башкы максат катары коюлат. Ар бир аткарылган иштин артында анын жыйынтыгы жана эффективдүүлүгү тууралуу сөз болот. Инвестициялык иш-аракеттердин экономикалык эффективдүүлүгүнө жетишүү, ар бир иштин көйгөйүнүн чечилүүсүнүн ядросу деп эсептелинет. Бул экономикалык натыйжалуулукка жетүүдөгү коюлган максаттын өз нугунда ишке ашуусу жана коомдун жашоосунун деңгээлинин жакшы жакка өзгөрүүсүнүн далили катары бааланат.

Экономикалык эффективдүүлүк менен катар эле социалдык эффективдүүлүктү унутта калтырууга болбойт. Анткени, жумшалган эмгек, материалдык жана финансылык чыгымдардын артында, өндүрүштүк процесстин көлөмүнүн жогорулоосу, сапатуу кызматтар жана пайда, экономикалык эффективдүүлүктү берсе, ал эми социалдык эффективдүүлүк, элдин байлыгынын көбөйүүсүнө, билимдин жогору жана сапаттуу болуусун шарттайт.

Туризм тармагына инвестиция тартууга жана экономикалык эффективдүүлүгүнө таасир берүүчү ар түрдүү факторлор бар. Алар төмөндөгүлөр:

1. Учурдагы дүйнөлүк чарбага мүнөздөмө берүү боюнча, «глобализация» жана «интеграция» тенденциялары көптөгөн өлкөлөрдүн, жалпы эле адамдардын коомдук жана жеке көз-караштарынын жаралышына таасир берүүсү, массалык маалымат каражаттары аркылуу таралууда;
2. Глобализация алкагында, туризм эң биринчиден адамдардын турмуш жолу менен байланышкан иш-аракеттер аркылуу ишке ашат. Алсак, туристтер барган өлкөдө дем алуу, дарылануу, таанып-билүү иш-аракеттеринин өнүгүүсү, спорт ж.б. комплекстүү пайдалана алат;
3. Туристтик иш-аракеттердин глобализация шартында өтө тез өнүгүп бара жатышы, адамдардын массалык түрдө туристтик кызматтардын негизинде ар түрдүү өлкөлөрдө болуусу, өлкөлөрдүн ортосундагы туризм тармагынын жана анын шарттарын кеңейишине өбөлгө түзүүдө;
4. Жогорудагы айтылган экономикалык эффективдүүлүктү жаратуучу факторлордун өсүп - өнүгүүсү үчүн биринчи кезекте инвестиция булагын табуу керектиги унутта калтырбоо зарыл. Анткени, каржы булактары бардык иш-аракеттердин иш жүзүнө ашуусуна негиз болуп берет;
5. Туристтин кайсы өлкөгө барып эс алууну тандоосуна, туристтик фирмалардын берген маалыматтары анчалык маанилүү боло бербейт. Маанилүү маалымат катары, өлкөнүн экономикасынын өнүгүүсү, алган пайдасынын деңгээли, тили, дини, салт-санаасы, элинин маданияты, жаратылышы, климаты, заманбап туристтик тейлөөлөрдү колдонуусу ж.б. болуп эсептелет;
6. Кыргызстан эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин, рыноктук мамилелер түзүлүп туризм тармагынын өнүгүп кетүүсүнө уникалдуу шарттар түзүлгөн. Ошондой эле бул тармак бир гана кирешелүү гана болбостон, инвесторлорду өзүнө тартуучу бирден-бир тармак катары каралган. Туризм тармагын туура саясатташтыруу менен биз өлкөбүздө, инвестициялык иш-аракеттердин экономикалык эффективдүүлүгүнөн пайдалана алабыз;
7. Туризмдин экономикалык эффективдүүлүгүнүн өнүгүүсүнө, ички жана дүйнөлүк экономикалык кризис терс таасирин тийгизип келүүдө. 2008-жылдан тартып бүгүнкү күнгө чейинки келип түшүп жаткан инвестициялардын көрсөткүчтөрүн эске алсак, анда АКШ мамлекеттеринен жана башка мамлекеттерден келген инвестициялар кескин түрдө кыскарып кеткен;
8. Ал эми мамлекеттин ички кризисинин туризмге болгон терс таасирин 2 учурга бөлүп карасак болот:

1. 1991-1996-жж. Бул жылдар аралыгында, туристтик базалардын өз ишмердүүлүгүн токтотуу менен алардын толук түрдө менчиктештирилип кетиши. Менчик ээлери туристтик базаларды кайрадан иштетүү максатын көздөгөнү менен иш-аракеттердин жүрүшү көңүл жылытарлык деңгээлде болгон эмес. Анткени мейманканалар, эс алуу үйлөрү жана кемпинг түрүндөгү туристтик базалар, бул тармакты өнүктүрүп, мамлекеттин кирешелүү тармагына айлантууну каалабаган тараптарга өтүп калган. 1996-жылы туризм тармагы, толугу менен ишин токтоткон тармактардын бирине айланып калган.

2. 1997-2011-жж. Бул мезгил кризистин экинчи этабы. Бул биринчи кризистик этаптан өзүнүн, туристтик сфераларда рыноктук мамилелердин жанданышы менен туристтик иш – аракеттердин өсүү темпинин жогорулашы менен айырмаланат. Бирок бул мезгилдер ичинде туризмдин дүркүрөп өсүп кетүүсүнө чоң тоскоолдуктарды жараткан, тышкы факторлордун бири болгон, дүйнөлүк финансылык кризис жана республикадагы ички экономикалык кризистин күчөшүнө алып келсе, аны менен катар туристтик кызматтарга болгон баанын кескин кымбатташы, ички туризмдин көрсөткүчтөрүнүн төмөндөшү, ошол учурдун абалынан кабар берип турат.

Бирок, салыштырмалуу 2005-жылдын март айларына чейинки туризм сферасынын өнүгүүсү өлкө үчүн канааттандырарлык деңгээлде болгон. “Тюльпан” аттуу революциянын башталышы, саясий бийликти гана алмаштырып калбастан, аталган тармактын өнүгүүсүнө өтө терең экономикалык кризисти жаратты жана терс таасирин тийгизди. Мындай көрүнүштү төмөндөгүлөрдөн байкаса болот:

1. Башка өлкөлөрдөн келген туристтердин агымынын санынын кескин азайышы;
2. Туристтик объектилердин менчиктештирилип кетүүсү, б.а. басып алынышы;
3. Туризм сферасындагы инвестициялык иш-аракеттердин токтоп калуусу.

Ушул эле жагдайлардын 2010-жылдагы болуп өткөн элдик революция учурунда кайталануусу, туризм тармагынын өсүп-өнүгүүсүн аябай эле начарлаткан. Мындай саясий кырдаалдардын келип чыгуусу, күтүүсүздөн болгондуктан, инвестициялык процесстин спецификасына ылайыктуу, инвесторлор келишимдеги мөөнөттөн мурда, инвестициялык ресурстарын кайтарып алуу аракеттерин жасап, тиешелүү байлыктарын токтоосуз кайтарып алышкан.

Жогоруда айтылып өткөн, ар түрдүү ситуацияны камтыган элдик революциялар жана саясий кырдалдар туризмдин өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизип, тоскоолдуктар жаратып келгенине карабастан, чет өлкөлөрдөн күнөстүү мекенибиздин таза абасын, кооз жаратылышын, кең пейил тургундарыбыздын салт– санаасын, маданиятын ж.б. көрүүнү самап келген туристтердин келип жатканы кубандырбай койбойт.

Ноокат районундагы өзүнүн сырын кылымдар бою ачпай келген, ыйык жерде жайгашкан Апшыр –Ата суусу, өзүнүн табиятынын түркүн – түстүү жана сыйкырдуу сулуулугу менен көз жоосун алган Кара-Кой жайлоосунун жаратылышы жана шаркырап аккан муздак дарыясы туристтердин кызыгуусун арттырса, Сулайман Тоосу Ош шаарынын так ортосунда жайгашып, өзүнүн уникалдуу үңкүрлөрү жана тоо койнунан орун алган музейинин тарыхый экспонаттарга бай болуп байыркы доорлорду өзүнө камтып тургандыгы, жөнөкөй туристтерди гана эмес улуу тарыхчыларды жана илимий изилдөөчүлөрдү өзүнө тартып турат.

Ошондой эле, адамдардын ден соолугу үчүн өтө пайдалуу болгон. Кара –Шоро жайлоосунун бийик тоолору, арча жыттанган мээлүүн абасы, анын көркүнө көрк кошкон Кара-Шоро дарыясынын шаркырап таштан-ташка урунуп акканы, суунун дарылык касиети, химиялык элементтерге бай экендиги ж.б. айтса берсе сөз жетпеген өлкөбүздүн кооз табияты, туристтердин агымы жылдан жылга көбөйтүп келүүдө.

Сөзүбүздүн соңунда, айтылып өткөн маалыматтар, туризм тармагынын өлкөбүздүн эгемендүүлүктү колуна алгандан тартып, бүгүнкү күндөгү абалын өзүнө камтып, урунтуктуу учурлар жөнүндө учкай кеп кылганыбыз тууралуу маалымат берип турат.

Бүгүнкү күндө инвестицияны туризм тармагына тартуунун негизги жолдору катары төмөндөгүлөрдү эсептейбиз:

1. Туризмдин өнүгүүсүнө түрткү берүүчү негизги экономикалык категория катары инвестициялык иш – аракеттер эсептелет. Анткени, инвестиция экономикалык ишмердүүлүктүн түрү катары эсептелип, ар түрдүү тармактарда жана территорияларда өз сферасын түзүү менен бирге, экономикалык пайда табууну көздөп, жеке ишкердин жана юридикалык жактардын активдери жогорулатууну көздөйт;
2. Туризм продуктулары, өзүнүн накталай акчаларга же башка формада сатыкка чыгарылуусу, туристтерди тейлөөнүн заманбап уюштурулгандыгынан, сапаттуу, пайдалуу, ыйгайлуу шарттарды сунуштоо менен коопсуздук чараларынын камсыз болгондугунан жана элдик маданиятты өзүнө сиңирген, даамдуу жана ден - соолукка пайдалуу ашкананын сунушталып турганынан кабар берип турат.
3. Туризм тармагында бизнес ачууну каалаган ишкердин алдында, алгач инновациялык долбоорлор менен иштөөнү үйрөнүү, аны ишке ашыруудагы ички жана сырткы каржы булактарын тартуу жолдорун билүү, инвестор менен келишим түзүүгө жетишүү менен инвестициялык иш-аракеттердин эффективдүүлүгүнө жетишүү, алган пайдасы аркылуу мамлекеттик милдеттенмелерди мыйзам чегинде төлөө жана өлкөбүздүн жарандарын иш орду менен камсыз кылуу милдети турат.
4. Интеллектуалдык менчикти укуктук жактан коргоонун жана пайдалануунун теориясы менен практикасын кесиптик деңгээлде өздөштүргөн, инновация жана жогорку технологиялуу долбоорлорду башкарууга жөндөмдүү болгон, кесипкөй менеджерлерди окутуп даярдоочу эл аралык деңгээлдеги институттар менен кызматташуу, инвестициялык ишмердүүлүктүн туризмдеги эффективдүүлүгүн жогорулатуунун жолдорун жана факторлорун колдонуп, туризм сферасынын прогрессивдүү багытын так жана туура аныктоо менен, туристтик ресурстарды үнөмдүү жана туура пайдалануу, сапаттуу тейлөө кызматтарын колдонуу менен өлкөбүзгө келген ар бир туристтин, кайрадан кайтып келүүсүнө чоң мүмкүндүктөр жаратып жана ишеним түзүп берүү, ар бир кыргыз жаранынын милдети экендигин ар бирибиздин билгенибиз ашыкча болбос эле.

Адабияттар:

1. И.В.Зорин,Т.П. Каверина, В.А. Квартальнов “Туризм как вид деятельности” М. “Финансы и статистика”.2005.
2. “О туризме” Закон КР 25.03.1999. -№34.
3. “КР инвестиция жөнүндө” Закону, Бишкек, 27-март 2003.-№66
4. А. Герасименко. Финансовый менеджмент. — М.: Альпина Паблишер, 2013. —С. 532.

УДК: 802/809.20

*Тургунбаева К., улук окутуучу
Ош технологиялык университети*

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ОСНОВНЫХ ЕДИНИЦ СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ МОДЕЛИ

SEMANTIC PECULIARITIES OF THE MAIN UNITS OF WORD-FORMATION MODELS

Аннотация: Данная статья рассматривает проблему структурно-семантических деривационных моделей – производящих основ и аффиксов. Анализируются общекатегориальное

значение лексического разряда, класса и индивидуальные лексические значения производных основ, уточняющие и конкретизирующие значения в словообразовательных рядах.

Abstract: *This article considers the problems of structure-semantic derivative models – derivative basis and affixes. The general category of lexico-grammatical meaning of lexical classes and individual lexical meaning, that characterize and clarify the meaning of derivatives in wordformation way of the given lexical classes are analyzed.*

Ключевые слова: *семантика, деривация, аффиксы, суффиксы, морфема, коннотативные и денотативные, компоненты, взаимодействие, определение, переходность, аспект.*

Key words: *semantics, derivative, affixes, suffixes, morpheme, connotative and denotative components, interaction, definition, transposition, aspect;*

Проблемам значения лексических единиц посвящены многочисленные работы, однако объектом исследований чаще всего являлись слова простой структуры, семантика же производных слов разных классов остается до сих пор наименее разработанной. В то же время типовая семантика слов непростой структуры имеет свою специфику и представляется менее скрытой и ненаблюдаемой, так как предопределяется рядом закономерностей структурно-семантических деривационных моделей. Естественно, что исследование семантических характеристик производных делает необходимым изучение природы, структуры и семантики основных единиц деривационных моделей – производящих основ и аффиксов.

Особую остроту приобретает вопрос о специфике единиц словообразовательной системы в отличие от единиц морфологического уровня, в связи с тем что обе подсистемы, с одной стороны, оперируют одним и тем же классом языковых единиц – классом морфем, а с другой – эти единицы характеризуются своими качественно различными особенностями. Однако если единицы морфологической системы описаны достаточно полно, то единицам словообразовательной системы уделено гораздо меньше внимания. Имеющиеся работы направлены главным образом на выделение таких единиц, а вопросы их специфики, особенностей их семантики и функционирования остаются недостаточно изученными.

В современном английском языке наиболее подробное описание получила за последние годы деривационная модель, и можно считать, что структурные особенности моделей разных способов словообразования в разных частях речи, по-видимому, полностью описаны. Семантический же аспект деривационных моделей и, следовательно, семантические особенности производных, построенных по ним, описаны далеко не полно. Имеющиеся исследования ограничиваются, как правило, изучением денотативного значения. При этом затрагиваются лишь отдельные модели или частные их группировки в пределах одной части речи, а это не дает структурно-семантического описания системы в целом. Также почти не затронуты вопросы взаимодействия разных классов производных как различной, так и сходной семантики и взаимодействия словообразовательных средств со средствами других уровней (лексического и синтаксического) для передачи сходного содержания. Коннотативный аспект семантики дериватов, их особая эмоционально-экспрессивная и стилистическая функция почти не исследованы в современном английском языке [1].

Представляется, однако, несомненным, что вскрыть семантические (денотативные и коннотативные) особенности производных слов разных классов можно только в результате тщательного изучения структурно-семантических характеристик их компонентов, закономерностей их семантической комбинаторики, границ их семантической совместимости и условий ее нарушения. Только такое изучение может дать ответ о коннотативном характере деривационных моделей, о регулярных причинах, приводящих к коннотативной маркированности некоторых дериватов в рамках нейтральных, как, например, в сложных существительных:

jaw-cracker, home-breaker, house-husband и т.д. по сравнению с нейтральными *nut-cracker, ice-breaker, house-wife*, или той же модели в суффиксальных именах деятеля *helper-outer, dresser-upper, cutter-off* (сравните, например, *helper, cutter*, и т.д.) или именах абстрактного качества *hardness, nothingness, muchness* (сравните *hardness, softness* и т.д.).

В настоящей статье мы остановимся на некоторых особенностях структуры и семантики основных единиц словообразовательной модели - производящих основ и деривационных аффиксов в современном английском языке.

Как уже неоднократно указывалось, деривационная система и единицы этой системы отличаются от морфологической системы и ее единиц главным образом своей функциональной направленностью, способом организации и типом своего значения и, таким образом, лежат в иной плоскости, относятся к другому, надморфемному ярусу языковой структуры. Различия их функциональных свойств находят свое выражение, как в структуре, так и в семантике этих единиц.

Рассмотрим, каковы же основные структурные и семантические характеристики этих единиц.

Деривационная основа (база) в отличие от морфологической основы по своим функциональным характеристикам выступает как показатель *междусловных* связей и не является носителем категориального значения части речи деривата, в то время как морфологическая основа данного слова закрепляет *внутрисловные* отношения морфем, несет категориальное значение части речи и «главной ее функцией, по-видимому, следует считать функцию выражения тождества слова» [2]. Категориальное значение части речи производящей основы лишь определяет возможности и границы ее сочетаемости, определяет диапазон вторых компонентов, но не предопределяет части речи производного. Так, глагольный характер производящих основ *push, print* и т.д. еще не предопределяет категориальной принадлежности производных, и акт словообразования может привести к созданию как адъективной, так и именной или глагольной морфологической основы соответствующих дериватов.

Например: *printable, printer, push-button, pusher, reprint, outpush* и т. д.

Морфологический анализ обнаруживает лишь частичное сходство материального состава производящих и морфологических основ и позволяет выделить три структурных типа производящих основ:

1. Производящая основа материально может совпадать или включать в свой состав морфологическую основу мотивирующего слова и, таким образом, отражать его морфемную простоту или сложность. Однако для сущности словообразовательного акта наиболее существенным оказывается лексико-грамматический характер производящей основы, а ее морфемная и деривационная сложность оказывает влияние на коннотативную характеристику производного.

2. Производящая основа может совпадать с формой самостоятельно функционирующего слова. В современном английском языке регулярно в качестве таких производящих основ выступают причастные формы, которые в процессе образования нового производного подвергаются под воздействием второго компонента модели преобразованию и морфологической изоляции, как, например, в таких производных прилагательных, как *ill-fed, man-made, un-named (worries), unsmiling (eyes)*.

3. В качестве производящей основы могут выступать словосочетания разной степени устойчивости, которые также подвергаются в составе производного морфологической изоляции; компоненты таких словосочетаний теряют самостоятельность и свободу форм и выступают в своей назывной форме: *commonmarketeers, free-lifer, two-edged* и т.д. (Сравните: *common market, free life, two edges*) [3].

Деривационный аффикс является связанной служебной морфемой и, материально совпадая с единицей морфологической системы – аффиксальной морфемой, не исчерпывается ее морфемными характеристиками, а существенно отличается от нее по

своим дистрибутивным и семантико-функциональным свойствам. Основная функциональная нагрузка деривационного аффикса заключается в преобразовании, в перестройке уже имеющейся в языке основы другой лексической единицы. Строевая же аффиксальная морфема, действующая в сфере внутрисловных отношений, выполняет функцию создания морфологической основы из морфемных соединений, подготавливая ее к участию в соответствующем парадигматическом и деривационном ряду. Например: морфема *-id* в составе слов *stupid, humid* и т.д.; морфема *-ish* в *publish, distinguish* и т.д.

Функциональная специфика деривационного аффикса проявляется не только в его структурных и дистрибутивных свойствах, но и в особом типе его семантики и, следовательно, в специфике семантики слов, образованных по моделям, в которые входит такой аффикс. Семантика аффиксальной морфемы представляет собой сложное переплетение не только отдельных значений, но и разных типов значения, удельный вес которых может быть различным, что и отражается на статусе аффикса в системе языка и его месте в системе словообразования [4].

В смысловой структуре аффикса можно выделить по крайней мере три взаимодействующих типа значений: а) общекатегориальное лексико-грамматическое значение части речи; б) общекатегориальное значение лексического разряда, класса; в) индивидуальное лексическое значение, присущее только данному аффиксу.

Транспонирующая и классифицирующая функции аффикса связаны не с наличием/отсутствием у него этого значения, а с его дистрибутивными свойствами, с характером проявления этого типа значения. Транспонирующие аффиксы ведут к созданию единиц другого класса; классифицирующие аффиксы, хотя и не ведут к такой полной категориальной перестройке основы, обычно связаны с более частными категориями внутри данного класса.

Сравните, например: *sister* (категория исчисляемости, одушевленности) → *sisterhood* (категория неисчисляемости, неодушевленности); *live* (категория непереходности) → *outlive* (категория переходности) и т.д.

Такие суффиксы, как *-ish, like, -ly*, относят дериваты не только к классу имен прилагательных, но и к лексическому разряду слов, обозначающих «сходство»; суффиксы *-er, -ist* [5] относят дериваты к разряду имен «деятеля» и т.д.п. Значения этого типа особенно тесно связаны с семантическими характеристиками производящих основ, которые уточняют и конкретизируют значение производных в словообразовательных рядах данного лексического класса. Это взаимодействие проявляется как в семантической избирательности значений производящей основы и аффикса, так и в том, что семантика аффикса как бы «отражается», «прочитывается» в семантике производящей основы и выявляет потенциально заложенные в ней семантические компоненты, которые свободно не реализуются в значении мотивирующего слова и не фиксируются в его словарной дефиниции. Так, семантический компонент «количество» не отражен в словарных дефинициях таких слов, как *fork, eye, arm*, но легко «прочитывается» в производных *forkful, eyeful, armful*, где накладывается на основе производящей основы, и заставляет по-новому, «количественно» это значение осмыслить. Аналогично в производных *twinness, shut-awayness, five-o-clockness* взаимодействие значение абстрактного качества, присущего суффиксу, заставляет качественно осмыслить значение именной производящей основы. Индивидуальное значение аффикса непосредственно связано с коннотативным аспектом значения дериватов и особенно ярко проявляется в параллельных образованиях, в которых тождество производящей основы как бы подчеркивает индивидуальный характер семантики аффикса.

Сравните, например: *manly*→*mannish*→*manlike*;
spidery→*spiderish*→*spiderlike*;
amoral→*immoral*→*unmoral*;

unbeliever→*nonbeliever*;

Вышесказанное позволяет уточнить понимание отношений производности и сделать вывод, что такие отношения устанавливаются не между словами в целом, а между отдельными значениями слов:

1. Основная функциональная нагрузка деривационного аффикса заключается в преобразовании, в перестройке уже имеющейся в языке основы и тем самым образовании новой основы другой лексической единицы;

2. Выделяем три основных взаимодействующих типа значений:

а) лексико-грамматическое значение части речи маркирует все слова, в которые входит данный аффикс в качестве второго компонента деривационной структуры слова. Н: *sister* (категория исчисляемости, одушевленности); *sisterhood* (категория неисчисляемости); *live* (категория непереходности); *outlive* (категория переходности);

б) общекатегориальное значение разряда предопределяет лексико-семантические группы слов присуще целой группе аффиксов: *-er, -ist* (имя сущ.); *-ly* (наречие) и т.п.

в) индивидуальное лексическое значение слов отличает данный аффикс от всех других аффиксов того же лексического разряда. В приведённых выше суффиксах *-ish, -like, -ly* каждый передает только ему присущий характер 'сходства' и особенности коннотативного компонента.

Совершенно очевидно, что затронутые вопросы далеко не исчерпывают всего круга проблем, связанных с изучением семантических особенностей производных слов. Мы сделали лишь попытку выделить и уточнить понимание семантики производящих основ и аффиксов, так как без тщательного изучения их взаимодействия нельзя вскрыть особенности денотативного и коннотативного аспектов семантики разных классов дериватов.

Литература:

1. Adams V. An introduction to modern English word-formation [Текст] / V. Adams. – London., 1983. – С.215.
2. Кубрякова Е.С. Основы морфологического анализа [Текст] / Е.С. Кубрякова. – М.: 1984.
3. Кубрякова Е.С. Словообразование. – Типы языковых значений [Текст] / Е.Кубрякова. – М.: 1991. –С.180.
4. Гинзбург Р.С. Несколько замечаний о фразеологическом и словообразовательном значений. [Текст]: / Р.С. Гинзбург. О – М. 1975.
5. Latham-Koenig. English File, Elementary S's Book [Текст] учебная книга / К. Latham. – Oxford University Press. 2016. – 14.

УДК:378.14:881.111.1

*Тыныбекова Ч.А., ст.преподаватель,
Мамарасулова А., преподаватель,
E-mail: ctynybekova@inbox.ru
Ош мамлекеттик университети*

АНГЛИС ТИЛИ САБАГЫНДА СТУДЕНТТЕРДИН ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТЕРИН УЮШТУРУУ

ORGANIZATION OF THE INDIVIDUAL STUDENTS' WORK AT THE ENGLISH LESSON

Аннотация: Бул макалада студенттердин өз алдынча иштөөсүнүн эффективдүүлүгүн жогорулатуу жана активдештирүү тууралуу баяндалат.

Аннотация: В статье рассматриваются пути активизации и повышение эффективности самостоятельной работы студентов на уроке английского языка.

Abstract: This article is about the ways of activization and increasing effectivity of students' individual work at the English lesson.

Ачкыч сөздөр: окуу процесси, студенттердин өз алдынча иштери, активдештируу, эффективдүүлүгү, уюштуруу формасы.

Ключевые слова: образовательный процесс, самостоятельная работа студентов, активизация, эффективность, формы организации.

Key words: educational process, students' individual work, activization, effectivity, forms of organization.

Англис тили боюнча студенттердин өз алдынча иштөөсү билим берүү багытында да, тарбиялык иште да, пикир алышуу мүмкүнчүлүгүн өнүктүрүүдө да өзгөчө мааниге ээ. Окутуунун бул түрү англис тилин тереңдетип үйрөтүүнү гана кучагына албастан, студенттердин маданий кругозорун кеңейтип, чыгармачылык активдүүлүгүн күчөтөт. Ошондой эле эстетикалык татымын күчөтүп, башка элдердин маданиятын таанып билүү аркылуу тил мотивдери өөрчүйт.

Өз алдынча иштөө сабагын уюштурууда жана өтүүдө ар бир студенттин психологиялык өзгөчөлүктөрүнө, өздөштүрүү мүмкүнчүлүгүнө жана алар кызыккан темага тыкыр байкоо жүргүзүп, мамиле кылуу талабы коюлат.

Студенттерди өз алдынча иштөөсү үчүн алган тема, биринчиден, тилдик материалдын көлөмүнө, экинчи тараптан, мектептен өздөштүрүп келген англис тили боюнча даярдыгына, келечектеги адистик кесиби менен байланыштырып кетүү жөндөмүнө карата тандалышы керек. Бул күнгө чейин жүргүзүлгөн окуу процессинде өздөштүргөн студенттердин билимин, шык жөндөмүн максималдуу түрдө пайдалана алгандай кылып, студенттерге түшүнүк бериле элек лексикалык бирдиктерди, грамматикалык өзгөчөлүккө ээ болгон жаңы материалдарды минималдык чекте аралаштырган оң.

Илимдин, техниканын, өндүрүштүн жана эл аралык мамилелердин өркүндөшү аркылуу коомдун өнүгүшү бир топ бийик деңгээлге көтөрүлгөндүгү айтпасак да жалпыга маалым. Өнүгүүнүн кайсыл чөйрөдөгү ишмердүүлүгүн алып карабайлы, баардык тармакта тилдин таасири баарына бирдей даражада тиешелүү экендиги айныксыз чындык. Тынымсыз өнүгүү жолуна түшкөн адамдардын сабаттуулугу күчөп, чет тилдеринин, айрыкча, англис тилинин мааниси күн санап күч алып бара жаткандыгы тууралуу түшүнүшөт. Тагыраак айтканда, аларга англис тилине болгон муктаждык бүгүнкү күндө болбосо да, келечекте өздөштүрүлүшү эне тилиндей эле зарыл тил экендигин жакшы билишет. Мына ушунун өзү эле көпчүлүк англис тилин үйрөнүүгө аракет кыла баштагандыгынан кабар берет. Тагыраак айтканда, бүгүнкү күндө эне тилин тереңдетип өздөштүрүүгө көпчүлүк тарабынан кандай аракет кылып жаткан болсо, англис тилин үйрөнүүгө болгон далалат андан кем эмес деп айтууга болот. Демек, англис тилин окуп үйрөнүү бүгүнкү коомдун талабы деп айтсак аша чапкандык болбойт. Ошондуктан, студенттерди бул предметти окуп үйрөнүүгө кызыктыруу – окутуучунун башкы милдети болуп саналат.

Студенттер жолуккан сайын “Бизде англис тили сабагын көбөйтүүгө болобу?” – деген суроо менен үзгүлтүксүз кайрыла турган абалга жеткирип, алардын бул сабакка болгон кызыгуусун арттырууга мүмкүнчүлүк барбы деген мыйзамдуу суроо туулат. Эгерде, студенттердин бул предметти окуп үйрөнүү боюнча кызыкчылыгы ошончолук бийик деңгээлге жетип, сабак өтүлгөн учурду ар бир студент майрамдык маанайда өткөрө алса, окутуучунун кесиптик ишмердигинде зор ийгиликке жетишкен болот деп айтсак жаңылышкан болбойбуз. Мугалим дал ушундай бийиктикке жетишкен күндө гана студенттер ага ишеним менен кайрылып, өз ой жорумун ачык айта алат. Предметти өздөштүрүүгө берилген тапшырмаларды өз учурунда так аткаруу милдети экендигин

түшүнөт. Мындай учурларды ОшМУнун БИМ факультетинде англис тили боюнча сабак берген окутуучулардын студенттер менен болгон мамилесинен көп учурда жолуктурууга болот. Студенттер менен окутуучунун ортосундагы ушул сыяктуу жагымдуу мамилелердин жыйынтыгы студенттердин жекече өз адынча иштөөсүндө да, жамааттык өз алдынча иштөө формасында да чыгармачылык изденүүсүнө жагымдуу жагдай жаралып, ар бир студент жандуу иштегенге киришет. Өз алдынча иштөө сабагы ар бир студентти иштөөгө милдеттендирген, ошондой эле сабакка катышкан ар бир тарапты зор ынтызарлык менен баш оту менен киришүүгө негиз болуп берет.

Студенттердин өз алдынча иштөөсүндө окутуучу төмөнкүдөй ийгиликтерге жетишет:

1. студенттердин англис тилин өздөштүрүүдөгү практикалык жөндөмүн, билим тереңдетет жана кеңейтет;
2. предмет боюнча логикалык ой жүгүртүүсүн өнүктүрөт;
3. студенттердин талантын жана жөндөмүн аныктап, алардын мүмкүнчүлүктөрүн андан нары өнүктүрөт;
4. англис тилине болгон кызыкчылыгын арттырат;
5. берилген тапшырмага тартуу жолу менен жамаатта биргелешип иштөөгө үйрөтөт.

Англис тили боюнча өз алдынча иштөө сабагы жалпы билим берүү багытында болсун, таалим-тарбиялык жана аң-сезимди өстүрүү багытында болсун өзгөчө мааниге ээ. Сабактын бул түрү студенттердин англис тили боюнча билимин эле тереңдетпестен, алардын башка элдердин маданиятын таанып билүүдөгү кругозорун кеңейтип, чыгармачылык активдүүлүгүн, эстетикалык табитин күчөтөт. Ошондой эле тил үйрөнүү мотивин өстүрөт. Студенттердин өз алдынча иштөөсү үчүн кызыктуу ыкмалар менен уюштурулган иш чаралар окуу материалдарын өздөштүрүүгө жана англис тили боюнча кошумча материалдар тууралуу түшүнүк алууга жетиштирет.

Өз алдынча иштөө иш чарасын уюштурууда жана өткөрүү учурунда окутуучу тарабынан студенттердин ал материалдарды окуп үйрөнүүгө болгон кызыкчылыгына, алардын кесиптик жана психологиялык өзгөчөлүктөрүнө тыкыр байкоо жүргүзүп туруу талап кылынат.

Студенттердин өз алдынча иштөөсү англис тили каанасында уюштурулуп, керектүү материалдар толугу менен пайдаланылган болсо, сабактын жүрүшү кызыктуу өтүп, тилдин өздөштүрүлүшү эффективдүү натыйжага жетет деп ишенимдүү айтууга болот.

Англис тилин окутуу үчүн даярдалган каана билим берүү жана тарбиялык багытта заманбап шартта жасалгаланышы шарт. Каананын талапка жараша жабдылышына өз алдынча иштөө учурундагы студенттердин ишмердиги да, окутуучунун ишмердиги белгилүү деңгээлде көз каранды. Тагыраак айтканда, сабактын талабына жараша кабинеттин жабдылышы англис тили боюнча студенттердин ой жүгүртүүсүн жана өздөштүрүү ыкмаларын өнүктүрүп, тарбиялык багытта да таасир берип, кругозорун кеңейтет. Мындай кабинетте иш алып барууда окутуучунун билим берүү мүмкүнчүлүгү кеңейип, өз ишине канааттанууга жол ачат.

Англис тили кабинети бир нече тилдердин бөтөнчөлүктөрүн чагылдырган жагдайда жасалгаланган болсо, анын артыкчылыгы бир кыйла даана байкалып турат. Башкача айтканда, өз алдынча иштөө иш чарасын өткөрүүдө өз алдынча иштөөнүн коммуникативдин багыты да жүзөгө ашырылып, тил үйрөтүүдөгү техникалык каражаттар кеңири колдонулуп, лингафондук жана көргөзмө куралдарын кеңири колдонууга шарт түзүлөт. Бирок окутуучулар баардык учурда эле англис тили кабинетин талапка жараша жабдуу мүмкүнчүлүгүнө ээ боло беришпейт. Ошондой эле окуу процессин, студенттердин өз алдынча иштөөсүн ар кандай ыкма менен уюштурушат. Жыйынтыгында, программанын аткарылышы да бирдей даражага ээ болбой калат. Ошондон улам, биздин изилдөөбүздүн багыты-заман талабына жараша студенттерге англис тилин үйрөтүүдө

кабинет кандай жабдылышы керек, ал студенттердин өз алдынча иштөө иш чарасында кандай колдонулушу керек деген маселенин тегерегинде жүрмөкчү.

Англис тили боюнча өз алдынча иштөөнүн максаты жана психологиялык-педагогикалык аспектилери.

Заманбап түзүлгөн жогорку окуу жайларында англис тили аркылуу агартуу жана таалим-тарбия берүү ишмердигин жүргүзүү – окуу процессиндеги окуу-тарбиялык иштен ажыратылбаган бир бөлүгү болуп саналат. Англис тили боюнча студенттердин өз алдынча иштөөсүн – милдеттүү окуу программасынын чегинде жүргүзүлгөн башка элдин ой жүгүртүүсү боюнча агартуучулук-тарбиялык иш чараны жүргүзгөн ыкма катары белгилөөгө болот.

Өз алдынча иштөө сабагы төмөнкүдөй тапшырмаларды жемиштүү жүзөгө ашырат: англис тили сабагында өтүлгөн материалдарды студенттердин натыйжалуу өздөштүрүшүнө негиз болот; алардын дүйнө таанымын кеңейтет; чыгармачылык жөндөмүн, өз алдынчалуулугун, эстетикалык табитин өркүндөтөт; өзү жашаган аймакта жана өлкөдө жашаган элге, үйрөнүп жаткан тилди пайдаланган калкка урмат-сый менен мамиле кылып, өзүнүн өлкөсүн сүйө билүүгө тарбиялайт. Белгиленген маселелердин ийгиликтүү жүзөгө ашырылышындагы негизги фактор катары англис тилин окуп үйрөнүүнүн баардык баскычындагы психологиялык-педагогикалык өзгөчөлүктөрдүн эске алынышы болуп эсептелет. Айрыкча, орто мектепти жаңы бүтүп келген биринчи курстун студенттеринин англис тили боюнча ээ болуп келген билим деңгээли англис тили боюнча өз алдынча ишти тандоодо анын мазмунун жана формасын аныктоого мүмкүнчүлүк берет.

Орто деңгээлдеги баштоочу топтогу студенттерде берилген материалдарга белгиленген мисалдын тегерегинде, кызыктуу жаңы материалдарды өздөштүрүүгө багытталган социалдык активдүүлүгү күчөп, алардын интеллектуалдык багыты, эс тутуму күчөтүлгөн мүнөзгө ээ болуп, англис тилиндеги кеби өнүгүү жолуна түшөт. Баштоочу топтун студенттери өз алдынча иштөөгө олуттуу мамиле менен киришип, улуу муун тарабынан ал ишине чектөө коюлушун жактыра беришпейт.

Жогорку деңгээлдеги улантуучу топтогу студенттер инсандык таанып билүүсүн ар тараптан өнүктүрүп, өздөштүргөн билимин тереңдетүүнүн аракетинде болушат. Улантуучу топко кошулган I курстун студенттеринин арасында илимий көз карашы калыптанып, социалдык активдүүлүгү күчөйт. Англис тилинде өз ара пикир алышууга, ар тараптан инсандык карым-катыш түзүүгө болгон аркети күч алат. Тил өздөштүрүү жөндөмүнө карата өзүн-өзү баалоо кызыкчылыгы жоголо баштайт. Улантуучу топтогу студенттердин арасында курдаштары менен англис тилинде пикир алышып, мамиле түзгөн учурлары өсөт. Алардын өз ара пикир алышуусу, тилдин жардамы аркылуу түзүлгөн карым-катышы жашоосунун ажырагыс бир бүтүндүгү, маалымат алуу каналы, ишмердүүлүгүнүн бир түрү болуп саналат.

Англис тили боюнча студенттердин өз алдынча иштөө процессин уюштурууда ар бир студенттин жекече инсандык психологиялык өзгөчөлүгүнө көңүл бурулгандай эле, окутуучу тарабынан ал топтун жамааттык психологиялык өзгөчөлүгүнө: анын өнүгүү деңгээлине, уюштуруу баскычтарына, интеллектуалдык жана эмоционалдык бирдиктерине, жамааттын ишмердүүлүк багытындагы мүчөлөрдүн өз ара карым-катышына, студенттердин өз алдынча иштөөсүнө катышкан топтун эмоционалдык абалына өзгөчө көңүл бурулушу зарыл.

Студенттердин психологиялык өзгөчөлүктөрүн аныктап билүү - өз алдынча иштөө формасын алдын ала ийгиликтүү тандап алууга негиз болот. Ал эми тандалган форманын мазмуну өз алдынча иштөө иш чарасынын уюштурулушуна жана өткөрүлүшүнө татыктуу жагдай жаратат. Окутуучунун катышында өткөрүлгөн сабак менен студенттердин өз алдынча иштөөсүнүн тапшырмалары да максатынын мазмуну да бири-бирине толук дал келет. Бирок анын аткарылуу формасынын жүрүшүндө белгилүү деңгээлде айырмачылыктар байкалат.

Жыйынтыктап айтканда, өз алдынча иштөө студенттердин тил үйрөнүү боюнча атаандаштыгын күчөтүп, кесиптик жөндөмүн, тил үйрөнүүгө болгон дилгирлигин ачык-айкын көрсөтө алышына шарт түзөт.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Бурмачук Л.Ф. Психодиагностика: Учебник для вузов. -СПБ: Питер,2006. 351с.
2. Гарунов, М.Г. Самостоятельная работа студентов. –М: Знание,1978,34с
3. Жарова Л.В. Учить самостоятельности. –М: Просвещение, 1993.
4. Зимняя И.А. Гуманизация образования. -1995. -№2.
5. Ковалевский И. Организация самостоятельной работы студента//Высшее образования в России №1. -2000, с.114-115
6. Паршина И.В. Самостоятельная работа учащихся по иностранному языку.// Иностранные языки в школе. -1987.№2, 20с.

УДК 370.378.937

**Умарова Х. магистрант факультета
педагогика и физ. воспитания,
Ошский государственный университет**

КОММУНИКАТИВНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

COMPETENCE OF COMMUNICATION IN THE PRIMARY SCHOOL

Аннотация: В данной статье рассматривается формирование коммуникативных умений, необходимых с дошкольного и младшего школьного возраста. Это актуальная проблема, так как степень сформированности данных умений влияет не только на результативность обучения детей, но и на процесс их социализации и развития личности в целом.

Abstract: This article discusses the formation communicative skills necessary to preschool and primary school age. It is an urgent problem as degree of formation of these abilities influences not only effectiveness of teaching children? But also in the process of their socialization and development of the personality in general.

Ключевые слова: коммуникация, компетентность, личность, начальное образование, образовательный процесс, личность

Key words: communication, competence, personality. initial training, process of education.

Коммуникативная культура и компетентность - неотъемлемый компонент подготовки человека-гражданина-специалиста нынешнего века. В современной социально-научной и педагогической литературе можно найти работы и исследования, посвященных коммуникативной тематике. Исследуется, какова роль коммуникации и изучения коммуникации в современном мире; почему современному специалисту необходимы коммуникативные умения; в каких именно профессиональных областях коммуникативные умения какого рода должны преобладать; каким должно быть современное общее коммуникативное образование – чтобы полнее отвечать ”вызовам” 21-го века. И этот многосторонний исследовательский интерес неслучаен. Действительно, коммуникативные качества специалиста любого профиля оцениваются сегодня на рынке труда как весьма важный ресурс.

Изучение коммуникации и коммуникативной подготовки очень важно в современном обществе, как минимум:

- для полноценного развития личности;

- для повышения эффективности образования (включая организацию и управление образовательным процессом с учетом его современных форм коллективно-группового сотрудничества);
- для успешной профессиональной деятельности, карьеры и бизнеса;
- чтобы стать “ответственным гражданином” в социальном и культурном плане;

Коммуникативное образование ведет к пробуждению гражданской активности и ответственности, помогает осознать значимость своего индивидуального выбора и его последствий в условиях конкретной социальной ситуации. Коммуникативно грамотный человек становится политическим субъектом.

По утверждениям исследователей, коммуникативные умения влияют практически на все стороны жизнедеятельности человека. Коммуникативное образование – важный фактор общего развития личности. Выявлено, что коммуникативное образование положительно влияет на развитие критического мышления и на критическое восприятие информации; на формирование качеств лидера и позитивной самооценки и уверенности в себе; на физическое и психическое здоровье и т.д.

-Коммуникативная компетентность - необходимый атрибут межкультурного, межнационального и международного общения и понимания. Общество имеет спрос на коммуникативно-грамотного и коммуникативно-действенного профессионала.

Формировать коммуникативные умения необходимо с дошкольного и младшего школьного возраста. Это актуальная проблема, так как степень сформированности данных умений влияет не только на результативность обучения детей, но и на процесс их социализации и развития личности в целом. Умения формируются в деятельности, а коммуникативные умения формируются и совершенствуются в процессе общения.

Эти умения называют «социальным интеллектом», «практически-психологическим умом», «коммуникативной компетентностью», «коммуникабельностью».

В связи с меняющимися требованиями к результатам начального общего образования возникает проблема определения адекватных механизмов достижения заявленных результатов. Одним из таких механизмов является компетентностный подход. «Появление компетентностного подхода - это закономерность развития системы образования, обусловленная поиском путей её приближения к непрерывно развивающимся потребностям общества» [72-73].

Общеизвестно, что важным видом человеческой деятельности является речевое общение, оно является основным условием развития мышления и речи ребёнка, а младший школьный возраст – значимый период для развития и формирования коммуникативной компетенции.

Однако на практике оказывается, что это положение носит скорее теоретический характер. В реальном образовательном процессе ученик часто выступает в роли пассивного слушателя, что не способствует формированию у него коммуникативных действий. А это, в свою очередь, даже при наличии у младшего школьника представлений о видах коммуникации и способах взаимодействия, не позволяет формировать у него опыт полноценной коммуникативной деятельности.

Вследствие этого актуализируется необходимость поиска новых концептуальных подходов к формированию коммуникативной компетенции учащихся как результата начального образования.

Наличие разнообразных, но разрозненных подходов к формированию коммуникативной компетенции учащихся становится главным препятствием для её формирования. Использование компетентностного подхода - перспективный путь достижения планируемых результатов начального общего образования, значимое место среди которых занимает коммуникативная компетенция младших школьников. Но, «компетентностный подход, как основа развития личностно значимого учения, в нашей системе образования ещё не закрепился. Это объясняется и не проработанностью его

методической основы, и не устоявшимся понятийным аппаратом» [74].

На основании вышесказанного становится очевидным **противоречие** между настоятельной потребностью системы начального образования в получении принципиально новых результатов, среди которых важное место занимает коммуникативная компетенция младших школьников, и отсутствием эффективной модели их формирования.

Преобразования, происходящие в Кыргызской Республике в последние годы, повлекли за собой изменения во всех сферах общественной жизни, науке, культуре, образовании. В образовании эти изменения коснулись, главным образом, целей и задач современного образования. Об этом свидетельствуют нормативные документы министерства образования и науки КР, а также современные концепции модернизации и развития образования [2]. В обобщённом виде цели современного образования можно представить как наиболее полное гармоничное развитие личности, интегрированной в мировую и национальную культуру, обладающей ключевыми компетенциями, способной к ответственному поведению и самореализации в современном ей обществе. Отсюда следует, что на современном этапе развития общества предполагаются принципиально иные результаты обучения и воспитания. Возникает необходимость «обеспечения образованием более полного, личностно – и социально-интегрированного результата. В качестве общего определения такого интегрального социально – личностно - поведенческого феномена как результат образования в совокупности мотивационно - ценностных, когнитивных составляющих и выступило понятие «компетенция/компетентность» [35-41].

На смену прежнему образовательному стандарту, который предполагает формирование у учащихся минимального набора знаний, умений и навыков по отдельным школьным предметам, пришёл новый государственный образовательный стандарт начального общего образования, методологической основой которого является *компетентностный подход*.

По мнению учёных (А.В. Баранников [1], Д.А. Иванов, В.К. Загвоздкин, И.Л. Зимняя [3] и др.), компетентностный подход является способом достижения нового качества образования.

Термины «компетентность», «компетентностный», «компетенция» получили распространение в западной педагогической литературе в 60-х годах прошлого столетия для обозначения способности личности к выполнению какой-либо деятельности на основе жизненного опыта и приобретённых знаний, умений, навыков. Уже тогда рассматривались различия между понятиями «компетенция» и «компетентность».

Можно отметить два основных варианта толкования этих понятий: они либо дифференцируются, либо отождествляются.

В «Кратком словаре» иностранных слов приводится следующее определение: «компетентный (лат. *competens, competentis* – надлежащий, способный) – знающий, сведущий в определённой области; имеющий право по своим знаниям или полномочиям делать или решать что-либо, судить о чём-либо. Компетентность: 1) обладание компетенцией; 2) обладание знаниями, позволяющими судить о чём-либо» [4, С. 191]. Здесь же компетенция определяется как: 1) круг полномочий какого-либо органа или должностного лица; 2) круг вопросов, в которых данное лицо обладает полномочиями, опытом.

Мотивационно - ценностный компонент компетенции личности определяет цели ее деятельности. В деятельности находят отражения знания, которыми владеет личность. Уровень владения знаниями непосредственно связан эффективностью их применения, то есть с наличием (или отсутствием) в арсенале личности определенного набора предметных или универсальных действий, которые характеризуют определенную деятельность и связанную с ней компетенцию.

Завершенность развития компетенции как результата образования на определенном этапе характеризуется наличием позитивного опыта реализации всех ее компонентов. Заметим, что не только проявление, но и формирование компетенции возможно только в деятельности. Таким образом, деятельность становится условием формирования и проявления компетенции.

В этой связи уместен вопрос, какой должна быть деятельность, направленная на формирование соответствующей компетенции, каким должно быть ее содержание? Для ответа на этот вопрос необходимо вспомнить, что конечной целью формирования компетенции как результата образования является готовность личности к решению жизненных проблем на определенном этапе ее (личности) развития. А круг и содержание этих проблем непосредственно связаны теми социальными ролями, которую играет личность на определенном этапе. Деятельность разрешения этих проблем в рамках полномочий, определяемых конкретной социальной ролью, является основанием для формирования и проявления соответствующей компетенции.

Компетенция является условием формирования и проявления соответствующей компетентности, а компетентность, в свою очередь, является условием успешной реализации соответствующей ей компетенции. Принципиальным отличием компетентности от компетенции является то, что компетентность является внутренним психическим образованием, уникальным свойством личности, а компетенция – это соответствие унифицированному набору полномочий или требований, задаваемому извне параметрами соответствующей социальной роли. Отсюда следует, что любая компетенция предполагает наличие соответствующей ей компетентности, а любая компетентность может быть реализована при наличии соответствующей компетенции.

Таким образом, можно сделать вывод, что в современной педагогике сложилось достаточно противоречивая ситуация по вопросу содержания понятий «компетентность» и «компетенция», что свидетельствует о недостаточной их разработанности в теории педагогики. Кроме того, компетентность является глубоко внутренним психическим образованием, характеризующим развитие личности на определенном этапе. Поэтому судить о компетентности можно лишь тогда, когда у личности появляется возможность проявления имеющихся компетенций в соответствующей деятельности. Именно в деятельности личности проявляются все структурные компоненты ее компетенции.

Литература:

1. Баранников, А. В.. Содержание общего образования: компетентностный подход. - М.: ГУ ВШЭ, 2002.
2. Госстандарт школьного образования КР от 23.07.2004.- №554
3. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004.
4. Краткий словарь иностранных слов/ под ред. И.В. Лехина и Ф.Н. Петрова. – М.: 1952. – С. 191.

УДК – 616.72-002.77-03

*Эшбаева Ч.А., преподаватель,
Ошский государственный университет*

**КЛИНИЧЕСКИЕ ПРИЗНАКИ СПОНТАННОЙ ПРОЛИФЕРАТИВНОЙ АКТИВНОСТИ В-ЛИМФОЦИТОВ ПРИ РАННЕМ РЕВМАТОИДНОМ АРТРИТЕ.
CLINICAL SIGNIFICANCE OF SPONTANEOUS PROLIFERATIVE ACTIVITY OF B-LYMPHOCYTES IN EARLY RHEUMATOID ARTHRITIS.**

Аннотация: В данной работе рассматриваются клинические признаки спонтанной пролиферативной активности В – лимфоцитов (SPABL) при раннем ревматоидном артрите. Выявленный высокий уровень SPABL у больных ранним РА, по сравнению со здоровыми лицами и больными ОА, РеА и АС, доказывает высокую активность В – лимфоцитов и других иммунных нарушений при этой болезни[5,7].

Важные клинические признаки SPABL при раннем РА состоит в том, что данный показатель, возрастая от минимальной степени активности до высокой, позволяет определять не только наличие обострения патологического процесса при раннем РА, но и уточнить степень активности болезни.

Другой важный клинический признак показателя SPABL заключается в том, что данный феномен у больных ранним РА сочетается с наличием РФ и АЦЦП в сыворотке крови этих больных.

Abstract: In this paper the clinical significance of spontaneous proliferative activity of B - lymphocytes (SPABL) in early rheumatoid arthritis. SPABL revealed high levels in patients with early RA, compared with healthy individuals and patients with OA, ReA and AS, proves the high activity of B - lymphocytes and other immune disorders in this disease [5,7].

SPABL important clinical implications in early RA is that this figure, increasing from a minimum to a high degree of activity, allows to determine not only the presence of an exacerbation of the pathological process in early RA, but also to clarify the degree of disease activity.

Other important clinical index SPABL is that this phenomenon in patients with early RA is combined with the presence of anti-CCP and RF in the serum of these patients.

Ключевые слова: ранний ревматоидный артрит, SPABL, ревматоидный фактор, АЦЦП, иммуноглобулин.

Key words: Early rheumatoid arthritis, SPABL, rheumatoid factor, ACCP, immunoglobulin.

Ревматоидный артрит (РА) – представляет собой серьезную медико-биологическую и социально- экономическую проблему для любой страны. При этом наиболее существенными звеньями борьбы с РА является его ранняя диагностика и лечение, выяснение этиологии и патогенеза. Установлено, что ведущим звеном иммунопатогенеза при РА является поликлональная В-активация, проявляющаяся в частности, в увеличении при этих заболеваниях циркулирующих иммунных комплексов, сывороточных иммуноглобулинов (Ig), ревматоидного фактора (РФ) и антител к циклическому цитруллированному пептиду (АЦЦП), а также повышением пролиферативной и Ig-синтезирующей функцией периферических В-лимфоцитов [1,2,3,4,5,6]. Изучение пролиферативной функции периферических лимфоцитов занимает особое место в оценке В-активации, позволяющее установить, в том числе, повышенную спонтанную пролиферативную активность В-лимфоцитов [1,2,5,6,8].

Целью исследования явилось изучение клинического значения спонтанной пролиферативной активности В-лимфоцитов (SPABL) при раннем РА.

Материал и методы: Исследование проводили у 38 больных ранним РА с длительностью болезни до 2-х лет в возрасте от 18 до 47 лет (33 женщины и 5 мужчин). I степень активности болезни отмечена у 12 (31,6%) больных, II – у 16 (42,1%) и III степень – у 10 (26,3%) больных. РФ обнаружен у 21 (55,3%) и АЦЦП – у 25 (65,8%) больных ранним РА.

В качестве группы сравнения обследовано 23 больных реактивным артритом (РеА), 16 больных системной красной волчанкой (СКВ), 14 больных анкилозирующим спондилоартритом (АС), 19 больных остеоартрозом (ОА). Контрольную группу составили 30 человек здоровых лиц.

Определение SPABL проводили на основе регистрации внутриклеточного синтеза Ig В-лимфоцитами экспресс - методом количественной цитофлуориметрии.

Результаты и обсуждение:

Уровни SPABL в обследованных группах представлены в табл. 1.

Таблица 1

Уровни SPABL в обследованных группах

Контингент	n	M±m	Число положительных результатов	
			абс.	%
Контрольная	30	115,6±1,73	2	6,7
Больные ОА	19	119,1±2,46	5	26,3
Больные РеА	23	123,4±2,73**	13	56,5
Больные АС	14	130,2±3,11***	10	71,4
Больные ранним РА	47	142,8±2,66***	30	79,0
Больные СКВ	16	161,9±2,82***	14	87,5

Примечание: *- достоверно по сравнению со здоровыми лицами (*- $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$; *** - $p < 0,001$).

Как видно из таблицы 1, показатель SPABL у больных ранним РА гораздо выше, чем у здоровых лиц и больных ОА, и незначительно больше, чем у больных АС и РеА, но меньше чем у больных СКВ. При этом минимальное значение данного показателя найдено у здоровых лиц и больных ОА, среднее значение – у больных РеА и АС, максимальное – у больных ранним РА и СКВ.

Уровень SPABL у больных ранним РА был достоверно выше, чем у здоровых лиц ($p < 0,01$), больных ОА и РеА ($p < 0,05$) и недостоверно больше, чем у больных АС ($p > 0,05$). Данный показатель при раннем РА был меньше, чем у больных СКВ ($p < 0,001$).

В частоте вышеуказанного показателя, выходящего за границы доверительного интервала нормы, имеются следующие различия. Уровень SPABL выше нормы обнаружен у 87,5% больных СКВ, у 79% больных ранним РА, у 71,4% больных АС, у 56,5% больных РеА, лишь у 26,3% больных ОА и всего лишь 6,7% здоровых лиц.

Таблица 2

SPABL при различных клинических вариантах раннего РА

Обследование подгруппы больных ранним РА	n	M±m	Частота положительных результатов		p
			абс.	%	
I ст. акт.	12	131,2±3,31	7	58,3	$p_1 < 0,05$ $p_2 > 0,05$ $p_3 < 0,01$ $p_4 < 0,05$ $p_5 < 0,05$
II ст. акт.	16	140,7±3,26	13	81,3	
III ст. акт.	10	145,3±3,19	10	100,0	
РФ +	21	143,2±2,38	18	85,7	
РФ -	17	135,4±2,29	12	70,1	
АЦЦП +	25	144,4±3,27	9	90,0	
АЦЦП -	13	132,8±3,32	22	61,1	

Примечания:

1. P_1 – разница между показателями при раннем РА I и II степени активности;
2. P_2 – разница между показателями при раннем РА II и III степени активности;

3. P_3 – разница между показателями при раннем РА I и III степени активности;
4. P_4 – разница между показателями у больных ранним РА с РФ + и РФ -;
5. P_5 – разница между показателями у больных ранним РА с АЦЦП + и АЦЦП -;

Из приведенных данных таблицы 2 видно, что уровень SPABL у больных ранним РА с III (высокой) степенью активности был выше, чем с I (минимальной) ($p < 0,001$) и II (умеренной) степенями активности (в виде тенденции, $p > 0,05$). Такая же закономерность при сравнении больных со II и I степенями активности: при II степени активности данный показатель был достоверно ($p < 0,05$) выше, чем при I степени. Показатель SPABL выше нормы обнаружен у 100,0% больных с III степенью активности, что гораздо выше, чем у больных со II (81,3%) и I (58,3%) степенями активности болезни.

При сравнении уровней SPABL в зависимости наличия РФ и АЦЦП, наиболее высокие уровни SPABL обнаружены у больных ранним РА с РФ + и АЦЦП +, достоверно превышающий аналогичный показатель у больных с РФ – и АЦЦП – ($p < 0,05$ соответственно).

Приведенные нами данные о том, что уровень SPABL у больных ранним РА выше, чем у здоровых лиц и больных ОА, РеА и АС, и ниже, чем у больных СКВ, подтверждают соответствие количественных значений иммунных нарушений степени выраженности воспалительного процесса при ревматических заболеваниях, что согласуется с исследованиями других авторов [7] и нашими предыдущими работами [6].

Выявленный высокий уровень SPABL у больных ранним РА, по сравнению со здоровыми лицами и больными ОА, РеА и АС, доказывает высокую активность В – лимфоцитов и других иммунных нарушений при этой болезни [5,7].

Важное клиническое значение SPABL при раннем РА состоит в том, что данный показатель, возрастая от минимальной степени активности до высокой, позволяет определять не только наличие обострения патологического процесса при раннем РА, но и уточнить степень активности болезни.

Другое важное клиническое значение показателя SPABL заключается в том, что данный феномен у больных ранним РА сочетается с наличием РФ и АЦЦП в сыворотке крови этих больных.

Выводы:

1. Уровень SPABL у больных ранним РА был значительно выше, чем у здоровых лиц и больных ОА, РеА и АС, но меньше, чем у больных СКВ.
2. Значение показателя SPABL при раннем РА зависит от активности и наличия РФ и АЦЦП в крови: чем выше активность и титры РФ и АЦЦП в крови, тем больше значение SPABL.

Литература:

1. Насонов Е.Л. Ревматоидный артрит как общемедицинская проблема. Тер.архив, 2004. – (5).
2. Сперанский А.Ю., Иванова С.М. Аутоиммунные болезни (клинические и теоретические аспекты). Аллергол. и иммунол. 2002. – 3 (1): - С.62-83;
3. Emery P. Early rheumatoid arthritis. Rheum.Dis. Clin. North Am., 2005. - 31,4.
4. Firestein G.S. Evolving concepts of rheumatoid arthritis. Nature 2003. – 423 (6937): 356-361.
5. Мамасаидов А.Т., Мурзабаева Г.О., Кульчинова Г.А. Клинические признаки показателя спонтанной пролиферативной активности В-лимфоцитов при воспалительных ревматических заболеваниях. // Ревматология. М., 2003. - №2. – С.66.
6. Мамасаидов А.Т. и соавт. Спонтанная пролиферативная активность В-лимфоцитов при ревматоидном артрите, системной красной волчанке и неспецифическом язвенном колите. // «Медицинская иммунология», 2006. – том 8. – С.557-560.

7. Порядин Г.В., Семенова Л.Ю., Казимирский А.Н., Просвиров Е.Ю., Кельцева М.В. Характеристика субпопуляций лимфоцитов и активационных процессов в иммунной системе больных ранним ревматоидным артритом. // Ревматология. – М., 2002. - №4. – С.22-25.
8. Бененсон Е.В., Цай Е.Г., Лобаченко О.В., Панов В.Г. Синтез и секреция иммуноглобулинов в краткосрочных культурах периферических лимфоцитов при ревматоидном артрите // Иммунология.- 1990. -№2.-С.55-57.

**«ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ЖАРЧЫСЫ»
ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ**

**Журналды чыгарууга
жооптуу редактор
тех.и.д., профессор**

Кенжаев И.Г.

ОшМУнун “Билим” редакциялык басма бөлүмүндө даярдалып,
басмадан чыгарылды.

Биздин дарегибиз:	723500, Ош шаары, Ленин көчөсү, 331.
Байланыш телефондору:	(+9963222) 23163, 72061 Факс: (+9963222) 24066
Электрондук дарегибиз:	Е-mail: nauka-oshsu@mail.ru Сайт: www.oshsu.kg

Негиздөөчүсү – Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим
министрлиги

Ош мамлекеттик университети

Басууга берилди: 27.04.2017
Көлөмү: 27,5 б.т.
Форматы: 210x297 1/8.

Форматы: А4
Буюртма: 23
Нуска: 200 д.